

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ)

ਸਾਵਣ-ਭਾਦੋਂ, ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੦

ਅਗਸਤ 2008

ਜਿਲਦ ੫੨

ਅੰਕ ੫

ਸੰਪਾਦਕ
ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਐਮ.ਸੀ.

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ
ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ
ਐਮ.ਏ., ਬੀ.ਐੱਫ.

ਚੰਦਾ

ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	੨੦ ਰੁਪਏ
ਲਾਈਫ਼ (ਦੇਸ਼)	੨੦੦ ਰੁਪਏ
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	੫੦੦ ਰੁਪਏ
ਲਾਈਫ਼ ਵਿਦੇਸ਼	੫੦੦੦ ਰੁਪਏ
ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ	੨ ਰੁਪਏ

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

Secretary

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

Dharam Parchar Committee

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

(S.G.P.C.)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net

e-mail : info@sgpc.net

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ

ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਜਾਂ

ਮੋ: 98148-98001 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ	੩
ਸੰਪਾਦਕੀ	੪
ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ : ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ	- ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ 'ਖਾਲਸਾ' ੮
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ	- ਸ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ੧੪
ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਗੁਰਮਤਿ ਆਧਾਰ	- ਪ੍ਰੋ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ੧੯
...ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ	- ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ੨੩
ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ	- ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ੨੭
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ	- ਗਿ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ੩੨
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ	- ਡਾ. ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ੪੦
ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ	- ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ੫੬
ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ	- ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ੭੩
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ	- ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ ੮੪
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ- ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ	- ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ੯੪
ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ	- ਪ੍ਰਿੰ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਕਰੀਰ' ੧੦੬
ਨੌਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ...	- ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ੧੧੧
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ	- ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ ੧੧੯
ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ : ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ	- ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ ੧੨੫
ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ	- ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ੧੩੦
ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ	- ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ੧੩੮
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਅਤੇ ਢਾਡੀ	- ਸ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ੧੪੭
ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤਕਾਰ	- ਭਾਈ ਅਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ੧੬੧
ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ	- ਪ੍ਰਿੰ. ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਮੋਲ ੧੬੭
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼	- ਭਾਈ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ੧੭੬
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਪਰ ਲਾਹੇ ਗਏ : ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ	- ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ ੧੮੨
ਖ਼ਬਰਨਾਮਾ	੧੮੬
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ	੧੮੮

ਭਾਦੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਹਾੜੇ

* ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ	੧ ਭਾਦੋਂ	16 ਅਗਸਤ
* ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੌਂਗੋਵਾਲ	੫ ਭਾਦੋਂ	20 ਅਗਸਤ
* ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਿਵਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	੧੫ ਭਾਦੋਂ	30 ਅਗਸਤ
* ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	੧੭ ਭਾਦੋਂ	1 ਸਤੰਬਰ
* ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਗੁ: ਕੰਧ ਸਾਹਿਬ (ਬਟਾਲਾ)	੨੩ ਭਾਦੋਂ	7 ਸਤੰਬਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ:

ਗਾਵਤ ਸੁਨਤ ਕਮਾਵਤ ਨਿਹਾਲ

ਜੀਅ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨੁ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ॥ ਈਹਾਂ ਉਹਾਂ ਉਨ ਸੰਗਿ ਕਾਮੁ॥੧॥

ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਅਵਰੁ ਸਭੁ ਥੋਰਾ॥

ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਵੈ ਹਰਿ ਦਰਸਨਿ ਮਨੁ ਮੋਰਾ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਾਲ॥ ਗਾਵਤ ਸੁਨਤ ਕਮਾਵਤ ਨਿਹਾਲ॥੨॥

ਚਰਣ ਕਮਲ ਸਿਉ ਲਾਗੋ ਮਾਨੁ॥ ਸਤਿਗੁਰਿ ਤੂਠੈ ਕੀਨੋ ਦਾਨੁ॥੩॥

ਨਾਨਕ ਕਉ ਗੁਰਿ ਦੀਖਿਆ ਦੀਨੁ॥ ਪ੍ਰਭ ਅਬਿਨਾਸੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਚੀਨੁ॥੪॥੨੩॥

(ਪੰਨਾ ੩੭੩)

ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੋਹਿਥ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਇਸ ਪਾਵਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ-ਅਨੰਤ ਬਰਕਤਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਦੇ ਗਾਉਣ, ਸੁਣਨ ਤੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਇਨਸਾਨੀ ਮਨ-ਆਤਮਾ 'ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਅਸਰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੁਰਮਤਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਭਾਈ! ਆਤਮਾ ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਦੌਲਤ ਇਥੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨਾਮ-ਧਨ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਾਵ ਘਾਟੇਵੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧਨ-ਪਦਾਰਥਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਬੇਚੈਨ-ਬੇਤਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਭਾਈ! ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮਝੋ ਲਾਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗਾਉਣ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਕਮਾਉਣ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਮਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਮਿਹਰਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਹਿਰਦੇ 'ਚ ਵਾਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਾਲਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ: ਨਿਕਾਸ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਾਸ

ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੁਲਮਾਂ, ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਤਪ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨੰਡ ਵਰਤਾਉਣ ਹਿਤ 'ਖਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਰਬ ਲੋਕਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਰਬਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਜਿੱਥੋਂ ਵੀ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਬਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮੁੱਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰਾਗ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਸੰਗੀਤਬੱਧ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੧੦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਹਣੀ ਸੁਹਾਵੀ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਭਾਵ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਸੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕੇਂਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਤੀਸਰਾ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਚੌਥਾ ਕੇਂਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੰਜ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਕੇਂਦਰ/ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

੧. ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ : ਇਹ ਟਕਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਚਕ

ਭਾਈ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

੨. ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ : ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੩. ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਲਾਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਭਾਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਜੀ, ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਬਲਾਵਾਦਕ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ।

੪. ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਟਕਸਾਲ : ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

੫. ਡੁਮੇਲੀ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਬਾ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਦੋਧਰਪੁਰ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

੬. ਦੋਧਰਪੁਰ ਟਕਸਾਲ : ਇਹ ਟਕਸਾਲ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੋਧਰਪੁਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਨੇਤਰਹੀਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

੭. ਤਰਨਤਾਰਨ ਟਕਸਾਲ : ਸੰਨ ੧੯੦੪ ਈ. ਵਿਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸੰਤੂ ਜੀ (ਤਬਲਾਵਾਦਕ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਹੋਏ ਹਨ।

੮. ਮਸਤੂਆਣਾ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ ੧੮੬੭ ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਲਮਸਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕੇਂਦਰ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੜੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੯. ਕਲੇਰਾਂ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਬਾਬਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੭੪ ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ

ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੇਵਕ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਨਸੀਰ, ਭਾਈ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਸੀ ਭਾਈ ਰਹੀਮ ਬਖ਼ਸ਼, ਭਾਈ ਕਰੀਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੦. ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ ੧੯੨੫ ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ (ਲੇਖਕ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ’) ਰਹੇ ਹਨ।

੧੧. ਯਤੀਮਖਾਨਾ ਟਕਸਾਲ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ ੧੯੦੪ ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਗ਼ਰੀਬ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੰਡਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸੇ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

੧੨. ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ : ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸੰਨ ੧੯੫੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹਨ। ਤਬਲਾਵਾਦਕ ਭਾਈ ਕਾਲੇ ਖਾਂ, ਭਾਈ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸੇ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

੧੩. ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਟਕਸਾਲ : ਭਾਈ ਕਨੂੰਈਆ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਸੋਧਰੇ ਵਿਖੇ ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸੋਧਰੇ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਗੋਨਿਆਣਾ ਮੰਡੀ (ਬਠਿੰਡਾ) ਵਿਖੇ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੧੪. ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਅਰੰਭ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਾਈ ਜਵੱਦਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਗੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੧੫. ਸਿੰਘਾ ਵਾਲਾ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੮੨ ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਸਿੰਘਾ ਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਰੂ ਸਿੰਘ ਕਲਕੱਤਾ, ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ, ਭਾਈ ਤਿਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਮਲਾ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭਾਈ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ।

੧੬. ਹਰਗਨਾ ਟਕਸਾਲ : ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਈ।

ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰਾ, ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗਾਇਕ ਜਨਾਬ ਸਰਦੂਲ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸਾਗਰ ਮਸਤਾਨ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

੧੭. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੁਸਾਇਟੀ ਪਟਿਆਲਾ : ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਇਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਭੇਟਾ ਲਏ ਲੜੀਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਇਸੇ ਟਕਸਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

੧੮. ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਕੀਰਤਨ ਟਰੱਸਟ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ : ਇਹ ਟਰੱਸਟ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਟਰੱਸਟ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਟਰੱਸਟ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਨਾਂ ਦਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੯. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ : ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੀ.ਏ. ਅਤੇ ਐਮ.ਏ. ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੨੦. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ : ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਦਿ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਐਮ.ਏ. ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡੇ ਬੈਠੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਲਈ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਡਿਪਲੋਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਜਦ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਰੀਮਿਕਸ ਰਾਹੀਂ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਫਾਸਟ ਟਰੈਕ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਫਾਸਟ ਫੂਡ ਅਤੇ ਫਾਸਟ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿਛਾਂਹ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਾਂਮੱਤੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਰੂਹਾਨੀ ਧੁਨਾਂ, ਕੁਝ ਦੇਸੀ ਪਕਵਾਨਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਿਹਤਮੰਦ ਖੁਰਾਕ (ਮੱਕੀ ਦੀ ਚੋਟੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਸ਼ੱਕਰ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਸਭਿਅਕ ਪਹਿਰਾਵੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣਾਈਏ। ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਬੋਝ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਹਰ ਸਾਲ ਗਰਮੀਆਂ, ਸਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪਤਝੜ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀਡੀਓ ਗੇਮਜ਼, ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਹੋਬੀ ਕਲਾਸਾਂ ਵੀ ਲਗਵਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ : ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ

- ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ 'ਖਾਲਸਾ'*

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਦਿੱਖ ਅਤੇ ਗਹਿਰੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦੇ ਧੁਰ-ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਂਵ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਰਹੀਮ ਤੇ ਕਰੀਮ ਦੀ ਗੋਦ ਦਾ ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੱਚੇ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਦੀ ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜੀ ਸਹਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰੋਸਾਈਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸੁਣ ਕੀਤਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਵਕਤ-ਵਕਤ ਸਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ੀਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਚੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਜਣ ਸਾਂਈ ਦੇ ਬੋਲ ਇਤਨੇ ਮਿੱਠੇ ਹਨ, ਮਾਨੋ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤਕ ਆਬੇ-ਹਯਾਤੀ ਝਰਨਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਵੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੋਰਾ॥

ਹਉ ਸੰਮਲਿ ਥਕੀ ਜੀ ਓਹੁ ਕਦੇ ਨ ਬੋਲੈ ਕਉਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੮੪)

ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਉ ਪਿੰਡਾਂ (ਜੀਵਤ ਸਰੀਰਾਂ) ਦਾ ਪਿਛੋਕੜੀ ਸੁਭਾਅ, ਵਿਰਾਸਤ, ਖਾਨਦਾਨੀ ਵਿਰਸਾ, ਮਾਣ-ਮਰਯਾਦਾ, ਤੱਕਣਾ, ਸੁਣਨਾ, ਬੈਠਣਾ, ਉੱਠਣਾ, ਰੋਣਾ, ਹੱਸਣਾ, ਚੱਲਣਾ, ਸੌਣਾ, ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਸਭ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ, ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਦੀਆਂ ਨੇ ਕਰਵਟ ਲਈ, ਫਿਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵੱਸੋਂ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਤੇ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤਾਣਾ, ਬਾਣਾ, ਲਾਣਾ, ਕਬੀਲਿਆਂ, ਫਿਰਕਿਆਂ, ਨਗਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਅਕੀਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਰੱਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਫਿਰਕੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵੱਲੋਂ ਈਜਾਦ ਕੀਤੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਬੋਲੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ, ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਸ਼ਾਤਰ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਹੁਬਲੀ ਤਾਕਤ, ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ, ਮਦਮਸਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੋਚ, ਕੱਟੜ ਤੇ ਸ਼ਰੂਈ ਬਿਰਤੀ ਅਧੀਨ, ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਨਿਤਾਣੀ ਸਤੀ ਹੋਈ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਧਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ, ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

* ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖਾਂ (ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ) ਨਾਲੋਂ ਦੂਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਿਰਮੌਰ ਕਹਾਉਂਦਿਆਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਮਨ ਦੀ ਕਾਢ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਪੁਕਾਰ-ਪੁਕਾਰ ਅਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, "ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ" ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ "ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ" ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਗਏ ਸਨ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਹੀ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ, "ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨ ਪੂਛਹੁ ਜਾਤੀ" ਤੇ ਫਿਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਨਫਰਤਾਂ, ਜ਼ਲੀਲਤਾ ਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ 'ਚੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮਤਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਨਫਰਤੀ ਤੇ ਖੁਣਸੀ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀਆਂ ਖਾਤਰ "ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ" ਰੱਬੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਥੱਕ-ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਨਿਤਾਣੀ ਪਰਜਾ ਉੱਪਰ ਰੱਜ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਕਹਿਰ ਢਾਹਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਤੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਹੋ ਤਕੜੇ ਤੇ ਜਰਵਾਣੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਨਿਹੱਥਿਆਂ ਸ਼ਰੀਫਾਂ, ਨਿਰਬਲਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਜਿਹਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿਤਮਜ਼ਰੀਫ਼ੀ ਨਾਲ ਘਾਣ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ, "ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ- ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ" ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਗਲੀਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦੀ ਕਸਾਈ, ਜ਼ੁਲਮੀ ਤੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਭਰੀ ਕਚਿਆਣ ਸੋਚ ਨੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰ ਹੋਈਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਜ਼ਿਲਤ ਅਤੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਭਿਆਨਕ ਦੌਰ ਨੂੰ ਵੇਂਹਦਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਨਾ ਪਿਆ, "ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੈ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥" ਉਸ ਰਚਨਹਾਰੇ ਨੇ ਤੇ ਕਦੀ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਲਾਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਔਲਾਦ ਦੀ ਮੱਤ ਇਤਨੀ ਮਲੀਨ ਘਿਨਾਉਣੀ ਤੇ ਬੌਣੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭੈਣਾਂ-ਭਾਈਆਂ ਲਈ ਖੁੰਘਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਕਾਤਿਲ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇਗੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਬੇਹਰਮਤੀ, ਬੇਪਰਤੀਤੀ, ਆਪਾ-ਧਾਪੀ, ਧੱਕੇ-ਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਗਰੀਬ-ਮਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਕਦਿਆਂ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਣਾ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਤਿ ਪੇਚੀਦਾ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਭਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੰਮੇਰੇ ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਤੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ ਚੀਰ ਕੇ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਹ ਦੇ, ਪਰਵਾਰਿਕ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਦੀ ਪੀਡੀ-ਗੰਢ ਨੂੰ ਛੱਡ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਾਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੰਪਤੀ ਮੋਹ-

ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਟੁਰ ਪਏ ਉਸੇ ਹੀ ਰੱਬੀ ਰਾਹੇ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਟੁਰਨ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਐ ਮਨੁੱਖ! ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੈਣ-ਭਾਈ ਹੋ। ਇਸੇ ਹੀ ਪੈਰਾਮ ਦਾ ਹੋਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਕ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ ਬਣ ਕੇ, ਤਮਾਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜੋ ਭਰਪੂਰ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਰਹੇਗਾ ਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਚਾਈ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਕਦੀ ਅਧੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੋਕਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਇਹ ਹੀ ਤੇ ਸੀ, "ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ"। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲਕ ਦੀ ਰਜ਼ਾ 'ਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਿੰਵ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤੇ ਐਸਾ ਰੱਬੀ ਰਾਜ਼ ਰੂਹਾਨੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਖਾਤਰ ਆਪ ਜੀ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਲੰਮੀਆਂ ਵਟਾਂ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀ ਬਣਾ ਚੌਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਹ ਰੱਬੀ ਰਾਜ਼ ਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਅਜਿਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕੜੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਨਸਲ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਨੁਨੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਰ੍ਹੇ ਸੀ? ਇਹ ਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲਾ ਸੰਗੀਤਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਅਮੁੱਲਾ ਤੇ ਸਾਂਝਾ ਬੀਜ, ਜਿਹੜਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਬੀਜ ਕੇ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਸਾਂਝੇ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਹਿਮ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ 'ਚ ਝਬਦੇ ਹੀ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਟਕੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਬੀਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਅੰਕੁਰ ਫੁੱਟਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲੀਆਂ-ਭਟਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਿਰਜਿੰਦ, ਨਿਰਮੋਹੀ ਬੇਤਰਸ, ਬੇਦਰਦ ਤੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਜਿੰਦਾਂ ਲਈ ਆਬੇ-ਹਯਾਤ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਪਿਆਸੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਸਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਖੁਦਾਈ ਸੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਸੱਚੇ ਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਸੁਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੀ ਹੈ। ਸੁਰ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦੈ:-

੧. ਅਤਿ ਸੁਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਕਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ।

੨. ਸੁਰ ਅਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦਨ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਵਜਾਉਣਾ।

੩. ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਲੰਬਤ ਲੈਅ, ਮੱਧ ਤੇ ਤਾਰ, ਸਪਤਕ ਲੈਅਕਾਰੀ ਅੰਦਰ ਗਾਇਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਰ, ਆਲਾਪ, ਤਾਨਾਂ, ਮੁਰਕੀਆਂ, ਮੀਂਡਾਂ, ਗਮਕਾਂ, ਖਿਰਨਾ, ਸਪਾਟ ਤਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਇਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨੀ।

੪. ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਹਜ, ਧਿਆਨ, ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਸੋਝੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਯਾਦ 'ਚ ਖੀਵਿਆਂ ਹੋਣਾ।

੫. ਹਰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਮਧੁਰ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਰਨਾ।

੬. ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੀਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਾਲ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ।

ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਲਕ ਨੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੇ, ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸੋਦਾਗਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖਾਂ 'ਚ ਮਦਮਸਤ ਮਨੁੱਖ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਫਰਤਾਂ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਭੁੱਲੀ-ਭਟਕੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੁਰ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ, ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਫਤਗੂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਸਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਮੌਜ 'ਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸ਼ੀਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ "ਮਰਦਾਨਿਆਂ!....ਬਾਣੀ ਆਈ, ਰਬਾਬ ਵਜਾਇ, ਕਾਈ ਸਿਫਤਿ ਖੁਦਾਇ ਦੀ ਕਰੀਏ", ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਰਧਾ-ਸਤਿਕਾਰ 'ਚ ਲਬਰੇਜ਼, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ, ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਸੁਰ ਕੀਤੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਉਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰਿਆਜ਼ੀ ਉਂਗਲੀਆਂ ਫੇਰਦੇ ਤੇ ਇੰਵ ਸੁਰ ਹੋਇਆ ਸਾਜ਼ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਮਾਰੀ 'ਚ ਮਖਮੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਮਦ ਨਾਰਾਇਣ ਸਰੂਪ- ਹੁੰਮਾਨਾਂ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ" ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਆਲਾਪ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਮਾਲਕ ਦੀ ਯਾਦ 'ਚ ਅਲੰਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਲਾਹ 'ਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰਾਗ 'ਚ ਪਾਇ ਕੇ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ। ਮੰਝੀ ਹੋਈ ਰਿਆਜ਼ੀ ਤੇ ਖੁਦਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਗ, ਰਬਾਬ ਤੇ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ 'ਚ ਅਜਿਹਾ ਮਜੀਠੜਾ ਰੰਗ ਬਖੇਰਦਾ ਕਿ ਸੁਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਮਦਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿੱਸਰ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਤੇ ਕੀ ਹਾਂ? ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕੋਈ ਰੱਬੀ ਸਦਾਅ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਕੀਲ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਨੇ, "ਦਿਤੀ ਬਾਂਗਿ ਨਿਵਾਜਿ ਕਰਿ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਨਿ ਹੋਆ ਜਹਾਨਾ- ਸੁੰਨ ਮੁੰਨਿ ਨਗਰੀ ਭਈ ਦੇਖਿ ਪੀਰ ਭਇਆ ਹੈਰਾਨਾ" ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਮਾਮ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੀ

ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗੀਤ ਤਾਂ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ 'ਚ ਰਮਿਆ ਹੈ।

ਸੋ, ਇੰਝ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਇਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਗੀਤ। ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਗ਼ੈਬੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਜਾਦੂ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਅਮੁੱਕ ਵਹਿਣ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਆਤਮਿਕ ਗਜ਼ਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਦੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜਤਾ 'ਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਮਿਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸੀਤਲਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਟੁੱਟੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਮਰਹਮ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਦੀ ਬਾਰਗਾਹ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਗਡੰਡੀ ਦਾ ਅਣਥੱਕ ਹਮਸਫਰ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਜ਼ੀ ਉਡਾਰੀ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਇਕੱਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਕੁਮਲਾਏ ਹਿਰਦਿਆਂ ਲਈ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਪਥਰੀਲੇ ਦਿਲਾਂ ਲਈ ਮੋਮ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਆਪਣੇ-ਪਨ ਦਾ ਅਮੁੱਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਉਤਮ ਤੇ ਸੁਹਜ ਕਲਾ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਜੀਵਨ ਹੈ।

ਸਖ਼ਤ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਦਾਤ ਝੋਲੀ 'ਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਰੱਬ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਹੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਪਰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਾਲਕ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਦਾਤ ਸੀ, ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਮਹਾਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਾਂ-ਮੱਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੇਲੇ ਡਾਢੀ ਫਲੀ, ਫੁਲੀ। ਇਸ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉੱਚਤਮ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੋਮੇ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ, ਨਿਰੰਤਰ ਚੌਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਾਈਂ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ 'ਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਦ ਹੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ, “ਰਾਗ ਨਾਦ ਸਬਦਿ ਸੋਹਣੇ।” ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁੱਢਲਾ ਪਰਪੱਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਉਪ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਇਤਿਆਦਿਕ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸੁਰ ਅਤੇ ਕਾਇਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ 'ਚ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਤਮਾਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਹੀ ਅੰਸ-

ਬੰਸ ਹਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਲਈ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਅੰਦਰ ਸੰਗੀਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ ਇਕ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਅਸੰਖਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਕਦੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਰ ਬਸ਼ਰ ਗਾਇਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਸਮਝ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤਕ ਦੀ ਸਮਝ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਬੇਜੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗੁਣੀ-ਜਨ ਗਵੱਈਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਲਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੈਂਕੜਬਾਜ਼ੀ ਵਤੀਰੇ ਨੇ, ਨਿੱਜ ਕਾਰਨ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ 'ਚ ਪਰ੍ਹੋਂਤੇ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਮਕਸਦ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋਏ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਕੁ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਵਾੜ ਕਰ ਕੇ ਦੁਖੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਪਰ ਕੁਤਰਦਿਆਂ ਤੜਫਣ ਤੇ ਵਿਲਕਣ ਜੋਗੇ ਕਰ ਛੱਡਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤਾਂ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਧੁਰ ਬਾਰਗਾਹ ਤਕ ਦੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਸਰੀਆਂ ਖੂਨੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਗਾਇਨ ਤੇ ਵਾਦਨ ਕਲਾ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੂਕ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕੂਜਾ ਮਿਸ਼ਰੀ ਨੂੰ ਜਿੱਧਰੋਂ ਵੀ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਈਏ ਉਹ ਸਦਾ ਮਿੱਠੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜੋ ਸੱਤ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਸਪਤਕੀ ਸਾਗਰ ਹੈ, ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ 'ਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਸਪਤਕੀ ਸਰੋਵਰ 'ਚ ਡੁਬਕੀਆਂ ਨਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਉਹ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਗੁਣਗੁਣਾਏਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸੰਗੀਤ ਕਦੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ; ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਹਯਾਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਗੀਤਕ ਵਹਿਣ ਰੁਕਣੇ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੇ ਅਕਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਮਾਮ ਬਨਸਪਤੀ 'ਚ ਪਰਬਤੀ ਝਰਨਿਆਂ 'ਚ, ਜਲ, ਥਲ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਜੀਵ, ਜੰਤਾਂ 'ਚ, ਸਾਗਰੀ ਛੱਲਾਂ 'ਚ, ਚਮਨੀ ਬਹਾਰਾਂ 'ਚ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਹੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਵੱਸ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਅੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਸਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਇੱਕ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਤਿ ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਕਹਾਂਗਾ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ:

ਅਲਾਹ ਪਾਕ ਪਾਕ ਹੈ ਸਕ ਕਰਉ ਜੇ ਦੂਸਰ ਹੋਇ॥

(ਪੰਨਾ ੭੨੭)

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ**

- ਸ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ*

ਰਾਗ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਬਧ ਤਥਾ ਸੰਗੀਤਬਧ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਇਕ-ਸੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਗ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤਿਅੰਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਸਰੂਪ, ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਬਧਤਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵੇਲੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਰਗੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਗਬਧ ਬਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ‘ਘਰ’, ‘ਪੜਤਾਲ’ ਤੇ ਲੋਕ/ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ‘ਟੇਕ’ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ‘ਰਹਾਉ’ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰੇਕ ‘ਰਾਗ’ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੂਖਮ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਹਨੂਮਾਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਏਕਾਵਾਦ (Monotheism) ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ।^੨

ਹੱਥ-ਵਿਚਲੇ ਲੇਖ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਦੁਆਉਣਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਦੀ

*ਮਾਰਫਤ ਅਕਾਦਮੀ ਆਫ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ, #੧, ਢਿੱਲੋਂ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ-੧੪੭੦੦੧. ਮੋਬਾ: ੯੮੫੫੦-੪੦੩੮੪

** ਹੱਥ-ਵਿਚਲਾ ਪਰਚਾ ਮੈਂ ਸਵਰਗੀ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ (ਭੂਤ-ਪੂਰਵ ਮੁਖੀ ‘ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ’) ਦੀ ਪੁਸਤਕ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗ : ਸੰਬੋਧ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ (ਪ੍ਰਾ. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੯੮੬) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਗੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ-ਖੋਜੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਥਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਬੋਧ (concept) ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਉਧਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ/ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਵਿਧੀ-ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੱਗਭਗ ਹਰੇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ/ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ (methodology) ਸਿਰਜਣਾ ਹੁਣ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅੰਦਰੂਨੀ/ਬਾਹਰੀ ਮਸਲਿਆਂ/ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ (ਸਿੱਖ ਜਗਤ) ਇਸ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੱਛੜ ਗਏ ਹਾਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਬਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਰਾਗ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਚੌਂਕੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਘਰਾਂ (ਖਾਸ ਕਰ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੋੜ-ਮੇਲਿਆਂ) ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਬਾਣੀ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੇਸੀ/ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਆਮ ਕੀਰਤਨ ਗਾਈਡਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਜਾਂ ਡੀ.ਲਿਟ. ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕੋਰਸਾਂ ਆਦਿ ਤਕ ਕਈ ਪੜਾਅ ਪਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ/ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।^੪

੫. ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਰਾਗ-ਨਾਦ’ ਤਾਂ ਸੁਹਾਵਣੇ ਹਨ, ਜੇ ਸਤਿ (reality) ਵੱਲ, ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ‘ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ’ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ; ਜਿਵੇਂ:

- ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩)
- ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੧)
- ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਵਡ ਹੰਸ ਹੈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਉਰਿ ਧਾਰਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੮੫)
- ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜੇ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਆਦਿ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜੀ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਆਧਾਰ-ਸ੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਣ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਖੋਜ-ਸੰਦਾਂ (ਟੀਕੇ, ਤਤਕਰੇ, ਭਾਸ਼ਾ, ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾਵਾਂ, ਸ੍ਰੋਤ-ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ) ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗ੍ਰੰਥ ਆਧਾਰ-ਸ੍ਰੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ-ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਾਲੇ ਛਾਪੇ/ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਭਾਵ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ।^੫ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ, ਸ੍ਰੋਤ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਗੀਤ/ਰਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ/ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।^੬ ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਮਸਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਪੈਰ ਪੁੱਟੇ ਹਨ।^੭ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁਣ ਤਕ ਲਿਖੀ/ਖੋਜੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸੂਚੀਕਰਣ, ਵਰਗੀਕਰਣ, ਸੂਤ੍ਰੀਕਰਣ, ਮੁਲੰਕਣ ਅਤੇ ਇਕੱਤ੍ਰੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੱਥ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਤਕ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਕੋਈ ਇਕ-ਅੱਧ ਸੂਚੀ ਛੱਡ ਕੇ,^੮ ਕੋਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਅਦਾਰੇ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ, ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ, ਸਿਲੇਬਸ ਆਦਿ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਥਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਵਿਤ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ।^{੧੦}

ਉਪਰੋਕਤ ਮੁੱਢਲਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (analytical studies) ਹੋਣਗੇ, ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪਨਪੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਰਾਗ-ਰਚਨਾ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਸਾਮੀ) ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਵਾਂ, ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ। ਫ਼ਾਰਸੀ (ਈਰਾਨੀ) ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਤੋਂ-ਰੀਤਾਂ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰ-ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਢੰਗ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ, ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ

ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਵੇਗੀ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ, ਬਣਤਰ, ਸੁਰਾਵਲੀ, ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧ, ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਰੂਪ, ਗੁਰੂ ਸਮਕਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਰੂਪ, ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਲ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੇ ਪਾਏ ਅੰਤਰ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਾਜ਼-ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਗਾਇਕ/ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਰਾਗੀ-ਰਬਾਬੀ, ਢਾਡੀ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ ਸਲੋਕ-ਪਉੜੀਆਂ ਗਾਉਣ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ (ਖਾਸ ਕਰ ਗੁਰੂ ਸਮਕਾਲੀ) ਢੰਗ, ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਾਣੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੯ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ,^{੧੨} ਸਿੱਖ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗਾਇਕੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਬਿਸ਼ਨੋਈਆਂ ਦੀ) ਆਦਿ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਆਦਿ ਕੀ ਕੁਝ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ/ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ/ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਤੱਤ ਨਿਖੇੜੇ ਜਾ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਨਿਰੁਕਤ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਰ, ਰਾਗ, ਤਾਲ, ਅਸਤ, ਭਾਵ, ਅਰਥ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਸੀਂ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬਾਣੀ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸੋਝੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਸੇ ‘ਇਸ਼ੂ’ ਨੂੰ ਹੀ ਚਰਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿਆਣੇ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਧਰ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ੩੦੦ ਸਾਲਾ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਅਹੂਤੀ ਪਾਵੇ!

ਫੁੱਟ ਨੋਟ :

੧. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧-੧੩; ੧੩੫੩-੧੪੩੦ ਦੀਆਂ ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕ-ਰਸ, ਲੈਅ, ਤਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।

੨. ਡਾ. ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ, ਵੇਖੋ: Pritam Singh ‘Kirtan and the Sikhs’, *Journal of Sikh Studies*, Aug. 1976, Vol. III, No. 2, GNDU, Asr.; ਦੁਬਾਰਾ *Exploring Some Sikh Themes*, Singh Brothers, Amritsar, Nov. 2006, P. 170.

੩. ਸਮਾਜਿਕ (Social), ਕੁਦਰਤੀ (Natural), ਸੁਹਜ (Aesthetics) ਆਦਿ ਵਿਗਿਆਨਾਂ/ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚਲੇ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ/ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ।

੪. ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਵਿਉਂਤਬਧ ਅਤੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ’ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ-੨੦੦੪) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ (ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਦਮ ਸਦਕਾ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਟੋਪ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰ ਕੇ ਸੰਭਾਲੇ ਗਏ (ਹੁਣ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਚਾਂਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੀਡੀਜ਼ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ), ਉਥੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀਆਂ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ/ਕਰਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿਆਰ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ ਆਦਿ) ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸੁਰਾਵਲੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਸਨ। ‘ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਦਿਆ’ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਕਾਰਜਾਂ (ਜਿਵੇਂ: ਕੀਰਤਨ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੂਪ; ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗ : ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਆਦਿ) ਦਾ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ‘ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ’ ਜਰਨਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅੰਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪੇੜਾਂ ਹਨ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਮਾਸਕ ਰਸਾਲਾ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਤ-ਮੂਜ਼ਬ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ’ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਚੇਅਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਉੱਪਰ ਹੋਈ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ‘ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ’ ਰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਅ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹੋਏ ਅਗਲੇਰੇ ਕਦਮ ਸੌਖੇ ਪੁੱਟ ਸਕਣ।

੫. ਕੁਝ ਵੇਖੋ : ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, (ਸੰਪਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (੨ ਭਾਗ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ-੧੯੬੧, ੬੩; ਸਾਡਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੯੬੮. ਭਸ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਕੇ ਹਸਤਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ’, ਅਸ਼ਰਫ਼-੧੯੮੪. Kirpal Singh, A Catalogue of Punjabi Manuscripts (In Khalsa College), Khalsa College, Amritsar, 1963. ਆਦਿ।

੬. ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ, ’੪੭, ’੮੪, ਸਿਉਂਕ, ਹੜ੍ਹ, ਅਣਗਹਿਲੀ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। (ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਰਵੇ ਵੇਖੋ : ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ‘ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਗੋਚਰੇ ਕੰਮ’, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਜੇਠ-ਸੰਮਤ ੫੩੮.)

੭. ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੯੯੨) ਜਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰਕੋਸ਼ (ਪਟਿਆਲਾ-੧੯੬੯) ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਨ।

੮. ਜਿਵੇਂ: ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਗ-ਕੋਸ਼, ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ-੧੯੮੩.

੯. ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਈ ਖੋਜ, ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ।

੧੦. Central Institute of Sikh Music, Exploring Some Sikh Themes, Singh Brothers, Amritsar-2006, P.167.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਗੁਰਮਤਿ ਆਧਾਰ

- ਪ੍ਰੋ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਵਿਭ੍ਰੁ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਨਿਭਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਵਧਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤਕ ਕੀਰਤਨਕਾਰ (ਗਾਇਕ) ਮਿਰਾਸੀ ਜਾਂ ਡੂਮ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਰਾਸੀ ਲੋਕ ਰਾਗ-ਵਿੰਦਿਆ ਵਿਚ ਬੜੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ-ਵਿੰਦਿਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਬਾਬੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਸਿਰੰਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰਗੱਦੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਐਸੀ ਪੱਕੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਸੀ:

ਸੋ ਅਸਥਾਨੁ ਬਤਾਵਹੁ ਮੀਤਾ॥ ਜਾ ਕੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਨੀਤਾ॥

(ਪੰਨਾ ੩੮੫)

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ

*ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਤਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’, ਜਾਂ ‘ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ’ ਜਾਂ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ- ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਅਧੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰਾ-ਸੂਰਾ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਨਰੋਆ, ਸਜਿਆ, ਸੰਵਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਰੋਏ, ਸਜੇ ਅਤੇ ਸੰਵਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿਚ ‘ਸਚਿਆਰ’ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਮੁਖਿ’ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀ ਘਾਲਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਉਹ ਜੁਗਤਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ: ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ‘ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ: “ਏ ਸਰੀਰਾ ਮੇਰਿਆ ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥” (ਪੰਨਾ ੯੨੧) ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤਿ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ, ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ’, ‘ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ’

ਅਤੇ ‘ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ’ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਭੰ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਫਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਈ ਜੁਗਾਂ ਤਕ ਉਹ ਇਸੇ ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ‘ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ’ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਆਪਣਾ ਆਪ ਉਪਾਇਓਨੁ ਤਦਹੁ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ॥

ਮਤਾ ਮਸੂਰਤਿ ਆਪਿ ਕਰੇ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ॥

ਤਦਹੁ ਆਕਾਸੁ ਨ ਪਾਤਾਲੁ ਹੈ ਨਾ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ॥

ਤਦਹੁ ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਹੈ ਨਾ ਓਪਤਿ ਹੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੯)

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਕਰਕੇ ਸਾਜਿਆ। ਖਾਸ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ‘ਧਰਮਸਾਲ’ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਥਾਪਣਾ ਜਾਂ ਸਾਜਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਹੀ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਆਪੇ ਤਖਤੁ ਰਚਾਇਓਨੁ ਆਕਾਸੁ ਪਤਾਲਾ॥

ਹੁਕਮੇ ਧਰਤੀ ਸਾਜੀਅਨੁ ਸਚੀ ਧਰਮੁ ਸਾਲਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੮੫)

ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ, ਪਰਮਾਤਮਾ-ਜੋਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜਾ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਰਚਿਆ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਜੋਤਿ-ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਝ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮ-ਜੋਤਿ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਜੁਗਤਿ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਗੁਰੂ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਿਆਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਵਰਗ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਇਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਮਨਮੁਖਿ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਹੀ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕੁਲੱਖਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਉਮੈ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਪਤੀ ਤੋਂ ਸਦਾ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਵਿੱਛੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸੂਹਾ ਵੇਸ ਪਹਿਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਫਿਰ ਸੂਹਾ ਰੰਗ ਝੂਠ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੱਚਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਲੱਥ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਮੁਖ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਪਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵੇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੈ ਜੋ ਮਜੀਠ ਹੈ ਪੱਕਾ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਇਹ ਰੰਗ ਨਾਮ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ ਜੋ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਵਿਕਾਰ ਮਾਇਆ-ਰੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਨਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਇਆ-ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਚਿੰਤਨ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕਾਂਤਕ ਨਹੀਂ, ਸੰਗਤੀ ਹੈ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਸਤਿ-ਸੰਗਤਿ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਸੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਸਤੀ ਉਹ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੫੫ 'ਤੇ)

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

– ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ*

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਰਬਾਬ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਦਮਾਦੀ ਧੁਨ ਸੰਗ ‘ਖਾਲਕ ਕੈ ਆਦੇਸ’ ਰੂਪੀ ‘ਖਸਮੁ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਦੇ ਸੰਚਰਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਰੀਤ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਰਬ ਲੋਕਾਈ ਤਕ ਸੰਚਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਹਿਤ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਇਸ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬੱਝਾ ਉਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ, ਕੀਰਤਨ, ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰਾਸਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਕੈਨਵਸ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀ (ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ) ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀ (ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀ) ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ-ਸਥਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਹਿਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰ, ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕਾਲ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਸੰਗੀਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਸੰਤ-ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਭਗਤੀ-

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸੰਗੀਤ, ਤਾਨਸੋਨ, ਬੈਜੂ ਬਾਵਰਾ ਵਰਗੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ (ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ), ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੂਫੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗੂੰਜਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ‘ਗੇਯ ਰਚਨਾ’ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕਲਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ, ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ, ਘਰੂ, ਜਤਿ, ਧੁਨੀ, ਸੁਧੰਗ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸੰਗੀਤ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਨਿਬੰਧ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ‘ਮਿਊਜ਼ੀਕਾਲੋਜੀ’ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੩੦ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਅਤੇ ੧੫ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਆਦਿ ਰਾਗ ਸਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਪਦੇ, ਪੜਤਾਲ ਵਰਗੇ ਸਨਾਤਨੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ, ਛੰਤ ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਲੋਕ-ਬਾਣੀ ਰੂਪਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਸਾ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਭੈਰਵ, ਸਾਰੰਗ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਮਲਾਰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ੩੬ ਪੜਤਾਲਾਂ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਰਹਾਉ’ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ‘ਸਥਾਈ’ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੇ ਵਿਵਿਧਪੱਖੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਦਿਆਂ ਚਾਰ ਤਕ ‘ਰਹਾਉ’ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

‘ਰਹਾਉ’ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਸਿਰਲੇਖ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅੰਕਣ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਰ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮੂਲ ਧੁਨੀ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ

ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਮੂਲ-ਸ੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਕੀ ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਰਾਗ, ਗਾਇਨ ਰੂਪ, ਸੰਗੀਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਿਊਜ਼ੀਕਾਲੋਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਥਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਥਮ ੧੬੦੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਵਨ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤਕ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀ, ਚਰਨ-ਕਵਲ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਕਲਯਾਨ ਦੀ ਚੌਕੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ, ਮੰਗਲਾਚਰਨ, ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ, ਸ਼ਬਦ ਰੀਤ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਵਰਗੀਆਂ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੂਰਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਲ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਜੋਂ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਤ ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀ ਦੀ ਇਹੋ ਪਰੰਪਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਤੇ ਗਾਇਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਰਥਕ ਆਧਾਰ ਬਣੀ ਜਿਸ ਦੇ ਤੁਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਾਰੰਦਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕਰ ਕੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ

ਕੀਤਾ। ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਰੰਦਾ, ਤਾਉਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਇਸਰਾਜ, ਤੰਬੂਰਾ ਵਰਗੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕ ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਜਾਦਾ, ਭਾਈ ਸਾਦੂ, ਭਾਈ ਬਾਦੂ, ਭਾਈ ਰਜਾਦਾ, ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸੱਤਾ, ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ, ਭਾਈ ਪਾਂਧਾ ਅਤੇ ਬੂਲਾ ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੱਤਾ, ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਕੀਰਤਨੀਏ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਸੱਤਾ-ਬਲਵੰਡ ਦੇ ਰੁੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਦੀਪਾ, ਭਾਈ ਰੁਲਾ, ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਉਗਰਸੈਨ, ਭਾਈ ਝਾਜੂ, ਭਾਈ ਮੁਕੰਦ, ਭਾਈ ਕੇਦਾਰਾ ਆਦਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਸੱਤਾ-ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਦੇ ਰੁੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਕੌਤਕ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਦੀ ਵਿਵਸਾਇਕ ਪਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੋਗਦਾਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਧੀਨ ਆਈਆਂ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰਬਾਬੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਕੀ ਉੱਪਰ ਸੂਫੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਕੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਰਾਗਾਤਮਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਆਧਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੯੩ 'ਤੇ)

ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ

- ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੇ ਜਾਦੂ ਜਿਹਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਨਮੋਲ ਦਾਤ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੧੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੧੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੨੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੨੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੩੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਢਾਡੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਢੱਡ ਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਨਾਲ ਵਾਰਾਂ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ੧੫ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਵੀ ਸੰਗੀਤ-ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੪ ਤੋਂ ੧੩੫੨ ਤਕ ਸਾਰੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਬੱਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ।

ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜ ਦਹਾਕੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਰਜ਼ਾਦਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਸਾਦੂ ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਦੂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਰਬਾਬੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ

* ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

ਦਾਤ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀਰਤਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਰਾਗੀ (ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ) ਬਣ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ-ਸੇਵਾ ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਰਾਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੀਰਤਨ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਰਬਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੀਰਤਨ-ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੁੱਲ ੧੫ ਚੌਂਕੀਆਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਮਰਯਾਦਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ੮ ਚੌਂਕੀਆਂ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ੭ ਚੌਂਕੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਰਬਾਬੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਸੇਵਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰਾਗੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਰਾਗ-ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਨਾਮੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ-ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਰਿਯਾਜ਼ੀ ਸਨ। ਉਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲੱਗਭਗ ੨੦-੨੫ ਸਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ।

ਕੀਰਤਨ-ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਤੇ ਤਬਲਾ ਸਵਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਰਾਗ ਦਾ ਲਹਿਰਾ (ਸ਼ਾਨ) ਵਜਾਉਂਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਤੀਨਤਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ, ਤਬਲੇ (ਜੋੜ) ਵਾਲਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਪਲਟੇ, ਪਰਨਾਂ ਆਦਿ ਵਜਾ ਕੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਮ ਕਰਦਾ। ਉਪਰੰਤ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਥੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਏਕ ਤਾਲ ਜਾਂ ਜੱਤ ਤਾਲ ਦਾ ਠੇਕਾ ਰਖਵਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ। ਐਸਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਤੇ ਜੋਦਤੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, “ਡੋਲਨ ਤੇ ਰਾਖਹੁ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਰਿ ਹਥ।” ਇਸ ੧੫/੨੦ ਮਿੰਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਛਾ ਜਾਂਦਾ, ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਤਾਂ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੁਝ ਜਥੇ ਚਾਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ। ਅਸਥਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਬਲੇ (ਜੋੜੀ) ਵਾਲਾ ਏਕ ਤਾਲ ਦਾ ਹੀ ਠੇਕਾ ਰੱਖਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲ ਸਾਥ ਵੀ ਵਜਾਉਂਦਾ। ਅੰਤਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਥ

ਵਜਾ ਕੇ ਹੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੈਅ-ਕਾਰੀਆਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਦੇ ਕੇ ਮੁਕਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬੋਲ-ਬਾਂਟ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੈਅ-ਕਾਰੀਆਂ ਦਿਖਾਂਦੇ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਿਹਾਈਆਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਦੇ। ਹੋਰ ਕੀਰਤਨੀਏ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਧਮਾਰ (ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ) ਝੱਪਤਾਲ, ਜਤ ਤਾਲ, ਮੱਤ ਤਾਲ, ਕੁੰਭ ਤਾਲ, ਪੰਚਮ ਸਵਾਰੀ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਵਿਲੰਬਿਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਲਾਪ, ਬੋਲ ਆਲਾਪ ਤੇ ਤਾਨਾਂ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਬੋਲ ਤਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਐਸੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਰਾਗਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਤੀਨ ਤਾਲ/ਇਕ ਤਾਲ ਮੱਧ ਲੈਅ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਅਲਾਪ, ਬੋਲ ਅਲਾਪ, ਤਾਨਾਂ ਤੇ ਬੋਲ ਤਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਤੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਰੁਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਤਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਹਾਈਆਂ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਤੀਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਦੀਪਚੰਦੀ, ਛੋਟਾ ਤੀਨ ਤਾਲ, ਰੂਪਕ, ਕਹਿਰਵਾ, ਦਾਦਰਾ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੁਝ ਸੁਖੈਨ ਢੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੁਖੈਨ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ, ਪਹਾੜੀ, ਸਿੰਧੜਾ, ਪੀਲੂ ਆਦਿ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਅਲਾਪ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਸ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਜਥੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਵਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਲਾਪ ਤਾਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ। ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਉੜੀ ਲਗਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਸ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅੱਜ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਛੜ ਜਾਣ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਰਤਨ ਭੈਰਵੀ, ਪਹਾੜੀ, ਸ਼ਿਵਰੰਜਨੀ, ਕਲਾਵਤੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕਹਿਰਵਾ, ਦਾਦਰਾ ਤਾਲਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਅਸੀਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ 'ਤੇ, ਫਿਲਮੀ ਤਰਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੀਨ ਤਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਵਿਹੂਨ ਕੀਰਤਨ, ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਨਿਮ੍ਰਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਲਾਪਣ ਨਾਲ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗਾਇਨ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਾਗਦਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਰਗਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਹੈ, ਰਾਗ ਤਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਬਸ ਇੰਨਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਸਮੂਹ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਦੇ ਸੋਮੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨਿੱਤ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਸਲ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੂਪ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ-ਵਿਹੂਣੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਦੈਵ, ਰਾਗ ਅਧਾਰਤ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤੇ ਗੀਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕੀਰਤਨ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਧਾਰਤ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ। ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕੀਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੩੧ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਪਜ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੀਆਂ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਇਕ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਨ ਗਾਇਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਲੈਅਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਅਲਾਪ, ਬੋਲ ਅਲਾਪ, ਤਾਨ, ਬੋਲ ਤਾਨ ਤੇ ਬੋਲ ਬਾਂਟ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਧ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ

ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰਿ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਸ ਨੂੰ ਪੀਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਹੋਂਦ ਤੇ ਮਾਨ-ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੁੰਦਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਉਸਾਰੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣਾ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾਤ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਮਾਲਾਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ ਕਿ ਕਿਤੇ ਅਸੀਂ ਕੰਗਾਲ ਤੇ ਸੱਖਣੇ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਈਏ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਪ ਤੇ ਡਿਸਕੋ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭੜਕੀਲੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਕੇ, ਫਿਲਮੀ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ, ਕੋਡੜ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਦੋਗਾਨਾ ਸਟਾਈਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ, ਸਰਗਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ, ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੁੰਦਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਜਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਮੁੱਕ ਸਕਣ:

ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗਤੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੫੮)

ਆਖਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਨਿਮਰ ਬਿਨੈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਨਿਤ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਰ ਕੀਰਤਨ-ਚੌਂਕੀ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ। ਮੁਖੀ ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਜਥੇ 'ਹਮ ਪੀਛੈ ਲਾਗ ਚਲੀ' ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਗੇ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਦਮ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਜਾਗੇਗੀ। ਸੋ ਸਮੂਹ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ

– ਗਿ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ*

- ਮਨ ਮਹਿ ਚਿਤਵਉ ਚਿਤਵਨੀ ਉਦਮੁ ਕਰਉ ਉਠਿ ਨੀਤ॥
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਕਾ ਆਹਰੇ ਹਰਿ ਦੇਹੁ ਨਾਨਕ ਕੇ ਮੀਤ॥ (ਪੰਨਾ ੫੧੯)
- ਸਾ ਰਸਨਾ ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ
ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਕੇਰੇ ਰਾਮ॥
ਤੇ ਸ੍ਰਵਨ ਭਲੇ ਸੋਭਨੀਕ ਹਰਿ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣਹਿ ਹਰਿ ਤੇਰੇ ਰਾਮ॥ (ਪੰਨਾ ੫੪੦)
- ਵਡਭਾਗੀ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ॥
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਤ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯੬)

‘ਕੀਰਤਨ’ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਓਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਆਪ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉਹ ਵਰਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰੁੱਖ ਚੰਦਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਗੰਧਤ ਹੋ ਕੇ ਫਲਦਾ-ਫੁਲਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ਾਸਵਤ ਵ੍ਰਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਵੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰਮ ਪਾਵਨ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕੇਵਲ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ‘ਨਿਰਮੋਲਕੁ ਹੀਰਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਬੈਕੁੰਠ ਹੈ : ‘ਤਹਾ ਬੈਕੁੰਠੁ ਜਹ ਕੀਰਤਨੁ ਤੇਰਾ॥’ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਹਰਿ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ॥ ਬਹੁੜਿ ਨ ਜੋਨੀ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੩)

ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਦੈਵ ਹੀ ਬੈਕੁੰਠ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਮ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਯਮਰਾਜ ਨੇ ਯਮਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ:

ਜਹ ਸਾਧੂ ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਨਾਨਕ ਨੀਤ॥

ਣਾ ਹਉ ਣਾ ਤੂੰ ਣਹ ਛੁਟਹਿ ਨਿਕਟਿ ਨ ਜਾਈਅਹੁ ਦੁਤ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫੬)

* ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ।

ਕੀਰਤਨ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਲ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਜੋ ਜੋ ਕਥੈ ਸੁਨੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਤਾ ਕੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੦੦)

ਕੀਰਤਨ ਦੁਰਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਦਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸਰਬ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨਿ ਮਿਟਿਓ ਸਗਲ ਕਲੇਸਾ॥ (ਪੰਨਾ ੨੧੩)

ਕੀਰਤਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਪੁਲ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਭਟਕਣਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਦੇ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਕੀਰਤਨ’ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ‘ਕੀਰਤੀ’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਯਸ਼, ਉਸਤਤੀ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤੀ-ਸਤੰਭ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕੀਰਤੀ-ਸਤੰਭ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਥਾਪਕ ਦਾ ਸਦੈਵ ਜੱਸ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਜੱਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੇ। ਸਾਰਨਾਥ (ਵਾਰਾਨਸੀ) ਦੇ ਕੀਰਤੀ-ਸਤੰਭ ਦੇ ਸਿੰਘ-ਸੀਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕੀਰਤਨੀਆ ਨਾਰਦ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦਕ ਯੰਤ੍ਰ (ਸਾਜ਼) ਨਾਰਦ-ਵੀਣਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ‘ਭਗਤੀ ਸੂਤ੍ਰ’ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਪਰਮ ਸ਼ਰਧਾ, ਅਨੰਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਰਗੀ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਵੀ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ॥ ਪੈਰ ਹਲਾਇਨਿ ਫੇਰਨਿ ਸਿਰ॥

ਉਡਿ ਉਡਿ ਰਾਵਾ ਝਾਟੈ ਪਾਇ॥ ਵੇਖੈ ਲੋਕੁ ਹਸੈ ਘਰਿ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੫)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕੀਰਤੀ (ਉਸਤਤ) ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਕਾਲੀ ਉਸਤਤੀ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਕੀਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਗਾਉ ਮੇਰੀ ਰਸਨਾਂ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੯੮)

ਜਾਗਨਾ ਜਾਗਨੁ ਨੀਕਾ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਜਾਗਨਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੧੮)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ੧੦ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਬੇਹੱਦ ਨਿਰਛਲ ਨਿਰਮਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਸੁਭਾਊ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਸਾਫ਼ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ, ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਅਤਿ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਸੁਬਾ-ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਚੰਗਾ ਸਾਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਤੋਂ ੭ ਰੁਪਏ ਲਏ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਜ਼ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਜ਼ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਜੀ! ਤੰਬੂਰਾ ਲਈਏ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਜ਼?” ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ! ਰਬਾਬ ਭਲਾ ਸਾਜ਼ ਐ।” ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਰਾਗੀ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਭੈਰੋਵਾਲ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ) ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਲਿਆਏ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਬਾਬ ਪਰਖ ਕੇ, ਵਜਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਦਾ ਯੋਗ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਕਲਮ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਇਕੁ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪੁ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ। (ਵਾਰ ੧:੩੫)

ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ। (ਵਾਰ ੧੧:੧੩)

ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਵਿੰਦਾਵਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ‘ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ’ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ:

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਉਤਮ ਧੁਨਾ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਗਾਇ ਗੁਨਾ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੮੨)

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਚੰਚਲਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਕੋਲਾਹਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਭੜਕੀਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਈਰਖਾ-ਦਵੈਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਹਉਮੈ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਆਤਮਿਕ ਭੋਜਨ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨੀਏ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਗਾਇਕ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਹਾਵ-ਭਾਵ ਜੇਹੇ ਕਰ ਕੇ ਚੰਚਲਤਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਵਰਖਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਰੋਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਇਲਾਹੀ ਵਰਖਾ ਵਰਸ ਕੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਉੱਤੇ ਸਿੰਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਮਲਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਉੱਚੀ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਤੇ ਪੁਲੋਕ ਵਿਚ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਧਵਜ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਾਕਾ ਝੁਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਸਾਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਪਈ ਜੋ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਐਸੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਜੋ ਕਠਨ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ ਵਾਦਕ ਯੰਤ੍ਰ (ਸਾਜ਼) ‘ਸਰੰਦਾ’ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਬੈਠ ਗਏ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਰੰਦੇ ਉੱਤੇ ਗਜ਼ ਫਿਰਿਆ, ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਘੁਲ ਗਿਆ। ਦਵੈਸ਼, ਈਰਖਾ ਪੰਖ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਏ। ਨਿਰਮਲਤਾ ਵਰਤਣ ਲੱਗੀ। ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਖਿੱਚੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ

ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪਰਮ ਰਸੀਏ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰਯ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਹਨ। ‘ਸਰੰਦਾ’ (ਤੰਤੀਵਾਦਕ ਯੰਤਰ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਟਕਸਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੱਚਖੰਡ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਦਾ ਜੱਸ ਭਾਵ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਤੋਂ ਉਚਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ:

ਸੋ ਅਸਥਾਨੁ ਬਤਾਵਹੁ ਮੀਤਾ॥ ਜਾ ਕੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਨੀਤਾ॥

(ਪੰਨਾ ੩੮੫)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ‘ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ’ ਰੱਖਿਆ, ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਪੜਾਅ ‘ਤੇ ਜੌਨਪੁਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜਵਨ ਪੁਰ ਬਾਸੀ। ਭਜਨ ਕਰੇ ਉਰ ਭਗਤ ਨਿਵਾਸੀ।

ਸਤਿਗੁਰ ਹਜ਼ੂਰ ਭਜਨ ਤਿਨ ਕਰਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧੁੰਨਿ ਗੁਰਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਭਰਾ।

ਸੁਣ ਪ੍ਰਸੰਨ ਭਏ ਗੁਰ ਦਿਆਲਾ। ਕਰ ਧਰ ਬੰਦਨ ਤਿਸ ਕੀਆ ਨਿਹਾਲਾ।

ਤੁਮਰੇ ਘਰ ਉਤਪਤ ਜੋ ਹੋਇ। ਕੀਰਤਨ ਭਜਨ ਕਰੇ ਸਭ ਕੋਇ। (ਸਫਾ ੬੯੫)

ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਸਰਬੋਤਮ ਕਰਮ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਦਰ ਨਿਹਾਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ-ਔਸ਼ਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨੇ ਤਾਪ ਅਤੇ ਜਰਾ ਮਰਨ ਦਾ ਰੋਗ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਕਲਿਜੁਗੁ ਹਰਿ ਕੀਆ ਪਗ ਤ੍ਰੈ ਖਿਸਕੀਆ

ਪਗੁ ਚਉਥਾ ਟਿਕੈ ਟਿਕਾਇ ਜੀਉ॥

ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਕਮਾਇਆ ਅਉਖਧੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ

ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਹਰਿ ਸਾਂਤਿ ਪਾਇ ਜੀਉ॥

(ਪੰਨਾ ੪੪੬)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਨਹ ਪੁਨਹ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਸੰਤਨ ਕੈ ਸੁਨੀਅਤ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਬਾਤ॥

ਕਥਾ ਕੀਰਤਨੁ ਆਨੰਦ ਮੰਗਲ ਧੁਨਿ ਪੂਰਿ ਰਹੀ ਦਿਨਸੁ ਅਰੁ ਰਾਤਿ॥

(ਪੰਨਾ ੮੨੦)

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਬਾਣੀ ‘ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਿ ਹੋਣ ਦੀ ਜੁਗਤਿ’ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਕਥਨੀਯ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਹੋਤੂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਮੁਕਤਿ ਭੁਗਤਿ ਜੁਗਤਿ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਆਪਿ ਕਰਾਇਹਿ॥

ਤਹਾ ਬੈਕੁੰਠੁ ਜਹ ਕੀਰਤਨੁ ਤੇਰਾ ਤੂੰ ਆਪੇ ਸਰਧਾ ਲਾਇਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪੯)

ਜਿੱਥੇ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਨ ਬੈਕੁੰਠ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਬੱਤ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੁਰੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਬ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

- ਬਹੁਤੁ ਖਜਾਨਾ ਤਿੰਨ ਪਹਿ ਹਰਿ ਜੀਉ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਲਾਹਾ ਰਾਮ॥

(ਪੰਨਾ ੫੪੩)

- ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ॥ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ॥

(ਪੰਨਾ ੮੯੩)

- ਰਤਨਾ ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਬਹੁ ਸਾਗਰੁ ਭਰਿਆ ਰਾਮ॥

ਬਾਣੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਾਗੇ ਤਿਨ੍ ਹਥਿ ਚੜਿਆ ਰਾਮ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਾਗੇ ਤਿਨ੍ ਹਥਿ ਚੜਿਆ ਨਿਰਮੋਲਕੁ ਰਤਨੁ ਅਪਾਰਾ॥(ਪੰਨਾ ੪੪੨)

- ਰਾਜੁ ਮਾਲੁ ਜੰਜਾਲੁ ਕਾਜਿ ਨ ਕਿਤੈ ਗਨੋ॥

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਆਧਾਰੁ ਨਿਹਚਲੁ ਏਹੁ ਧਨੋ॥

(ਪੰਨਾ ੩੯੮)

ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਮਾਣਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰਸ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ

ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਵਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਜ-ਜਣਨੀ ਨਾਲ ਪੂਜਯ ਮਾਤਾ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪੂਜਯ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਾਵਨ ਦਾਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੰਥ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੰਥ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ, ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦਾ (ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਕੌਮ) ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੌਰਵ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰਮ ਦਾਤ ਨੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ (ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ) ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਮਣਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੰਤੋਖੀ ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਜਾਂ ਤੰਗਦਸਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਖੁਦ ਸਰਕਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਥਾਲ ਅਤੇ ਥੈਲੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈ। ਕਿੰਤੂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਫ਼ਰਮਾਇਆ, ‘ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ।’

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਗਾਤਾਰ ੭੮ ਵਰ੍ਹੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ (ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ) ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਯੂ ੧੨੫ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਇੰਨਾ ਦੀਰਘ ਸਮਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰ ਸਾਗਰ ਮਸਤੂਆਣਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਮਹਾਂ ਰਸ ਦੀ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਸਿੰਚਿਆ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਅਣਿਆਲੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਪੱਥਰ-ਹਿਰਦੇ ਵੀ ਪਿਘਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕਈ ਲੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਤਾ, ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਲੇਖਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਾਧਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਦੇ

ਰਸੀਏ ਸਨ। ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਜਗਿਆਸੂ, ਆਤਮਾ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪੰਧਾਊ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਜਯੋਤੀ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਪਤੰਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਲੱਖਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਬਣੇ। ਅੱਜ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਰੈਣ-ਸਬਾਈ ਤੇ ਅਖੰਡ (ਨਿਰਬਾਣ) ਕੀਰਤਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਸੀਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੈਣ-ਸਬਾਈ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਮ ਮਹਾਂ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ੧੯੩੦ ਤੋਂ ੧੯੭੦ ਈ: ਤਕ ਆਪ ਪੰਥ ਦੇ ਸਰਵੇ-ਸਰਵਾ ਵੀ ਰਹੇ, ਪਰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਲਗਨ ਵਿਚ ਤਰੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਵਿਖਿਆਨ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ-ਕੰਵਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਹਾਲੀਂ ਤਕ ਵੀ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੂਰ, ਲੈਅ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਕਥਨੀਯ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਕੀਰਤਨੀਏ ‘ਭਲੇ ਭਲੇ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ’ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗੁਰਵਾਕ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਰੂਪ ਹੋਏ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਰਾਗੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ, ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨਾਮ ਦੀ ਵਰਖਾ ਵਰਸਾ ਕੇ ਤਪਤ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨਾਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰਹੇ ਹਨ:

ਸਹਜ ਸਿਫਤਿ ਭਗਤਿ ਤਤੁ ਗਿਆਨਾ॥ ਸਦਾ ਅਨੰਦੁ ਨਿਹਚਲੁ ਸਚੁ ਥਾਨਾ॥

ਤਹਾ ਸੰਗਤਿ ਸਾਧ ਗੁਣ ਰਸੈ॥ ਅਨਭਉ ਨਗਰੁ ਤਹਾ ਸਦ ਵਸੈ॥

ਤਹ ਭਉ ਭਰਮਾ ਸੋਗੁ ਨ ਚਿੰਤਾ॥ ਆਵਣੁ ਜਾਵਣੁ ਮਿਰਤੁ ਨ ਹੋਤਾ॥

ਤਹ ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਅਨਹਤ ਆਖਾਰੇ॥ ਭਗਤ ਵਸਹਿ ਕੀਰਤਨ ਆਧਾਰੇ॥

(ਪੰਨਾ ੨੩੭) ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ

- ਡਾ. ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਸਾਨੀ (unique) ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਖੇਡ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤ^੧ ਦਾ ਜਾਦੂਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਬਨਸਪਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪੈਗਾਮ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੁੱਗੋ ਜੁੱਗ ਅਟੱਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਇਆ ਹੈ... ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਸਤਿਅੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧਾ ਜਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸੁਣਤੇ ਪੁਨੀਤ ਕਹਤੇ ਪਵਿਤੁ’ ਵਾਲੀ ਦਸ਼ਾ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”^੨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ (ਗ੍ਰੰਥ) ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ (scriptures) ਵਿਚ (ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ) ਸਰਵਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ‘ਪਰਤਖਿ ਹਰਿ’ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ (ਜੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ) ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ

* ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ: ਸੂਲਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ। ਮੋਬਾਈਲ ੦੯੮੧੪੫ ੩੮੨੮੮.

ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ('ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ') ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਥਾਨੁ' ਆਖ ਕੇ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਸ-ਭਿੰਨਾ ਇਲਾਹੀ (ਸੰਗੀਤਮਈ) ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਰੰਪਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ:

ਸੋ ਅਸਥਾਨੁ ਬਤਾਵਹੁ ਮੀਤਾ॥ ਜਾ ਕੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਨੀਤਾ॥

(ਪੰਨਾ ੩੮੫)

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਨ), ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁਕਮ (ਗੁਰ-ਵਾਕ) ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 'ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ' ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਭਾਗੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਗੁਰਵਾਕ ਦਾ ਅਰੰਭ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੫, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਛੰਤ ੧ ਆਦਿ। ਆਸਾ, ਸੋਰਠਿ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਛੰਤ, ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਹੱਥਲੇ ਲੇਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਾਗ ਹੈ...ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਈ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਚਿੱਤ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਰ ਸ੍ਰੋਤਾ ਦੀ ਵਿੱਤਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਰਫ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਤਯ ਉਪਦੇਸ਼ਮਈ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਲਾਪਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।"੩ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਇੰਨੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੇ ਹਨ ਕਿ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਆਤਮਿਕ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂਘਦਾ

ਹੈ। ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ (ਇੰਗਲੈਂਡ ਨਿਵਾਸੀ ਜੇਮਜ਼) ਜੋ ਨਾਸਤਿਕ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ‘ਹਰਿ-ਕੀਰਤਨ’ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਅੱਥਰੂ ਵਗਣ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿ ਉੱਠਿਆ, “ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਛੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਣ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਸਤਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰਟ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ:

‘ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ’ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ

੧. ਜਪੁ-	੧	੨. ਸੋ ਦਰੁ-	੮
੩. ਸੋ ਪੁਰਖੁ-	੧੦	੪. ਸੋਹਿਲਾ-	੧੨

ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਬਾਣੀਆਂ

੧. ਸਿਰੀਰਾਗੁ-	੧੪	੨. ਰਾਗੁ ਮਾਝ-	੯੪
੩. ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ-	੧੫੧	੪. ਰਾਗੁ ਆਸਾ-	੩੪੭
੫. ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ-	੪੮੯	੬. ਰਾਗੁ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ-	੫੨੭
੭. ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ-	੫੩੭	੮. ਰਾਗੁ ਵਡਹੰਸੁ-	੫੫੭
੯. ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ-	੫੯੫	੧੦. ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ-	੬੬੦
੧੧. ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ-	੬੯੬	੧੨. ਰਾਗੁ ਟੋਡੀ-	੭੧੧
੧੩. ਰਾਗੁ ਬੈਰਾੜੀ-	੭੧੯	੧੪. ਰਾਗੁ ਤਿਲੰਗ-	੭੨੧
੧੫. ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ-	੭੨੮	੧੬. ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ-	੭੯੫
੧੭. ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ-	੮੫੯	੧੮. ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ-	੮੭੬
੧੯. ਰਾਗੁ ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ-	੯੭੫	੨੦. ਰਾਗੁ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ-	੯੮੪
੨੧. ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ-	੯੮੯	੨੨. ਰਾਗੁ ਤੁਖਾਰੀ-	੧੧੦੭
੨੩. ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰਾ-	੧੧੧੮	੨੪. ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ-	੧੧੨੫
੨੫. ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ-	੧੧੬੮	੨੬. ਰਾਗੁ ਸਾਰੰਗ-	੧੧੯੭
੨੭. ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ-	੧੨੫੪	੨੮. ਰਾਗੁ ਕਾਨੜਾ-	੧੨੯੪
੨੯. ਰਾਗੁ ਕਲਿਆਨ-	੧੩੧੯	੩੦. ਰਾਗੁ ਪ੍ਰਭਾਤੀ-	੧੩੨੭

੩੧. ਰਾਗੁ ਜੈਜਾਵੰਤੀ-

੧੩੫੨

ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ

੧. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੧-

੧੩੫੩

੨. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੫-

੧੩੫੩

੩. ਗਾਥਾ-

੧੩੬੦

੪. ਫੁਨਹੇ ਮਹਲਾ ੫-

੧੩੬੧

੫. ਚਉਬੋਲੇ ਮਹਲਾ ੫-

੧੩੬੩

੬. ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ-

੧੩੬੪

੭. ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ-

੧੩੭੭

੮. ਸਵਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਬਾਕੁ ਮਹਲਾ ੫-

੧੩੮੫

੯. ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਏ-

੧੩੮੯

੧੦. ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ-

੧੪੧੦

੧੧. ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯-

੧੪੨੬

੧੨. ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫-

੧੪੨੯

੧੩. ਰਾਗ ਮਾਲਾ-

੧੪੨੯

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ ੧੪ (ਸਿਰੀਰਾਗ) ਤੋਂ ਪੰਨਾ ੧੩੫੨ (ਰਾਗੁ ਜੈਜਾਵੰਤੀ) ਤਕ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਹੈ। (ਉੱਥੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਸੋ ਦਰੁ', 'ਸੋ ਪੁਰਖੁ' ਤੇ 'ਸੋਹਿਲਾ' ਅਧੀਨ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ)। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਪੰਨਿਆਂ (੧੪੨੯-੩੦) 'ਤੇ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹਨ:

ਖਸਟ ਰਾਗ ਉਨਿ ਗਾਏ ਸੰਗਿ ਰਾਗਨੀ ਤੀਸ॥

ਸਭੈ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਗੰਨ ਕੇ ਅਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ॥

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੇ ਰਾਗ ਪਰਵਾਰ {੬ ਰਾਗ (ਖਸਟ ਰਾਗ) + ੩੦ ਰਾਗਣੀਆਂ (ਰਾਗਨੀ ਤੀਸ)+ ੪੮ ਪੁੱਤਰ} ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁੱਲ ੮੪ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸੰਗੀਤ-ਪੱਧਤੀਆਂ- ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਅਨੁਸਾਰ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਭਾਰਤੀ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।"^੪

ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਾਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ

ਵਜੋਂ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਹੋਰ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਏ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹਨ:

- ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩)
- ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੧)
- ਗੂਜਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਰਿ ਜਾ ਸਹੁ ਪਾਏ ਆਪਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੫੧੬)
- ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਵਡ ਹੰਸ ਹੈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਉਰਿ ਧਾਰਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੮੫)
- ਬਿਲਾਵਲੁ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਬ ਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਨਾਮੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੯)
- ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ॥ (ਉਗੀ)
- ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੫੦)
- ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੧੯)
- ਸੋਰਠਿ ਸੋ ਰਸੁ ਪੀਜੀਐ ਕਬਹੂ ਨ ਫੀਕਾ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੫)
- ਬਨਸਪਤਿ ਮਉਲੀ ਚੜਿਆ ਬਸੰਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੭੬)
- ਬਸੰਤੁ ਚੜਿਆ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ॥
- ਏਹਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਫੂਲਹਿ ਹਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੩)
- ਮਲਾਰੁ ਸੀਤਲ ਰਾਗੁ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)
- ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਲਾਰ ਰਾਗੁ ਜੋ ਕਰਹਿ ਤਿਨ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸੀਤਲੁ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੫)
- ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੭)
- ਜੀਤੇ ਪੰਚ ਬੈਰਾਣੀਆ ਨਾਨਕ ਸਫਲ ਮਾਰੂ ਇਹੁ ਰਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੫)

ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਮਾਝ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਗ ਹੈ, ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਗੁੱਜਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਸੂਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸਾ ਤੇ ਤਿਲੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਰਾਗ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਕਲੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਉੱਭਰੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਰਾਗ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਆਸਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਆਸਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ

ਬਿਹਾਗੜਾ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਧੁਰ ਰਾਗ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੁਦਾਈ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਿੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਵਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੇ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟਿਕਾਉ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਰਾਗ ਤੇ ਰੁੱਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਾਲੀ ਹੈ- ਬਨਸਪਤ ਮਉਲੀ, ਪੇਡ, ਸਾਖਾ, ਫੁਲ, ਫਲ ਤੇ ਹਰਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦੇ ਰਾਗ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਰਵਰ, ਕਮਲ, ਚਾੜ੍ਹਕ, ਘਨਹਰ ਘੋਰ, ਬਬੀਹਾ, ਕੋਇਲ, ਮੀਨ, ਰੁਣਝੁਣ ਸਾਵਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿਚ ਚਾਨਣ, ਹਨੇਰ, ਜੋਤਿ, ਦੀਵਾ ਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।'^੫ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਉਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ 'ਘਰੂ' (੧ ਤੋਂ ੧੭ ਤਕ) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਤਾਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਰਹਾਉ' (ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ 'ਸਥਾਈ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਰਾਗ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਗ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਿਰੀ' ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਤੇ 'ਪ੍ਰਭਾਤੀ' ਸਵੇਰ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ 'ਸਿਰੀ' ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ 'ਪ੍ਰਭਾਤੀ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ (ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਦਿ) ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤਕ ਦੇ

ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਡੰਬਰ ਦੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ (ਜਾਤ, ਕੁਲ, ਦੇਸ਼, ਧਰਮ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ) ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ।

‘ਕੀਰਤਨ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤ ਤੇ ਕੀਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੂਰ-ਲੈਅ-ਤਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ “ਕੀਰਤਨ” ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।^੬ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਸੂਰ-ਤਾਲ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਭਾਵ-ਪੂਰਨ ਤੇ ਰਸ-ਭਿੰਨਾ ਗਾਇਨ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭੁੱਲੀ-ਭਟਕੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ’ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਦਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਬਾਬੀ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ: ‘ਮਰਦਾਨਿਆਂ! ਰਬਾਬ ਛੇੜ’ (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ)। ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ, ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ‘ਧੁਰਿ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਨੂੰ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ। ਰਾਗ ਤੇ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਸਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਇਨਸਾਨੀ ਰੂਹਾਂ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਠੋਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਸੁਰ ਦਾ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੱਜਣ ਜਹੇ ਠੱਗਾਂ ਨੇ ਸੱਜਣਤਾਈ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ, ਕੌਡੇ ਭੀਲ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ, ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਵਲ-ਛਲ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਬਾਬਰ ਜਹੇ ਜਾਬਰ ਸਾਬਰ ਬਣ ਗਏ, ਹਉਮੈ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਕੜੇ ਸਿੱਧ ਸਿੱਧੇ ਹੋ ਗਏ, ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਪੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ, ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਹੰਗਤਾ ਨਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਦਿਤੀ ਬਾਂਗਿ ਨਿਵਾਜਿ ਕਰਿ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਨਿ ਹੋਆ ਜਹਾਨਾ।

ਸੁੰਨ ਮੁੰਨਿ ਨਗਰੀ ਭਈ ਦੇਖਿ ਪੀਰ ਭਇਆ ਹੈਰਾਨਾ। (ਵਾਰ ੧:੩੫)

ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ‘ਸੋਦਰੁ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਪੁ ਉਚਾਰਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ’ ਗਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਦੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।^{੧੭} ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਇ ਕੇ ਫਿਰ ਸਭਾ ਮਝਾਰੇ ਆਸਵਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸੋ ਸੁਨਹੀ ਮਧਧਾਰੇ।^{੧੮}

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ-ਚੌਕੀਆਂ, ਕੀਰਤਨ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ‘ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ’ ਅਤੇ ‘ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ’ ਗੁਰ-ਕਥਨ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ॥ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੯੩)

- ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੭੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ‘ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ’ ਤੇ ‘ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ’ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਤੇ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੨)

- ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਸਫਲ ਏਹਾ ਹੈ ਕਾਰੀ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮)

ਇਸੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵਹ ਭਾਈ’, ‘ਗੁਣ ਗਾਉ ਮਨਾ’ ਆਦਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਭਾਵ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ‘ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ’ ਦੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਗੁਰ-ਫੁਰਮਾਨ ਹਨ:

- ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵਹ ਭਾਈ॥ ਓਹ ਸਫਲ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੮)

- ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਣ ਗਾਈਅਹਿ ਨੀਤ॥ (ਪੰਨਾ ੩੭੬)

- ਗੁਣ ਗੋਪਾਲ ਗਾਈਅਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯੪)

- ਗੁਣ ਗਾਉ ਮਨਾ ਅਚੁਤ ਅਬਿਨਾਸੀ ਸਭ ਤੇ ਉਚ ਦਇਆਲਾ॥ (ਪੰਨਾ ੨੪੮)

- ਗਾਵਹੁ ਰਾਮ ਕੇ ਗੁਣ ਗੀਤ॥ (ਪੰਨਾ ੯੦੧)
- ਗਾਈਐ ਰਾਤਿ ਦਿਨੰਤੁ ਗਾਵਣ ਜੋਗਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੯੫੭)
- ਕੀਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਗਾਉ ਮੇਰੀ ਰਸਨਾਂ (ਪੰਨਾ ੧੨੯੮)
- ਆਠ ਪਹਰ ਕੀਰਤਨੁ ਗੁਣ ਗਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੪੯)
- ਸਾਧਸੰਗਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ॥
- ਇਹੁ ਅਸਥਾਨੁ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੩੮੫)
- ਗਾਵਉ ਗੁਣ ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਤ ਸੁਆਮੀ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਨਾਨਕ ਦੀਜੈ ਦਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੨੭)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ (ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ) ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਗਾਉਣਾ ਭਾਵ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸੌਖਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਪਾਠੁ ਪੜਿਓ ਅਰੁ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿਓ ਨਿਵਲਿ ਭੁਅੰਗਮ ਸਾਧੇ॥
 ਪੰਚ ਜਨਾ ਸਿਉ ਸੰਗੁ ਨ ਛੁਟਕਿਓ ਅਧਿਕ ਅਹੰਬੁਧਿ ਬਾਧੇ॥...
 ਮੋਨਿ ਭਇਓ ਕਰਪਾਤੀ ਰਹਿਓ ਨਗਨ ਫਿਰਿਓ ਬਨ ਮਾਹੀ॥
 ਤਟ ਤੀਰਥ ਸਭ ਧਰਤੀ ਭ੍ਰਮਿਓ ਦੁਬਿਧਾ ਛੁਟਕੈ ਨਾਹੀ॥
 ਮਨ ਕਾਮਨਾ ਤੀਰਥ ਜਾਇ ਬਸਿਓ ਸਿਰਿ ਕਰਵਤ ਧਰਾਏ॥
 ਮਨ ਕੀ ਮੈਲੁ ਨ ਉਤਰੈ ਇਹ ਬਿਧਿ ਜੇ ਲਖ ਜਤਨ ਕਰਾਏ॥...
 ਤੇਰੇ ਸੇਵਕੁ ਇਹ ਰੰਗਿ ਮਾਤਾ॥
 ਭਇਓ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਦੀਨ ਦੁਖ ਭੰਜਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਰਾਤਾ॥
 (ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਜਪੁਜੀ’ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ’ ਕਥਨ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸੋਦਰੁ’ ਦੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਜੇ, ਅਣਗਿਣਤ ਵਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਬੇਅੰਤ ਰਾਗ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਰਾਗ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਚਿੱਤਰ-ਗੁਪਤ, ਦੇਵੀਆਂ, ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਕਈ ਇੰਦਰ, ਸਿਧ ਲੋਕ, ਪੰਡਿਤ, ਮਹਾਂਰਿਖੀ, ‘ਮੋਹਨੀਆ ਮਨ ਮੋਹਨਿ’, ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥ, ਜੇਧੇ ਤੇ ਸੂਰਮੇ, ਚੌਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਅ-ਜੰਤ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਖੰਡ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਭੂ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਕਹੇ ਹਨ। ‘ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ- ‘ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ॥’

ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ‘ਰੈਣਿ ਦਿਨਸੁ ਪਰਭਾਤਿ ਤੂਹੈ ਹੀ ਗਾਵਣਾ’ (੬੫੨) ਗੁਰਵਾਕ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਵਕਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਨਿੱਤਨੇਮ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ’ (੩੦੫) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਰਾਗ ਨਾਦ ਧੁਨਿ’ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ’ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

– ਕਥਾ ਕੀਰਤਨੁ ਰਾਗ ਨਾਦ ਧੁਨਿ ਇਹੁ ਬਨਿਓ ਸੁਆਉ॥ (ਪੰਨਾ ੮੧੮)

– ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ॥

(ਪੰਨਾ ੮੨੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿ ਦੇ ਜਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ‘ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀਰਤਨੁ ਜਨੁ ਗਾਵੈ’ (੨੮੫) ਦੱਸੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ‘ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਇਓ ਨਹੀ ਜਨਮੁ ਅਕਾਰਥ ਕੀਨੁ’ (੧੪੨੬) ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਨੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਗਾਏ ਸਮਝੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਵਿਅਰਥ ਗਵਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ’ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਾਭ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਣਨ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

– ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ ਨਿਤ ਗਾਵੀਅਹਿ ਅਵਗੁਣ ਕਟਣਹਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮)

– ਜੋ ਜੋ ਕਥੈ ਸੁਨੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਤਾ ਕੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸ॥

ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪਾਵੈ ਨਾਨਕ ਪੂਰਨ ਹੋਵੈ ਆਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੦੦)

– ਗੁਨ ਗਾਵਤ ਤੇਰੀ ਉਤਰਸਿ ਮੈਲੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੯)

– ਕੀਰਤਨੰ ਸਾਧਸੰਗੇ ਨਾਨਕ ਨਹ ਦ੍ਰਿਸਟੀਤਿ ਜਮਦੂਤਨਹ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੭)

– ਗਾਵਤ ਗਾਵਤ ਪਰਮ ਗਤਿ ਪਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੮੯੨)

– ਗੁਣ ਗਾਇ ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਇ ਸਾਚਾ ਸਗਲ ਇਛਾ ਪਾਈਆ॥ (ਪੰਨਾ ੭੮੨)

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ‘ਬਾਂਛਤ ਫਲ’ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਣੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੀਏ:

– ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਫਲੁ ਪਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੫)

- ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ ਭਏ ਬਾਂਛਤ ਫਲ ਪਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੮੧੮)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਲਈ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੇਵਲ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸਗੋਂ ਮਨ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ:

ਗੀਤ ਨਾਦ ਮੁਖਿ ਰਾਗ ਅਲਾਪੇ ਮਨਿ ਨਹੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗਾਵਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੦੩)

ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਮਨ ਲੱਗੇ ਇਸ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮਾਲਕ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:

- ਗਾਵਉ ਗੁਣ ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਤ ਸੁਆਮੀ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਨਾਨਕ ਦੀਜੈ ਦਾਨੁ॥

(ਪੰਨਾ ੮੨੭)

- ਗਾਵਤ ਰਹੈ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਵੈ॥ ਮਨੁ ਤਨੁ ਰਾਤਾ ਨਾਮਿ ਸੁਹਾਵੈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੫੮)

- ਭਇਓ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਦੀਨ ਦੁਖ ਭੰਜਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਰਾਤਾ॥

(ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ‘ਭਲੇ ਕੀਰਤਨੀਆ’ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਹ ਦੱਸੇ ਹਨ- ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਧੰਦੇ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਤ-ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਾ-ਝੋਰੇ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੰਦੇ ਪਾਸੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਧਰਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਕ ਅਡੋਲਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਭਲੇ ਭਲੇ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ॥ ਰਾਮ ਰਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਉ॥

ਛੇਡਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਧੰਧ ਸੁਆਉ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਪੰਚ ਬਜਿਤ੍ਰ ਕਰੇ ਸੰਤੋਖਾ ਸਾਤ ਸੁਰਾ ਲੈ ਚਾਲੈ॥

ਬਾਜਾ ਮਾਣੁ ਤਾਣੁ ਤਜਿ ਤਾਨਾ ਪਾਉ ਨ ਬੀਗਾ ਘਾਲੈ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੫)

ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸੋਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਸ਼ਬਦ ਉੱਪਰ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੁਰ, ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਭੰਗ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਤਿਆਗਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ‘ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ’ ਗਾਏ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ

ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੋ ‘ਕੀਰਤਨੀਆ’ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ (ਸਿਫਤਿ ਸਲਾਹ) ਦਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪੇ। ਗੁਰ-ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ ਏਕੈ ਰਾਗੁ ਅਲਾਪੈ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣਵਾਨ ਢਾਢੀ ਦੀ ਵੀ ਪਛਾਣ ਦੱਸੀ ਹੈ:

ਸੋ ਢਾਢੀ ਗੁਣਵੰਤੁ ਜਿਸ ਨੋ ਪ੍ਰਭ ਪਿਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੯੬੨)

ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੇ ਰਾਗ ਹੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਰਾਗ ਭੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹਨ:

- ਰਾਗੈ ਨਾਦੈ ਬਾਹਰਾ ਇਨੀ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੂਝਿਆ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੩)

- ਰਾਗ ਨਾਦ ਸਬਦਿ ਸੋਹਣੇ ਜਾ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ॥

ਰਾਗ ਨਾਦ ਛੋਡਿ ਹਰਿ ਸੇਵੀਐ ਤਾ ਦਰਗਹ ਪਾਈਐ ਮਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੯)

- ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਸਭੁ ਸਚੁ ਹੈ ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਮਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਿਰਤੇ, ਉਹ ਤਯਾਗਯ ਯੋਗਯ ਕਥਨ ਕਰੇ ਹਨ।’^੯ ਅਰਥਾਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਰਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਖਿੰਡ ਜਾਵੇ। ਰਾਗ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨਾਂ ਵੀ ਉਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲਾਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗਤੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੫੮)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘Sikh Sacred Music’ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

It has been recorded in the Janamsakhi (Bhai Mani Singh) that Guru Nanak Dev Ji was sitting under a tree on the outskirts of Baghdad. He started singing *Shabad* to the tune of Mardana's *rabab*. This attracted the curious crowd which resented the intrusion, since praying in musical tunes is forbidden according to tenets of Islam. Pir Dastgir, the priest of Baghdad came there, addressed the Guru, "Music

tends to divert the mind towards enjoyment of senses. It is, therefore, not proper to use it for Holy Communion." Guru Ji replied, "Musical sounds originate from God. It is holy in every sense. The best way to worship God is to blend the divine word with holy music. The music for worship is higher than the type of singing indulged in by some for entertainment."¹⁰

ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੁਆਰਾ ਗਾਏ ਹੋਏ ਸੰਗੀਤ, ਭਾਵ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਅੱਰਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਭਜਨ ਐਸੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਲਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਖੜੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਡਦੇ ਪੰਛੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”^{੧੧}

ਇਹ ਕਿੰਤੂ-ਰਹਿਤ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਸਰਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ‘ਆਪਿ ਜਪਹੁ ਅਵਰਹੁ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵਹੁ’ (੨੯੦) ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੀ ਹਾਂ:

ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਲੇਖ- ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਧਨਾ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਗਵੱਈਏ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਤ ਵਿਆਸ ਰਾਉ, ਪੰਡਤ ਉੱਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ, ਪੰਡਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਿਗੰਬਰ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਫੈਆਜ਼ ਖਾਂ ਵਰਗੇ ਨਾਮਵਰ ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ (ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੋਲੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪੰਡਤ ਵਿਆਸ ਰਾਉ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ’ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਜ਼ਾਜ਼-ਪੁਰਸ਼ੀ ਲਈ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਾਇਕੀ ਨਾਲ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਰਸ਼ਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ ਕਿ ‘ਆਪ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭੀ ਤੋ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਜਗਹ ਸੋ ਆਏ ਹੋ, ਹਮੇਂ ਭੀ ਸਵਰਣ ਮੰਦਿਰ ਕਾ ਕੁਛ ਪਰਸ਼ਾਦਿ ਦੀਜੀਏਗਾ।’

ਉਸੇ ਵਕਤ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਵਿਆਸ ਰਾਉ ਜੀ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਅੱਸ-ਅੱਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਸਸੇ ਆਗੇ ਕੁਛ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਬਾਤ ਹੈ, ਬਸ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿਤਾ ਹੂੰ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਘਰ ਸਵਰਣ ਮੰਦਿਰ ਮੇਂ ਹੀ ਰਹਿਤੀ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਔਰ ਸੁਰ ਮੇਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ, ਹਮਾਰੇ ਬਸ ਮੇਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।’

ਇੰਞ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਦੇ ਦਿਗਵਿਜ ਗਾਇਕ, ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ-ਕੁਈਨ ਬੇਗਮ ਅਖ਼ਤਰ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ‘ਤੇ ਫਿਦਾ ਸਨ। ...ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦਰਬਾਰ— ‘ਵਡਾ ਤੇਰਾ ਦਰਬਾਰੁ ਸਚਾ ਤੁਧੁ ਤਖਤੁ॥ ਸਿਰਿ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਨਿਹਚਲੁ ਚਉਰੁ ਛਤੁ’ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਖੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਐਸੇ-ਐਸੇ ਸੁੱਚੇ ਹੀਰੇ-ਮੋਤੀ ਅਤੇ ਮਾਣਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕੇ, ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਲਾਡਲੇ, ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਸ਼ਰਧਾ-ਸਤਿਕਾਰ ‘ਚ ਲਬਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਦਾਨ ਰੂਹਾਂ, ਝੁਕ-ਝੁਕ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੀਆਂ ਥੱਕਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ...**ਵਿਸ਼ਵ ਕਵੀ, ਬੰਗਾਲ ਨਿਵਾਸੀ, ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ, ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਰਸਿਕ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕੀਰਤਨੀਏ, ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਸਭਿੰਨਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਤਨਾ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੋਰ ਰੂਪੀ ਮਨ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨੱਚ ਉੱਠਿਆ। ਆਪ ਕਈ ਦਿਨ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਲਾਹੀ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਮਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਰਾਗੀ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੰਗਾਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂ।^{੧੨}**

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ (ਰਾਗੀ) ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: “ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਰੱਬ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਿਰੋਲ ਇਕ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਝਰਨਾਟਾਂ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ।” ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਜਦ ਉਹ (ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ) ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ

ਉਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜੀਵਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹ ਲਏ ਸਨ।’ ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਖਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਬਾਰੇ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਲੋਚਾ ਬਾਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਬਾਰੇ ਗਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਹ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਨ ਲੱਗਦੇ।...ਉਸ ਨੇ ‘ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਜਹਾਜ਼ ਹੈ’ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਬਦ ‘ਕਲਿ ਤਾਰਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਇਆ’ ਗਾਇਆ, ਜੋ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰੂਹਾਨੀ ਪੈਗਾਮ ਬਣ ਗਿਆ।^{੧੩}

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੀਰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਸਾਬਕਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ) ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ- ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਪੂਰਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਸ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰੂਹ ਆਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਇਆ। ਇਕਸੁਰ ਜੁੜ ਕੇ ਤੇ ਤਾਲਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।...ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜੋਗ ਹੈ, ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਧੂਣੀਆਂ ਤਾਪੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜਲ ਧਾਰੇ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਸਾਢੇ ਤੇ ਸੁਹਜ ਢੰਗ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ਭੁੱਲੇ-ਭਟਕੇ ਤੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ।’^{੧੪}

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸੰਸਾਰ-ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੜ-ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਵਰਖਾ ਹੀ ਠੰਢ ਵਰਤਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ (ਦੇਸ਼ਾਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ- ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਮੀਡੀਏ ਦੁਆਰਾ) ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸੁਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਧੁਰ ਅਵਾਜ਼ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ- ‘ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੂ ਜਿਨਿ ਸਿਰਿਆ ਤਿਨੈ ਸਵਾਰਿਆ’ (੯੬੮), ‘ਝਿਮਿ ਝਿਮਿ ਵਰਸੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰਾ’ (੧੦੨), ‘ਝਿਮਿ

ਤਿੰਮਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਵਰਸਦਾ' (੭੪) ਤਾਂ ਮਨ ਸ਼ਰਸ਼ਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਗੰਮੀ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

੧. ਸੰਗੀਤ ਸੰ. ਸੰ-ਗੀਤ. ਸੰਗੀਤ-ਨ੍ਰਿਤ, ਗਾਯਨ ਅਤੇ ਬਜਾਉਣਾ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਯ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ ੨੪੧.
੨. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ, ਪੰਨੇ ੧੨-੧੩
੩. ਗੁਰੁਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨੇ ੭੯੮-੯੯.
੪. ਵੇਖੋ ਹਵਾਲਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜੂਨ ੨੦੦੬.
੫. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ ੨੫੨.
੬. ਗੁਰੁਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ ੨੯੯-੩੦੦.
੭. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩੦੦.
੮. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ ੮੦.
੯. ਗੁਰੁਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੭੯੯.
10. The Sikh Sacred Music Society, p. 38.
੧੧. ਵੇਖੋ ਹਵਾਲਾ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਲੇਖ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੧੧੧.
੧੨. ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜੂਨ ੨੦੦੪.
੧੩. ਉਹੀ,
੧੪. ਉਹੀ, ਅਪ੍ਰੈਲ ੨੦੦੬.

...ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਗੁਰਮਤਿ ਆਧਾਰ

(ਸਫ਼ਾ ੨੨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਦੀਵਾ ਬਲਣ ਨਾਲ ਅੰਧੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰਾ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁਖ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਹਿਜ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ, “ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਹਜੈ ਦਾ ਖੇਤੁ ਹੈ” (ਪੰਨਾ ੯੪੭) ਅਤੇ “ਮਨਮੁਖ ਦੁਖ ਕਾ ਖੇਤੁ ਹੈ ਦੁਖੁ ਬੀਜੈ ਦੁਖੁ ਖਾਇ” (ਉਹੀ)। ਇਸ ਸਹਿਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਭਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਜਿਉ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਅਲਿਪਤੋ ਵਰਤੈ ਤਿਉ ਵਿਚੇ ਗਿਰਹ ਉਦਾਸੁ।” (ਪੰਨਾ ੯੪੯) ਜਿਹੜੇ ਚੰਗੇ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, “ਬਾਬਾਣੀਆ ਕਹਾਣੀਆ ਪੁਤ ਸਪੁਤ ਕਰੇਨਿ॥” (ਪੰਨਾ ੯੫੧) ਇਸ ਗੁਰਮਤਿ ਜੁਗਤਿ ਦੀ ਸਮਝ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ

- ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵੈ॥

ਤਿਸੁ ਜਨ ਦੂਖੁ ਨਿਕਟਿ ਨਹੀ ਆਵੈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੯੦)

ਕੀਰਤਨ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਗਾਇਨ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੀਤ, ਵਾਜਾ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ (ਨਾਚ) ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ‘ਗੀਤੰ ਵਾਦਯੰ ਤਥਾ ਨ੍ਰਿਤਯੰ, ਤ੍ਰਯੰ ਸੰਗੀਤੰ ਉਚਯਤੇ।’ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਗ ਰਿਗ ਵੇਦ ਤੋਂ ਗਾਇਨ, ਗੀਤ ਅਥਵਾ ਕੀਰਤਨ, ਸਾਮ ਵੇਦ ਤੋਂ ਨ੍ਰਿਤ ਅਥਵਾ ਨਾਚ, ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਤੋਂ ਰਸ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਤੋਂ ਰਾਗ ਲਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੀਤ, ਵਾਦਯ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਅਥਵਾ ਸਤ ਚਿਤ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹੋ ਸਤਚਿਤ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਸੰਗੀਤਕ ਲਯ-ਤਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਪਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਕੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕਰਸ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਮਾਦ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ।

ਤਾਰੀਖੀ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ਦੇਵੀਆਂ-ਦੇਵਤੇ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਇੰਦਰ, ਸਰਸਵਤੀ, ਮਹਾਰਿਖੀ, ਨਾਰਦ ਤੇ ਗਣ ਗੰਧਰਵ ਹਾ ਹਾ, ਹੂ ਹੂ, ਤੁੰਬਰੂ ਆਦਿ ਵੀ ਰਾਗ-ਤਾਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਝੂਮਦੇ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤਕ ਲਯ-ਤਾਨ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਸਗੋਂ ਜੜ੍ਹ, ਚੇਤਨ ਜੀਵ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਤੇ ਫਨੀਅਰ ਨਾਗ ਵੀ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੋ ਕੇ ਮੌਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮ੍ਰਿਗ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਘੰਡਾ ਹੇੜੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਮਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ:

ਨਾਦ ਕੁਰੰਕਹਿ ਬੋਧਿਆ ਸਨਮੁਖ ਉਠਿ ਧਾਵੈ॥

(ਪੰਨਾ ੭੦੮)

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗਾਇਨ ਬਾਰੇ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

“ਪਸ਼ੁ ਰਵੇਤਿ ਸ਼ਿਸ਼ੁ ਰਵੇਤਿ ਵੇਤਿ ਗਾਨ ਰਸੰ ਫਣੀ।”

ਅਰਥਾਤ- ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਫਨੀਅਰ ਨਾਗ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਸਤ ਹੋ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਹਾਰਿਖੀ ਨਾਰਦ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਧੀ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੀਣਾ, ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੌਰੂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਕਰਨਾ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤਕ :

ਦੇਵ-ਯੱਗਾਂ ਸਮੇਂ ਵੇਦ-ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁਰੀਲੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇਵ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਤਕ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਕੀ-ਕੀ ਰੂਪ ਬਦਲੇ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਏਨੇ ਤਾਰੀਖੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰ ਭਗਤ ਮਾਲ ਰੂਪ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਿਕ ਸਾਖੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸੁਖੁ ਰਾਜੇ ਹਰੀਚੰਦ ਘਰਿ ਨਾਰਿ ਸੁ ਤਾਰਾ ਲੋਚਨ ਰਾਣੀ।

ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਗਾਵਦੇ ਰਾਤੀ ਜਾਇ ਸੁਣੈ ਗੁਰਬਾਣੀ।

ਪਿਛੈ ਰਾਜਾ ਜਾਗਿਆ ਅਧੀ ਰਾਤਿ ਨਿਖੰਡਿ ਵਿਗਾਣੀ।

ਰਾਣੀ ਦਿਸਿ ਨ ਆਵਈ ਮਨ ਵਿਚਿ ਵਰਤਿ ਗਈ ਹੈਰਾਣੀ।

ਹੋਰਤੁ ਰਾਤੀ ਉਠਿ ਕੈ ਚਲਿਆ ਪਿਛੈ ਤਰਲ ਜੁਆਣੀ।

ਰਾਣੀ ਪਹੁਤੀ ਸੰਗਤੀ ਰਾਜੇ ਖੜੀ ਖੜਾਉ ਨੀਸਾਣੀ।

ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਆਰਾਧਿਆ ਜੋੜੀ ਜੁੜੀ ਖੜਾਉ ਪੁਰਾਣੀ।

ਰਾਜੇ ਡਿਠਾ ਚਲਿਤੁ ਇਹੁ ਏਹ ਖੜਾਵ ਹੈ ਚੋਜ ਵਿਡਾਣੀ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ॥੬॥

(ਵਾਰ ੧੦:੬)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਤਾਰੀਖੀ ਕਾਲ ਜਦ ਕਿ ਗੋਰਖ, ਮਛੰਦੂ ਨਾਥ ਆਦਿ ਚੁਰਾਸੀ ਸਿੱਧ, ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਆਦਿ ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਹਿਰ, ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸੀਏ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦਾ

ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਸੀ, ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਦਲਦਾ-ਬਦਲਦਾ ਨਿਰੋਲ ਲੌਕਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵੀਣਾ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਆਦਿ ਵੀ ਬਦਲ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਰਬਾਬ, ਸਿਤਾਰ, ਤਾਨਪੂਰਾ ਆਦਿ ਨਵੇਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਤਬਲੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਭੇਦ :

ਸੰਗੀਤ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੀ- ਉਹ ਸੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਛੇ ਰਾਗ ਹਨ : (੧) ਭੈਰਉ, (੨) ਮਾਲਕੌਂਸ, (੩) ਹਿੰਡੋਲ, (੪) ਦੀਪਕ, (੫) ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਤੇ (੬) ਮੇਘ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਕਈ-ਕਈ ਰਾਗਣੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਗ, ਰਾਗਣੀਆਂ ਤੇ ਰਾਗ-ਪੁੱਤਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ:

- (੧) ਭੈਰਵੀ, ਬਿਲਾਵਲੀ, ਪੁਨਿਆਕੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੇਖੀ।
- (੨) ਗੋਂਡਕਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਗੰਧਾਰੀ, ਸੀਹੁਤੀ ਅਤੇ ਧਨਾਸਰੀ।
- (੩) ਤੇਲੰਗੀ, ਦੇਵਕਰੀ, ਬਸੰਤੀ, ਸੰਦੂਰਿ ਅਤੇ ਅਹੀਰੀ।
- (੪) ਕਛੇਲੀ, ਪਟਮੰਜਰੀ, ਟੋਡੀ, ਕਾਮੋਦੀ ਅਤੇ ਗੂਜਰੀ।
- (੫) ਬੈਰਾਤੀ, ਕਰਨਾਟੀ, ਗੋਂਡੀ, ਆਸਾਵਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧਵੀ।
- (੬) ਸੋਰਠਿ, ਗੋਂਡ, ਮਲਾਰੀ, ਆਸਾ, ਕਿੰਕਿਨੀ ਅਤੇ ਸੂਹਵਿ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰਾਗ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ:

- (੧) ਪੰਚਮ ਹਰਖ, ਦਿਸਾਖ, ਬੰਗਾਲਮ, ਮਧੂ, ਮਾਧਵ, ਲਲਿਤ ਤੇ ਵਿਲਾਵਲ।
- (੨) ਮਾਰੂ, ਮਿਸ਼ਟਾਂਗ, ਮੇਵਾਰ, ਪ੍ਰਬਲ, ਚੰਡ ਕੋਸ਼ਕ, ਖਉਖਟ ਤੇ ਭੋਰਾਨੰਦ।
- (੩) ਸੁਮਰਾਨੰਦ, ਭਾਸਕਰ, ਚੰਦ੍ਰ ਬਿੰਬ, ਮੰਗਲ, ਸਰਸਬਾਨ, ਬਿਨੋਦ, ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਕਮੋਦ।
- (੪) ਕਾਲਿੰਗ, ਕੁੰਤਲ, ਰਾਮ, ਕਮਲ, ਕੁਸਮ, ਚੰਪਕ, ਗੋਰਾ, ਕਾਨੜਾ ਤੇ ਕਲਿਆਨ।
- (੫) ਮਾਲਵ, ਸਾਰੰਗ, ਸਾਗਰ, ਗੋਂਡ, ਗੰਭੀਰ, ਗੁੰਡ, ਕੁੰਭ ਤੇ ਹਮੀਰ।

ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ-ਕਾਲ ਤੇ ਭਗਤੀ-ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜੇ ਉਸ

ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਤਰਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗ-ਰਾਗਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਕਾਲ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਵੀ, ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਰਾਗ ਤੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਜਾਂ ਰਾਗ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਰਾਗ ਹੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨੌਂ ਨਾਥਾਂ, ਚੁਰਾਸੀ ਸਿੱਧਾਂ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰਾਗ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਣੀਆਂ ਜਾਂ ਰਾਗ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੂਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸੂਰ ਸਾਗਰ’ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਵਾਚਿਆ ਤੇ ਪੜਤਾਲਿਆ ਹੈ, ਲੱਗਭਗ ੪੫ ਰਾਗ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਗ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਰਾਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸਲਾਮਿਕ ਕਾਲ ਤੇ ਮੌਸੀਕੀ :

ਸਿੱਧਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਤੇ ਸੰਤ ਭਗਤ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰ੍ਹਾ-ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਵਰਦਾਨੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸਨ, ਮੌਸੀਕੀ ਅਥਵਾ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਰੱਬੀ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੀਆ ਸਮਝ ਕੇ ਮਨ, ਵਚਨ, ਕਰਮ ਤੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਇਸ਼ਕ ਹਕਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਮਾਅ, ਅਰਥਾਤ-ਰੱਬੀ ਕੀਰਤਨ। ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ’ ਵਿਚ ਸਫਾ ੪੧੪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੪੨੪ ਤਕ ਲੱਗਭਗ ੧੧ ਸਫੇ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਥਵਾ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਰੱਜ-ਰੱਜ ਕੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਥਵਾ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ :

ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਅਕੀਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤਕ ਕੀਰਤਨ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਰਿਵਾਜ ਕਮਾਲ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਅਥਵਾ ਰੱਬੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕਮਿੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਨਾ ਪਰੰਪਰਾ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਰਥਾਤ

ਰੱਬੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਹੋਵੇ ਉਸ ਥਾਂ ਔਰ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਗੈਰ ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨਾ ਕੀਤੇ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਨਮਾਜ਼-ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਨਾਬਾਲਿਗ ਜਾਂ ਹੁਕਾਨੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਉਸ ਮਜਲਿਸ ਫ਼ਕੀਰਾਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਤੱਕਣਾ ਜਾਂ ਅਯੋਗ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਨਾ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਐਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ’ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਾਬ ਅਲਾਹੀ ਦਾ ਇਕ ਸਿੱਰ ਅਥਵਾ ਰਹੱਸ ਦਿਲੇ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੋਸ਼ੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਵਦਾਨ ਪਰ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ’ਤੇ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸ ਦੀ ਮੱਦ ਨਾਲ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਥਵਾ ਰੱਬੀ-ਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਇਨਸਾਨੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਝੂਣਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬੇ-ਅਖਤਿਆਰ ਇਕ ਚੁੰਬਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਮੋਤੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਆਲਮਿ ਉਲਵੀ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਆਲਮਿ ਹੁਸਨੇ ਜਮਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੈਵੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਸਬਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਸ਼ਨਾਖਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ॥

ਹੋਨਿ ਨਜੀਕਿ ਖੁਦਾਇ ਦੈ ਭੇਤੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ॥ ੧੧੬॥

ਸਬਰੁ ਏਹੁ ਸੁਆਉ ਜੇ ਤੂੰ ਬੰਦਾ ਦਿਤੁ ਕਰਹਿ॥

ਵਧਿ ਥੀਵਹਿ ਦਰੀਆਉ ਟੁਟਿ ਨ ਥੀਵਹਿ ਵਾਹੜਾ॥ ੧੧੭॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

ਤੇ ਇਸੇ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨ ਕਰਕੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ-ਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿਕਨੀ ਚੁਪੜੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜਾ ਬਿਖੜਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ॥

ਇਕਨਿ ਕਿਨੈ ਚਾਲੀਐ ਦਰਵੇਸਾਵੀ ਰੀਤਿ॥ ੧੧੮॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

ਸੂਫੀ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਕਾਮ :

ਇਲਮਿ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸੂਫੀਆਨਾ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਥਵਾ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਕਾਮ ਇਹ ਹਨ— (੧) ਮੁਕਾਮਿ ਫ਼ਹਿਮ, (੨) ਮੁਕਾਮਿ ਵਜਦ ਤੇ (੩) ਹਰਕਤਿ ਰਕਸ ਅਥਵਾ ਨ੍ਰਿਤ। ਮਤਲਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਮਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲੈਅ, ਤਾਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਸਮਾਦ

ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ, ਫੇਰ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧ ਲੱਗਣੀ ਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਅਲਾਹੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਕਸ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਜਲਿਸਿ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਥਵਾ ਰੱਬੀ-ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਵਾਲ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ਼ਕੀਆ ਸ਼ਿਅਰ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਤੇ ਹਾਲ-ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੂਫੀ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸੇ ਮੁਹੱਬਤ ਆਮੇਜ਼ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

(੧) ਨੀ ਸਹੀਓ ਮੈਂ ਗਈ ਗਵਾਤੀ। ਖੋਲ੍ਹਿ ਘੁੰਘਟ ਮੁਖ ਨਾਚੀ।

(੨) ਜੇ ਤੂੰ ਬਹਿ ਵੰਜੇਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ। ਨੱਚ ਪਵਾਂ ਮੈਂ ਘੁੰਘਟ ਖੋਲ੍ਹ।

ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਖੁਆਜਾ ਹਸਨ ਨਜ਼ਾਮੀ (ਮਰਹੂਮ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀ ਪੀਰ ਹਜ਼ਰਤ ਖੁਆਜਾ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ (ਦਿਹਲਵੀ) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਮਹਾਂਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਮਹਿਫਲ ਲਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ (ਰੱਬੀ ਕੀਰਤਨ) ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹਾਲ-ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਰਕਸ ਅਥਵਾ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਖੁਆਜਾ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਪਰ ਜਾ ਕੇ ਦਿਲ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਹਰਾ ਗਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਿਆ:

ਗੋਰੀ ਸੋਵੈ ਸੇਜ ਪਰ ਮੁਖ ਪਰ ਡਾਰੇ ਕੇਸ।

ਚੱਲ ਖੁਸਰੋ ਘਰ ਅਪਣੇ ਰੈਣ ਭਈ ਸਭ ਦੇਸ।

ਜਗਤ-ਸੁਧਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵੇਂ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰੱਬੀ-ਕੀਰਤਨ ਆਖ ਕੇ ਇਸ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- ...ਕੰਨੀ ਸੁਰਤਿ ਸਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੯੧)

- ਤਉ ਦਰਸਨ ਕੀ ਕਰਉ ਸਮਾਇ॥

ਮੈ ਦਰਿ ਮਾਗਤੁ ਭੀਖਿਆ ਪਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੧)

- ਨਾਉ ਲੈਨਿ ਅਰੁ ਕਰਨਿ ਸਮਾਇ॥ ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧੦)

ਮੌਸੀਕੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ-ਫ਼ਾਰਸ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਕ :

ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਰਦੂ ਪੜਚੋਲੀਏ ਸ੍ਰੀ ਮਹਮੂਦ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਵੇਂ

ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ‘ਤਲਮੀਹਾਤ’ (੧੯੭੩) ਦੇ ਸਫ਼ਾ ੧੭੩ ਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: “ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਈਰਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਸਰੋ ਪਰਵੇਜ਼ (ਸੰਨ ੫੯੦-੬੨੮ ਈ.) ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਰਬਦ ਨੇ ਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਤਰਜ਼ਾਂ ੩੦ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਲਾਪ ਤੇ ੩੬੦ ਰਾਗਣੀਆਂ ਈਜ਼ਾਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ੬ ਰਾਗ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਣੀਆਂ ਤੇ ਰਾਗ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ’ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਸਮੇਂ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਆਦਿ ਕੰਨ-ਪਾਟੇ ਜੋਗੀਆਂ (ਨਾਥਾਂ), ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ, ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਆਦਿ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ੩੦ ਰਾਗ ਹੀ ਅਪਣਾਏ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ-ਰੂਪ ਵੀ ਰਲਾ ਲਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ੩੧ ਰਾਗ, ਸੂਰ ਸਾਗਰ (ਮਹਾਂਕਾਵਯ) ਵਿਚ ੪੫ ਤਕ ਰਾਗ ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਸੂਹੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਹ ਹੈ ਸੂਫੀ ਮੌਸੀਕੀ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ :

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਥਵਾ ਰੱਬੀ-ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਦਜ਼ਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂ ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਔਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੇਵ-ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਟੱਲ ਵਜਾ ਕੇ ਬੜੀ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨਿ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤੋਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਪਾਵਹੁ ਬੇੜੀ ਹਾਥਹੁ ਤਾਲ॥

ਨਾਮਾ ਗਾਵੈ ਗੁਨ ਗੋਪਾਲ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੬੬)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਰਿਧਰ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਤੀ ਹੋਈ ਭਗਤ-ਕਵਿਤਰੀ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਿਸ਼ਨ ਪਦੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਗੀਤਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪਾਹ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ- ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਗਤਣੀ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਮੈਂ ਤੇ ਗਿਰਿਧਰ ਕੇ ਰੰਗ ਰਾਚੀ।

ਖੋਲਿ ਘੁੰਘਟ ਮੁਖ ਨਾਚੀ।...

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਰੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਨ੍ਰਿਤ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਆਜੁ ਮਾਈ ਨੀਕੋ ਬਨਿਓ ਮੋਹਨ ਖੇਲੈ ਫਾਗਿ।

ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਕੋ ਨਿਰਖਿ ਕਮਲ ਮੁਖ ਬਿਰਹਿ ਜਾਤ ਹੈ ਭਾਗਿ॥੧॥

ਰਾਧਾ ਸਹਿਤ ਸਕਲ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਮਨਿ ਨਉ ਸਤ ਸਾਜਿ ਕੈ ਆਈ।

ਕੇਸਰੁ ਅਬੀਰੁ ਗੁਲਾਲ ਕੁਮ ਕੁਮਾ ਛਿਰਕਤਿ ਅੰਗਿ ਕਨ੍ਹਾਈ॥੨॥

ਬਾਜਤਿ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਪਤ ਸੁਰ ਗਾਵਹਿ ਰਾਗ ਬਸੰਤ।

ਸ਼ਿਵ ਬਿਰੰਚਿ ਸੁਰਪਤਿ ਸੁਖ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇਖਹਿ ਚਰਿਤ ਅਨੰਤ॥੩॥

(ਸੂਰ ਸਾਗਰ)

ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰਣ, ਭੱਟ ਤੇ ਢਾਡੀ :

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਚਾਰਣਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗੀਤਕ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਵੇਂ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਚਾਰਣ-ਸਾਹਿਤ: ਡਿੰਗਲ ਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਜਾਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਚੰਦ ਵਰਦਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ, ਪ੍ਰਮਾਲ ਰਾਸੋ, ਹਮੀਰ ਰਾਸੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਢਾਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ- ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪, ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੫, ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧ ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਪਉੜੀਆਂ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਮਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸੰਗੀਤਕ ਛੰਦ-ਵਜ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹਨ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਨੌਂ ਧੁਨਾਂ- ਵਾਰ ਮਾਝ ਮਹਲਾ ੧ ਵਿਚ ਮਲਿਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰੜਾ ਸੋਹੀਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੫ ਵਿਚ ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਮੌਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਮੇਰੇ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ :

ਅੱਲਾਮਾ ਅਬੂਲ ਫਜ਼ਲ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ‘ਅਕਬਰਨਾਮਾ’ ਤੇ ‘ਆਇਨਿ ਅਕਬਰੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਸੰਗੀਤਕ ਕਲਾ ਤੇ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਖਾਸ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਗੀਤਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਵੈਯੇ ਮੀਆਂ ਤਾਨ ਸੈਨ (ਗਵਾਲੀਅਰੀ), ਬਾਵਾ ਰਾਮਦਾਸ, ਸੁਬਹਾਨ ਮੀਆਂ, ਮੀਆਂ ਚੰਦ, ਬਾਜ ਬਹਾਦੁਰ, ਮੀਆਂ ਲਾਲ, ਮੁੱਲਾਂ ਇਸਹਾਕ ਧਾਰੀ, ਸੂਰਦਾਸ, ਰੰਗ ਸੈਨ (ਆਗਰਾ), ਹਿਰਾਤ ਦਾ ਉਸਤਾ ਯੂਸਫ਼ ਤੰਬੂਰੇ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬੀ ਮੀਆਂ ਕਾਸਿਮ ਆਦਿ ੩੬ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਗਰਮ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਤਾਨਸੈਨ ਗੁਆਲੀਅਰੀ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ, ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਖੀ ਤਾਨ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਜੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਕਵੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਬਿਧਿਨਾ ਇਹ ਜੀਅ ਜਾਨਿਕੈ ਸੇਸਹਿ ਦਿਯੇ ਨ ਕਾਨ।

ਧਰਾ ਮੇਰੁ ਗਿਰਿ ਡੋਲਤੇ ਤਾਨ ਸੈਨ ਕੀ ਤਾਨ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੰਗੀਤਕ ਦਰਬਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤਕ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਕਿ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮੁਮਾਨੀਅਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਾਗ-ਰੰਗ ਹੁਕਮਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਹੀ ਗਵੈਯਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ’ਚੋਂ ਵਿਦਾ ਕਰ ਕੇ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗਵੈਯਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਕੱਢਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਜਨਾਜ਼ਾ ਬੜੀ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਝਰੋਖੇ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ’ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਕਬਰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਡੂੰਘਾ ਦੱਬੋ ਕਿ ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ :

ਜਗਤ-ਸੁਧਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਰਸ਼ੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਉਤਾਂਹ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇਕ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਚੁਣੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਬਾਬੀ। ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਂ-ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਮੱਧਮ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧੀ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਮਕਰੂਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੇ ਸਨ, ਜੋ ਸਮਾਇ ਹੱਕਾਨੀ ਅਰਥਾਤ ਰੱਬੀ-ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਢਾਡੀਆਂ, ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਚਾਰਣਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਸੀ ਪਰ ਸੰਗੀਤਕ ਗਾਉਣ-ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਰਦ-ਵੀਣਾ ਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਜ਼ ਸੀ, ਰਿਵਾਜ ਹਟ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਨਵਾਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਰਬਾਬ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਰਾਵਣ-ਵੀਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਬਾਬ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਮੌਸੀਕੀ ਦੀ ਉਪਜ-ਨਿਪਜ ਹੈ, ਨਿਬੱਧ ਤੇ ਅਨਿਬੱਧ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਬਾਬ ਆਬਨੂਸ ਦੀ ਲੱਕੜ ਚੀਰ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਤਾਰ, ਬਾਰਾਂ ਤਾਰ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਤਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਗਤ-ਸੁਧਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੋਂ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਬਾਬ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਈ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਦੇਖੇ ਪਰ ਛੇਕੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਰਬਾਬੀ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਬੜਾ ਕੀਮਤੀ ਰਬਾਬ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਹੱਥੀਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਮੰਗਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਇਸ ਰਬਾਬ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ! ਇਕ ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ” ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਧੁਨਿ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ:

ਹਾ ਹਾ ਹੂ ਹੂ ਤੁੰਬਰੂ ਕੀ, ਵੀਣਾ ਕੋ ਨ ਆਵੈ ਰਸ,

ਤਰਜ ਨ ਭਾਵੇ ਦੇਵ, ਮੁਨਿ ਮਿਜਰਾਬ ਕੀ।

ਆਤਮ ਸਰੂਰ ਵਿਖੇ, ਮਨ ਮਖਮੂਰ ਰਹੇ,

ਤ੍ਰਿਖਾ ਮਿਟ ਗਈ ਮੇਰੀ, ਭੰਗ ਔ ਸ਼ਰਾਬ ਕੀ।

ਨਿਜਾਨੰਦ ਮਾਹਿੰ ਰਹੂੰ, ਪੂਰਣ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਯੋ,

ਭੂਖ ਨਾ ਰਹੀ ਹੈ ਮਧੁਰਾਨ ਔ ਕਬਾਬ ਕੀ।

“ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਏਕ, ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ” ਯਹ,

ਜਬ ਸੇ ਸੁਨੀ ਮੈ ਧੁਨੀ ਬਾਬੇ ਕੇ ਰਬਾਬ ਕੀ॥

ਰਬਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਸਨ— ਸਰੰਦਾ, ਤਾਨਪੂਰਾ, ਤਾਊਸ, ਦੁਤਾਰਾ, ਸਿਤਾਰ ਤੇ ਤਬਲਾ (ਜੋੜੀ)। ਇਹ ਤਬਲਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੀ ਸਥਾਨ-ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੈਣੇ, ਤਾਲ, ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ,

ਚਿਮਟੇ ਤੇ ਢੋਲਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਜਥਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ, ਢੋਲਕੀ, ਚਿਮਟੇ ਤੇ ਛੈਣਿਆਂ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਰਾਗ-ਤਾਨ ਦੇ ਸਿਰਫ ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ:

ਕਲਿ ਕੀਰਤਿ ਪਰਗਟੁ ਚਾਨਣੁ ਸੰਸਾਰਿ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੋਈ ਉਤਰੈ ਪਾਰਿ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੫)

ਗੁਰਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ ਵੱਡੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਸੌਚ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਥੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਪਿਛਲ ਰਾਤੀਂ ਉਠਿ ਬਹਿੰਦੇ।

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਰਿ ਨਾਵੰਦੇ।

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤ ਗਾਇ ਸੁਣੰਦੇ।

(ਵਾਰ ੧੨:੨)

ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਨਿਤ-ਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ

ਤੀਕਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ, ਉਪਰੰਤ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇ, ਫੇਰ ਆਰਤੀ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰੀਏ, ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੀਏ ਤੇ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਸੋਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰੁ ਫੇਰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਜਪ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰੁ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਏ।”

(ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਚੌਢਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਕਿ “ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੋਗ ਜਪ ਤਪ ਨਹੀਂ।” ਇਹ ਸਾਂਤਕੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਤੇ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਫਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

“ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਇਹੁ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਖੂਹੇ ਦੀ ਪੈਲੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ

ਝਬਦੇ ਪਕਾਈਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਬੋਹਲ ਘਰ ਲੈ ਆਈਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੂਜੇ ਖੂਹ ਦੀ ਪੈਲੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਐਸਾ ਹੈ ਜੈਸੇ ਮੇਘ ਗਰਜ ਕੇ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਥਾ ਦਾ ਫਲ ਏਹੁ ਹੈ ਜੋ ਮੇਘ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨਿਰਵਾਤ ਝਿੰਮ-ਝਿੰਮ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗੇ ਪੈਲੀਆਂ ਗਾਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਧਾਰੀਆਂ ਹੋਵਨ, ਜੋ ਜੋ ਬੂੰਦ ਪਵੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਮਾਂਵਦੀ ਜਾਵੇ। ਤੈਸੇ ਜੋ ਸਮਝਦਾਰ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੈਨ, ਜੋ ਜੋ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੈਨ ਸੋ ਸੋ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੈਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ... ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਲਖਾਂਵਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਮਨ ਵਿਖੇ ਰਾਗ ਹਰਖ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਮਾਤਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪੁਤ੍ਰ ਹੈ।”

(ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

- ਜਨ ਨਾਨਕਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਛਾਣਿਆ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਕਰਮ ਕਮਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੮੨)
- ਗੁਨ ਗਾਵਤ ਤੇਰੀ ਉਤਰਸਿ ਮੈਲੁ॥
ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ ਹਉਮੈ ਬਿਖੁ ਫੈਲੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੯)
- ਸਾਧਸੰਗਿ ਕੀਰਤਨ ਫਲੁ ਪਾਇਆ॥
ਜਮ ਕਾ ਮਾਰਗੁ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਨ ਆਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯੭)
- ਧਾਵਤ ਮਨੁ ਰਾਖੈ ਇਕ ਠਾਇ॥
ਮਨੁ ਤਨੁ ਸੁਧੁ ਜਪਤ ਹਰਿ ਨਾਇ॥
ਸਭ ਮਹਿ ਪੂਰਿ ਰਹੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ॥
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿ ਅਟਲ ਏਹੁ ਧਰਮ॥ (ਪੰਨਾ ੨੯੯)
- ਮਿਟੇ ਦੂਖ ਕਲਿਆਣ ਕੀਰਤਨ ਬਹੁੜਿ ਜੋਨਿ ਨ ਪਾਵਾ॥ (ਪੰਨਾ ੪੫੩)
- ਸਤਿਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਕੀਨੀ ਦਾਤਿ॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਦੀਓ ਕੀਰਤਨ ਕਉ ਭਈ ਹਮਾਰੀ ਗਾਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੬੮੧)
- ਹਰਿ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ॥
ਬਹੁੜਿ ਨ ਜੋਨੀ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੩)
- ਕਰਮ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡ ਜੋ ਦੀਸਹਿ ਤਿਨ ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਲੂਟੈ॥
ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਕਰਤੇ ਕਾ ਨਿਮਖ ਸਿਮਰਤ ਜਿਤੁ ਛੂਟੈ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪੭)

- ਸੁਖਦਾਤਾ ਦੁਖ ਭੰਜਨਹਾਰਾ ਗਾਉ ਕੀਰਤਨ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨੁ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਖੰਡ ਖੰਡ ਕੀਨੇ ਬਿਨਸਿਓ ਮੂੜ ਅਭਿਮਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭੯)
- ਜਸੁ ਗਾਵਤ ਭਗਤਿ ਰਸੁ ਉਪਜਿਓ ਮਾਇਆ ਕੀ ਜਾਲੀ ਤੋਰੀ॥
(ਪੰਨਾ ੯੭੯)
- ਜੰਮਣੁ ਮਰਣੁ ਨ ਤਿਨੁ ਕਉ ਜੋ ਹਰਿ ਲੜਿ ਲਾਗੇ॥
ਜੀਵਤ ਸੇ ਪਰਵਾਣੁ ਹੋਏ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨਿ ਜਾਗੇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੨੨)
- ਵਡੈ ਭਾਗਿ ਪ੍ਰਭ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਇਆ॥ ਸੰਤਸੰਗਿ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ॥
(ਪੰਨਾ ੮੦੫)
- ਭੋਜਨੁ ਭਾਉ ਕੀਰਤਨੁ ਆਧਾਰੁ॥ ਨਿਹਚਲ ਆਸਨੁ ਬੇਸੁਮਾਰੁ॥
(ਪੰਨਾ ੮੮੮-੮੯)
- ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਉਤਮ ਧੁਨਾ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਗਾਇ ਗੁਨਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੨)
- ਸ੍ਰਵਣੀ ਕੀਰਤਨੁ ਸਿਮਰਨੁ ਸੁਆਮੀ ਇਹੁ ਸਾਧ ਕੋ ਆਚਾਰੁ॥
(ਪੰਨਾ ੧੨੨੨)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਰੈਣ ਸਬਾਈ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ:

ਆਏ ਸੰਤ ਪਰਾਹੁਣੇ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਆ ਰੈਣਿ ਸਬਾਈ। (ਵਾਰ ੧੦:੧੭)

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ :

ਸੰਗੀਤ ਦਰਅਸਲ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਪਜ-ਨਿਪਜ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੀਤ, ਵਾਦ (ਬਾਜਾ ਅਥਵਾ ਸਾਜ਼) ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ (ਨਾਚ) ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤਕ ਨਾਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਸੰਗੀਤਕ ਗੁਣ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੀਤ ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਯਥਾ-ਕ੍ਰਮ ਰਾਗ ਰੂਪ ਹਨ। ਰਾਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੀਤ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਨਿਰੇ ਗੀਤ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਵਾਂਗੂ ਪਰੋਏ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਿਰਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪਿਰੋਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦਿਆ ਕਰਦੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ੩੧ ਰਾਗ- ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ,

ਟੇਡੀ, ਬੈਰਾਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਨ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਗ-ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ਆਸਾਵਰੀ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ ਆਦਿ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਰਕ ਪਾ ਕੇ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾ ਵੇਦਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪਹਿਲਾਂ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਛੇ ਰਾਗ- ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਦੀਪਕ, ਹਿੰਡੋਲ, ਭੈਰਉ, ਮਾਲਕੋਂਸ ਤੇ ਮੇਘ, ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂ ਮਾਰਗੀ ਰਾਗ ਸਨ, ਸਮੇਂ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੇਸੀ ਜਾਂ ਲੌਕਿਕ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਰਾਗ-ਮਾਲਾ, ਰਾਗ-ਰਾਗਣੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੀਆਂ, ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਾਦ ਸੰਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਦ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਸ੍ਵਰ ਹੈ। ਸ੍ਵਰ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਵਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮੂਰਛਨਾ। ਇਸੇ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ੨੨ ਸੁਤੀਆਂ ਤੇ ੨੧ ਮੂਰਛਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਸ਼ੁੱਧ ਸ੍ਵਰ ੧੨, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਲ ਸ੍ਵਰ ੧੯ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੯ ਸ੍ਵਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ੨੨ ਸੁਤੀਆਂ ਤੇ ੨੧ ਮੂਰਛਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ-ਰਾਗਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਾਮੋਦਰ ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ:

ਯੋ ऽਧੰ ਧ੍ਵਨਿ ਕਥੋਥਸ੍ਤੁ ਸ੍ਵਰ ਕਰਗੰ ਵਿਸ਼੍ਰੂਥਿਤ: ।

ਰੰਯਕੋ ਯਨ ਚਿਤਾਨਾੰ ਸ ਰਾਗ: ਕਥਿਤੋ ਭੂਥੈ ॥੧॥

(ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ, ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ)

ਅਰਥਾਤ- ਜੋ ਸ੍ਵਰਾਂ ਤੇ ਵਰਨਾਂ (ਅੱਖਰਾਂ) ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਚੁੰਕਿ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ— ਇਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੇਸੀ ਜਾਂ ਲੌਕਿਕ, ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਥਵਾ ਮਾਰਗੀ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਰੂਪ ਧੁਨੀਆਂ ਲੌਕਿਕ ਸੰਗੀਤ। ਇਸ ਲੌਕਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਰੂਪ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਚਨੀ, ਕੁਚਨੀ, ਘੋੜੀਆਂ, ਲਾਵਾਂ, ਸਦ, ਵਾਰਾਂ, ਪਉੜੀਆਂ, ਵਣਜਾਰਾ, ਪੜਤਾਲ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਪਟੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਚਉਬੋਲੇ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਾਲੇ

ਸ਼ਬਦ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਲੋਕ-ਉਪਕਾਰ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਝੁਕਾਉ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਚੂੰਕਿ ਮਰਣੇ-ਪਰਣੇ ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਇੱਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮੋਢੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਿਆਪਾ ਕਰਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕੋ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਹੈ ਹੈ ਕਰਿ ਕੈ ਓਹਿ ਕਰੇਨਿ॥ ਗਲਾ ਪਿਟਨਿ ਸਿਰੁ ਖੋਹੇਨਿ॥

ਨਾਉ ਲੈਨਿ ਅਰੁ ਕਰਨਿ ਸਮਾਇ॥ ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧੦)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਜਲ ਥਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾਈ ਹੈ:

ਚਾੜ੍ਹਕ ਮੋਰ ਬੋਲਤ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਸੁਨਿ ਘਨਿਹਰ ਕੀ ਘੋਰ॥੨॥

ਜੋ ਬੋਲਤ ਹੈ ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਪੰਖੇਰੁ ਸੁ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਜਾਪਤ ਹੈ ਨਹੀ ਹੋਰ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੬੫)

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ :

ਸੰਗੀਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਚਨ ਕਰਮ ਤੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਮੁਗਲਾਣੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਦਰਤੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ-ਚਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਾਇਨ-ਢਾਡੀਆਂ, ਰਬਾਬੀਆਂ, ਕਲਾਵੰਤਾਂ, ਭੰਡਾਂ, ਡਫਾਲੀਆਂ, ਭਗਤੀਆਂ, ਚਿਮਟੇਬਾਜ਼ਾਂ, ਉਤਸਵੀ, ਤਿਉਹਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਗਵੱਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੌਨਪੁਰੀ ਚੁਟਕਲੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੌਲ ਜਾਂ ਤਰਾਨੇ, ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਬਿਸ਼ਨਪਦੇ, ਲੁਹਾਵਰ ਦੇ ਛੰਤ ਜਾਂ ਛੰਦ, ਸਿੰਧ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ, ਫੌਜੀਆਂ ਜਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਜੰਗੀ ਗੀਤ, ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ, ਕੜਖੇ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਜੱਕੜੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਵੀ ਈਸਨ ਦੀਆਂ ਜੱਕੜੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾਦਰਾ, ਟੱਪੇ, ਠੁਮਰੀ, ਧੂਪਦ, ਧਮਾਲ, ਖਿਆਲ ਜਿਵੇਂ (ਖਿਆਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦), ਹੋਰੀ, ਗਜ਼ਲਾਂ, ਲਾਵਣੀ, ਭਜਨ, ਅਭੰਗ, ਰਾਸ, ਗਰਬੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲੌਕਿਕ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਥਵਾ

ਮਾਰਗੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਾਂਗੋਪਾਂਗ ਕਾਇਆਂ ਪਲਟੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ:

‘ਰਾਗ’ ਹੋਇਆ ਦੂਰ ‘ਸੁਰ’, ਕਿਸੇ ਦਾ ਨ ਰਹਿਆ ਠੀਕ,

‘ਤਾਲੋਂ’ ਸਭ ਘੁੱਥੇ ਭਾਈ, ਰਾਮ ਰੋਲਾ ਪਾਯਾ ਹੈ।

‘ਗ੍ਰਾਮ-ਗ੍ਰਾਮ’ ਵਿਚ ਨਾ, ਮਿਲੰਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਸੰਗ,

‘ਤਾਨ’ ਖੋਇ ਬੈਠੇ ‘ਲਯ’, ਨਾਮ ਵਿਸਰਾਯਾ ਹੈ।

ਤੇ ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਤੰਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਹੁਨਰੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਢੋਲਕ, ਚਿਮਟੇ ਤੇ ਛੈਣੇ ਹੀ ਜੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਲੱਗ ਥਾਂ ਮੱਲੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਈ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਸਥਾਈ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਦੇਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਤਦ ਹੀ ਹਟ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜਮਾਤ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਦਯਾਲਯ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਏ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਮੀ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬੜੀ ਘੱਟ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਉਹੋ ਠੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਥਾਇਂ ਪਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਸੇਵਕ ਸਿਖ ਪੂਜਣ ਸਭਿ ਆਵਹਿ ਸਭਿ ਗਾਵਹਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਉਤਮ ਬਾਨੀ॥

ਗਾਵਿਆ ਸੁਣਿਆ ਤਿਨ ਕਾ ਹਰਿ ਥਾਇ ਪਾਵੈ

ਜਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਆਗਿਆ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰਿ ਮਾਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੯)

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਪੰਜਾਬੀ :

- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੭੬ ਈ.।
- ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੭੭ ਈ.।
- ਰਾਧਾ ਬੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸਾਰ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ), ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਿਸਤਰੀ, ਵਾਟਰ ਟੈਂਕੀ ਬੀ., ਪਟਿਆਲਾ-੧੪੭੦੦੧।
- ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ (ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੨੨ ਈ., ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ (ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੨੨, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ), ਦਰਬਾਰ ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੩੦ ਈ. ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ. ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੬੦ ਈ.।

- ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ (ਦੋ ਭਾਗ), ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੬੧, ੧੯੭੨ ਈ.।
- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਣਯ (ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੨੫ ਈ.।
- ਰਿਪੋਰਟ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ (ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੬੯ ਈ.।
- ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੋਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ - ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੭੫ ਈ.।

ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ :

- ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ (ਦਾਮੋਦਰ ਪੰਡਿਤ), ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਜਾਲਯ, ਹਾਥਰਸ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ੧੯੬੨ ਈ.।
- ਅਭਿਨਵ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ (ਬਲਵੰਤ ਰਾਵ ਕਥਨੂਰਕਰ), ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮੰਡਲ, ੧੪੮ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲੋਨੀ ਦਾਦਰ (ਪੁਨਾ), ੧੯੩੯ ਈ.।
- ਮਧਯ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿ (ਰਾਇ ਬਹਾਦਰ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਹੀਰਾ ਚੰਦ ਓੜਾ), ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਕਾਡਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ੧੯੫੮ ਈ.।
- ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤਿਯੋਂ ਕਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਯਯਨ, ਭਾਤ ਖੰਡੇ, ਸੰਗੀਤ ਕਾਰਜਾਲਯ, ਹਾਥਰਸ (ਉ.ਪ੍ਰ.), ੧੯੬੭ ਈ.।
- ਸੰਗੀਤ : ਪੂਰਬ ਔਰ ਪਸ਼ਚਿਮ, ਐਚ.ਜੇ. ਕਜਾਲਰਾਇਟਰ, ਅਨੁਵਾਦਕ- ਡਾ: ਸੰਯੁਕਤਾ, ਅਖਸ਼ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦਰਿਯਾ ਗੰਜ, ਦਿੱਲੀ-੬.

ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ:

- ਆਈਨਿ ਅਕਬਰੀ (ਅੱਲਾਮਾ ਅਬੂਲ ਫਜ਼ਲ), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ - ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ।
- ਤਲਮੀਹਾਤ (ਮਹਮੂਦ ਨਿਆਜ਼), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ - ਨਸੀਮ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਲਖਨਊ, ੧੯੭੩ ਈ.।
- ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੌਸੀਕੀ (ਮੁਫਤੀ ਫ਼ਖ਼ਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ), ਮਕਤਬਾ ਜਾਮਿਆ ਲਿਮਿਟਿਡ, ਦਿੱਲੀ।
- ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ (ਮੌਲਵੀ ਨੂਰਿ ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ), ਹਮੀਦੀਆ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ।
- ਮੁਜ਼ਜ਼ਿਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ- ਮੌਸੀਕੀਏ ਹਿੰਦ, ਕੇ.ਐਲ. ਰਲਿਆ ਰਾਮ, ਲਾਹੌਰ, ੧੯੩੦.
- ਮੁੱਤਖਿਬ ਲੁਬਾਬ (ਖਾਫੀ ਖਾਨ), ਬੰਗਾਲ ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਕਲਕੱਤਾ, ੧੯੦੬ ਈ.।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ :

- Ain-i-Akbari by Abul Fazal, Translated by H. Blochmann M.A., Calcutta, 1871 A.D.
- Cambridge History of India, Vol. IV (Mughal Period), Published by Chand & Co., Delhi-1957.
- Radio Sangeet Sammelan 1955, The Publication Division Govt. of India, New Delhi.
- Kertana and the Sikhs (Prof. Pritam Singh), Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1976.
- Hindustani Music by G.A. Ranade, Poona-1951.
- Ragas and Raginies by O.C. Gangoly, Nalanda Publications, Bombay, 1935.

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ

- ਸ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ- ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਮਾਰਗ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪੰਧਾਊ ਬਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰਮਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ-ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਂਖ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭੇਦ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨਿਆਇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਤਾਰਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੀਵ, ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਦਵੈਤਤਾ ਜਾਂ ਏਕਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਔਖਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ 'ਕਰਮ-ਮਾਰਗ' ਵੱਲ ਹੋਈ। ਧਰਮ-ਗਿਆਨੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਤਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਮਿਥੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰ ਲੈਣੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਤਕੜਾ ਚਿਰ ਰਿਹਾ। ਹੋਮ-ਜੱਗ ਕਰਨਾ, ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਪੁੰਨ-ਦਾਨ, ਖਾਸ-ਖਾਸ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਤੇ ਤਾਪ ਤਾਪਣਾ, ਸਭ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਸਨ। ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਹਠ-ਮਾਰਗ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ-ਮਾਰਗ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਠ ਤਪ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੇ ਆਸਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ, ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗ ਵਾਂਗ ਹਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਪਰਾਮਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ 'ਉਪਾਸਨਾ-ਮਾਰਗ' ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ।

੧. ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ

ਜੇ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਰਮ-ਮਾਰਗ ਸਰੀਰ ਦੀ। ਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਾਸਨਾ ਦਿਲ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੂਲ ਬਣੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ, ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਤੱਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਸੰਤਾਂ

ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ:

- ਬੇਢੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮਜੂਰੀ ਮਾਗੈ ਜਉ ਕੋਊ ਛਾਨਿ ਛਵਾਵੈ ਹੋ॥

ਲੋਗ ਕੁਟੰਬ ਸਭਹੁ ਤੇ ਤੋਰੈ ਤਉ ਆਪਨ ਬੇਢੀ ਆਵੈ ਹੋ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੭)

ਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨੁਕਤੇ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਾਰਤਾ ਕਾਰਨ ਕਈ ਅਨੋਖੇ ਮਤ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੋਧੀ, ਜੈਨੀ, ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ। ਸ਼ੈਵ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦੀਆਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰੀ ਰੰਗ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੂਜਣਯੋਗ ਮਹਾਨ ਸੱਤਾ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ‘ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ’ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਕੇ ਸੁੰਨਵਾਦ ਜਾਂ ਨਾਸਤਕਵਾਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉਖੇੜੀ। ਇਹ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਇਸਲਾਮੀ ਤੰਹੀਦ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਮਾਤਰ ‘ਤੇ ਗੱਲ ਮੁੱਕਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਅਲਵਾਰ ਲੋਕਾਂ (ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਗਰ ਦੇ ਗੋਤਾ-ਖੋਰਾਂ) ਨੌਵੀਂ, ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਮਾਨੋ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆਵਾਦ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ-ਗਾ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਰਸਾਈ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਅਦ੍ਵੈਤ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਇਕ ਭਗਤ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਭਗਵਾਨ, ਦੋਵੇਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਹਨ। ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਯ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਭੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਆਚਾਰਯ ਨਿੰਬਾਰਕ ਨੇ ‘ਦ੍ਵੈਤਾਦ੍ਵੈਤ’ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅਨਿੱਤ ਮੰਨ ਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਘੜਾ ਇੱਕੋ

ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੈ।

ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਕਹਿ ਕੇ ਸਰਗੁਣ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪਦਾਰਥ ਹਨ— ਭਗਵਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਪਰਤੰਤਰ ਇਹ ਜੀਵ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਸਿਮਰਨ-ਭਜਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦ੍ਰਿੜਵਾਦ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਦ੍ਰਿੜਵਾਦ ਦਾ ਉਲਟ ਹੈ।

ਵੱਲਭਾਚਾਰਯ ਨੇ ਹੋਰ ਮਨੋਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਭਰਮ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ, ਇਹੋ ‘ਸ਼ੁਧਾਦ੍ਰਿੜਵਾਦ’ ਹੈ, ਪੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਰਗ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਮੰਨ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕਾਰਨ ਸਤਿ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਰਜ ਸਤਿ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਜਗਤ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਉਸੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਿਰਪਾ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਨੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਨਿਮਾਣੇ ਯਤਨ ਵੀ ਤੁੱਛ ਹਨ, ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਦਰ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸੂਫੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਭਗਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਅਮੁਲ ਘਾਲਣਾ ਸਦਕਾ ਇੱਕ ਨਿਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਪੂਜਯ ਇਸ਼ਟ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਗੁਣ-ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣੇ। ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ:

ਭਗਤਿ ਦ੍ਰਾਵੜ ਉਪਜੀ, ਲਾਏ ਰਾਮਾਨੰਦ।

ਪਰਗਟ ਕੀਆ ਕਬੀਰ ਨੇ, ਸਪਤ ਦੀਪ ਨਵਖੰਡ।

ਹੁਣ ਇਸ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ’ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤਾਂ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜਬਰ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖਿਚਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਰੱਬੀ

ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸੰਥਾ ਪੜ੍ਹਾਈ।

ਭਾਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਸੀ ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਬੁੱਤਪ੍ਰਸਤੀ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਰੱਬੀ ਭਰੋਸਾ ਏਕਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਬਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਰਾ-ਸ਼ਰੀਅਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਰਸਤਾ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕੋ ਸਨ ਕਿ ਰੱਬ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮਤਾ ਜਮਾਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ, ਕਾਫ਼ਰ, ਮਲੇਫ਼ ਅਤੇ ਸੂਫ਼, ਸਵਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਫੋਕੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਭਗਤਾਂ-ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਬਲਵਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਕਟ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਦੂਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਸ਼ਰਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁਣ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ:

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਇਫਤਰਾ ਭਾਈ ਦਿਲ ਕਾ ਫਿਕਰੁ ਨ ਜਾਇ॥

ਟੁਕੁ ਦਮੁ ਕਰਾਰੀ ਜਉ ਕਰਹੁ ਹਾਜਿਰ ਹਜ਼ੂਰਿ ਖੁਦਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੭)

੨. ਭਗਤੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ

ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅੱਗੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਸ਼ਰਾ-ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਉਪਾਸਨਾ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਉਹ 'ਭਗਤ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ 'ਕੀਰਤਨ' ਸੀ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਅਲਵਾਰ ਭਗਤ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧੇ ਭਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ-ਸਿਦਕ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ, ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਧਾਰਾ ਵਗਾਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ 'ਵਾਰਕਰੀ' ਸੰਪਰਦਾ ਉੱਠੀ, ਪੰਡਰਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਗਿਆਨਦੇਵ, ਭਗਤ ਏਕਨਾਥ ਤੇ ਭਗਤ ਤੁਕਾਰਾਮ ਵਰਗੇ ਭਗਤ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਠਲ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। 'ਵਾਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯਾਤਰਾ, ਸੋ ਇਹ 'ਵਾਰਕਰੀ' ਸੰਪਰਦਾ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਜਨ

ਮੰਡਲੀ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਲਹਿਰ ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਅਯੁੱਧਿਆ, ਮਥਰਾ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ। ਅਯੁੱਧਿਆ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੈਂਟਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤੀ ਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਭ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਦੇਵੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਗਾ-ਗਾ ਲੰਮੇ ਪੈਂਡੇ ਤੈਅ ਕਰਦੇ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਭਗਤ ਚੇਤੰਨਯ ਮਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਉਂਦੇ, ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਭਗਤ ਵੱਲਭਾਚਾਰਯ ਨੇ ਪ੍ਰੀਤ ਵੀਣਾ ਵਜਾਈ, ਪਿੱਛੋਂ ਇਧਰ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਤੇ ਮੀਰਾਂ ਦੇ ਭਜਨਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਪਈ। ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਕਿੰਗਰੀ 'ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੇ 'ਸਾਖੀ' ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਨ ਛੇੜਦੇ ਸਨ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ 'ਕਵਾਲੀ' ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਧਮਾਲਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ।

ਦਰਅਸਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਲੋਕ, ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ— ਇਕ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ। ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗੀ ਭਗਤ, ਅਚਾਰਯ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਿਆਸ ਦਾ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ' ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਉਲੀਕਿਆ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗੀ ਭਗਤ, 'ਅਚਾਰਯ' ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠੇ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਅਚਾਰਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ; ਨਵੇਂ ਭਗਤ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਡਿਤ, ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਥਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਨਵੇਂ ਭਗਤ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਕੇ ਤੇ ਬਾਣੀ ਗਾ ਕੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਵਸਾਉਂਦੇ ਸਨ।

੩. ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ

ਕਾਰਲਾਇਲ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ, ਮਾਰਟਨ ਲੂਥਰ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸੰਗੀਤ ਪੈਰੰਬਰਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤੀ

ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਖਾਸ ਮਿਹਰ ਹੋਈ।’

ਭਾਵੇਂ ਵੈਦਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਪਰ ‘ਕੀਰਤਨ’ ਵਰਗਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਅਜੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੱਗ ਹੋਮ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਮ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ (੭,੫,੨੩) ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਹਨ— ਸ੍ਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਨ, ਪਾਦ ਸੇਵਨ, ਅਰਚਨ, ਬੰਦਨ, ਸਖੀਭਾਵ, ਦਾਸਭਾਵ ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ। ਇਥੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਇਤਨਾ ਵਿਕਸਤ ਤੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ’ਤੇ ਛਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਥਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਹੀ ਇਸ ਰਾਹ ਦਾ ਪਾਥੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ:

ਕਰਮ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡ ਜੋ ਦੀਸਹਿ ਤਿਨ ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਲੂਟੈ॥

ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਕਰਤੇ ਕਾ ਨਿਮਖ ਸਿਮਰਤ ਜਿਤੁ ਛੂਟੈ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪੭)

ਸੋ ਕੀਰਤਨ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ, ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚਾਹੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤ ਸਨ ਚਾਹੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ, ਚਾਹੇ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤ ਸਨ, ਚਾਹੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ— ਸਭ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਅਰਾਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸੰਤ ਬਾਣੀ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਗੀਤ ਗਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਗ-ਤਾਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਜਨ ਰਾਗਾਂ-ਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਤੁਲਸੀ, ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ, ਭਗਤੀ ’ਚ ਮਖਮੂਰ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਤੇ ਭਗਤ ਦਾਦੂ ਦਯਾਲ ਤਕ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤਕ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗਾਉਣ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹੋ ‘ਸਾਮਵੇਦ’ ਕਹਿਲਾਇਆ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਦੇ ਸਨ।

ਬੋਧੀ ਕਵੀ ਅਸ਼ੁਘੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗਾ ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਬੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। (B.A. Pingle-*Indian Music* (1898) P. 315.) ਇਸ ਤੋਂ ਅਠਵੀਂ, ਨੌਵੀਂ, ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਜੋ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। (ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਯਾਨ-ਦੋਹਾ ਕੋਸ਼ (੧੯੫੭), ਪੰਨਾ ੩੫੮) ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ‘ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ’ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਾਗ-ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਡਲ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਉਜਾਇਮਾਨ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਮੰਦਰਾਂ, ਮਸਜਿਦਾਂ, ਦਰਗਾਹਾਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਭਜਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ, ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਕੱਵਾਲੀਆਂ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖ, ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਤਾਨਸੈਨ ਤੇ ਬੈਜੂ ਬਾਵਰੇ ਵਰਗੇ ਗਵੱਈਏ ਵਚਿਤ੍ਰ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸੰਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੀ। ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਕੇਵਲ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਲਾਸ ਮਾਤਰ ਸੀ ਤੇ ਸੰਤ-ਸੰਗੀਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥਕ ਆਦਰਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ, ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤਕਨੀਕ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਸੀ ਤੇ ਸੰਤ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁਜਿੰਦ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

੪. ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ

ਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰੱਬੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਣਯੋਗ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀ।

ਗਾਵਨਿ ਗੋਪੀਆ ਗਾਵਨਿ ਕਾਨ੍॥ ਗਾਵਨਿ ਸੀਤਾ ਰਾਜੇ ਰਾਮ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੫)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ੩੧ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਆਏ ਹਨ: ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਕਾਨੜਾ, ਮਲਾਰ, ਕਲਿਆਣ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਦੱਸਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਤਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਾਗ ਆਮ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦਾ ਵੀ ਭੇਦ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੰਨੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਤਾਲ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ‘ਰਹਾਉ’ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗਵੈਸ਼ ਕਈ ਤਾਲ ਬਦਲ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ- ਰਬਾਬ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਝਾਂਜ, ਕਿੰਨਰੀ, ਸਰੋਦ, ਵੀਣਾ, ਸੰਖ, ਭੇਰੀ, ਸ਼ਹਿਨਾਈ, ਤੁਰੀ, ਨਿਸ਼ਾਨ, ਚੰਗ, ਰੁੰਜ, ਮੁਰਜੀ, ਡਫ, ਪਟਾ, ਮੰਜੀਰ, ਢੋਲਕ, ਡਮਰੂ, ਡਿਮਡਿਮ, ਖੜਤਾਲ, ਛੈਣੇ, ਟੱਲੀਆਂ ਆਦਿ। ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਬਾਬ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ ਆਦਿ ਦਾ ਹੀ ਚਰਚਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਫੈਲਣ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਬਾ ਗਾਵੀਐ ਵਜਨਿ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗੁ ਰਬਾਬਾ। (ਵਾਰ ੨੪:੪)

ਰਬਾਬ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ‘ਆਇਨਿ ਅਕਬਰੀ’ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਢ ਸਿਕੰਦਰੁਲ ਜ਼ਨੈਨ ਨੇ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੁਣ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਪਠਾਣ ਗਵੱਈਏ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਨ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

- ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ। (ਵਾਰ ੧੧:੧੩)

- ਇਕੁ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪੁ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ। (ਵਾਰ ੧:੩੫)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਗਵੱਈਏ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਚ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਰਾਗ-ਵਿੰਦਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗਾਇਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ:

ਗਾਵਹਿ ਗੀਤੇ ਚੀਤਿ ਅਨੀਤੇ॥

ਰਾਗ ਸੁਣਾਇ ਕਹਾਵਹਿ ਬੀਤੇ॥

ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮਨਿ ਝੂਠੁ ਅਨੀਤੇ॥

(ਪੰਨਾ ੪੧੪)

ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਜੱਸ ਗਾਉਣਾ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੈ, ਇਹ ਪੱਕੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ-ਤਰਜ਼ ਵਿਚ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ:

ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ॥ (ਪੰਨਾ ੮੨੧)

ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿ-ਜਸ ਗਾਉਣ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਤਾਕੀਦ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਖੁਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਥ ਲਈ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਵਜੰਤ੍ਰੀ ਗਵੰਤ੍ਰੀ ਰੱਖਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਤ ਜੀ, ਹਰੀ ਰਾਮ, ਗੁਰਸਰਨ, ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਰੰਦੇ ਦੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਵੇਂ ਰਬਾਬ ਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਗਏ।

ਸਿੱਖ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਸ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹੰਤ ਮੱਜਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਜੀ, ਭਾਈ ਫੱਤੂ ਜੀ, ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਮੰਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਮਵਰ ਕੁਸ਼ਲ ਰਬਾਬੀਏ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਉੱਦਮ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਚੰਗਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ:

- ਜੋ ਜਨੁ ਕਰੈ ਕੀਰਤਨੁ ਗੋਪਾਲ॥

ਤਸ ਕਉ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਜਮਕਾਲੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੬੭)

- ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਭਇਓ ਪਰਾਪਤਿ ਜਿਸੁ ਪੁਰਬ ਲਿਖੇ ਕਾ ਲਹਨਾ॥

(ਪੰਨਾ ੬੪੨)

- ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ॥ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੯੩)

- ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੧੪)

ਇਸ ਕੀਰਤਨ-ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਥਾਂ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਗਾਇਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਰੱਬੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

- ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜੇ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੨)

- ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩)

- ਬਿਲਾਵਲੁ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਬ ਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਨਾਮੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੯)
- ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੧)
- ਗਾਵਣਿ ਗਾਵਹਿ ਜਿਨ ਨਾਮ ਪਿਆਰੁ॥

ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੮)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਿਰਾ ਬਿਲਾਸ ਮਾੜ੍ਹ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ:

ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਸ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਘਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਭਾਵਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਗਿਆਨਵੰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੇਠ ਵਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਕੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਆਸਰੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਐਸਾ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਕੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੀਹ ਵਿਚ ਤੁਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਭਾਵਕ ਵਹਿਣ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਮੋੜਨ ਲਈ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਨੋਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਫਲ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਦੂਜੇ, ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਧਾਰੇ ਜਾਣ। ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੁਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਰਸਾਇਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ, ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਗੂੰਜਾਰ ਅਜਿਹੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰੂਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਰਮੇਸਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਵਾਧੂ ਖਿਆਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਛਾਈਂ-ਮਾਈਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਢੰਗ ਤੇ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਮਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਇਸੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਸਰ ਤੋਂ

ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

“ਅਲ ਕਿੱਸਾ ਅਜ਼ ਮੁਰੀਦਾਨਿ ਵ ਮੁਅਤਕਿਦਾਨਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ
ਅਕਸਰਿ ਸਾਹਿਬਿ ਹਾਲ ਮਕਬੂਲੁ ਲ ਮਕਾਲ ਵ ਅਹਲਿ ਰਯਾਜ਼ਾਤ ਵ
ਮੁਅਤ ਜਾਬੁਲ ਦਾਅਵਾਤ ਮੇਬਾਸ਼ੰਦ। ਖੁਲਾਸਾਇ ਅਬਦਾਤਿ ਬ ਤਾਇਫਾ
ਮੁਤਾਲਾਇ ਅਜ਼ਆਰਿ ਮੁਰਸ਼ਦਿ ਖੇਸ਼ ਅਸਤ ਕਿ ਬ ਸਰੋਦੇ ਨਗਮਾ ਮੇਗੋਯੰਦ
ਵ ਜ਼ਮਜ਼ਮਾਇ ਦਿਲ ਫਰ ਮੇਸਰਾਯੰਦ, ਅਕਸਰ ਕਦੂਰਤਿ ਅਲਾਇਕ
ਅਜ਼ ਖਾਤਰ ਜ਼ਾਇਲ ਸਾਖਤਾ, ਵ ਪਰਦਾਇ ਜ਼ਲਾਮ ਅਵਾਇ ਅਜ਼
ਦਿਲਬਰ ਅੰਦ ਖਤਾ ਅੰਦ। ਖੇਸ਼ੋ ਬੇਗਾਨਾ ਦਰ ਨਜ਼ਰਿ ਏਸ਼ਾਂ ਯਕਸਾਂ, ਵ
ਦੋਸਤੋ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਿਜ਼ਦਿ ਬਰਾਬਰ, ਬ ਦੋਸਤਾਂ ਯਕ ਰੰਗ ਬਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਬੇਜੰਦ
ਜ਼ੀਸਤ ਮੇਕੁਨੰਦ।” (ਖੁਲਾਸਤੁਤ੍ਵਾਰੀਖ, ਪੰਨਾ ੬੯-੭੦)

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ
ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ, ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਰੱਬ
ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ
ਆਕਰਸ਼ਕ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦ੍ਰੈਸ਼,
ਭਰਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਲਾਹ ਕੇ ਤੰਗਦਿਲੀ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੇਗਾਨਿਆਂ
ਨੂੰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ।

ਜਦ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਏ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਤੇ ਆਪਣੇ, ਬਰਾਬਰ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ
ਹਰਿਕੀਰਤਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਬਣਦੀ, ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ।

ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ
ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ
ਕੀਰਤਨ ਅਜਿਹੀ ਭੱਠੀ ਹੈ, ਰੰਗ ਦੀ ਮੱਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਆਪਣੇ ਆਪ
ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਬਦਲਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਉਸ 'ਤੇ ਜਾਦੂ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ
ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ
ਈਮਾਨ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੰਗ
ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਥਾ-ਵਖਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ
ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਜੋ ਪਰਿਚਯ, ਸਮੂਹ
ਸੰਗਤ ਦੇ ਰਲਵੇਂ-ਮਿਲਵੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ
ਨਹੀਂ; ਉਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਤੇ ਅੰਦਰ ਧੱਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਬਾਕੀ ਸਫਾ ੧੧੦ 'ਤੇ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

– ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ‘ਅਨੰਦੁ’ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਅਨੰਦੁ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈ ਪਾਇਆ॥

ਸਤਿਗੁਰੂ ਤ ਪਾਇਆ ਸਹਜ ਸੇਤੀ ਮਨਿ ਵਜੀਆ ਵਾਧਾਈਆ॥

ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆ ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ॥

ਸਬਦੋ ਤ ਗਾਵਹੁ ਹਰੀ ਕੇਰਾ ਮਨਿ ਜਿਨੀ ਵਸਾਇਆ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਅਨੰਦੁ ਹੋਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈ ਪਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੯੧੭)

ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ’ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੋਲਕ ਰਾਗ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰਾਂ (ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ) ਸਮੇਤ ਹਰੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਗਤ-ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਜਪੁ’ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਨਾਨਕ ਗਾਵੀਐ ਗੁਣੀ ਨਿਧਾਨੁ’ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ॥

ਦੁਖੁ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੨)

ਸੁਖ ਭਾਵ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗਾਵਿਆ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਉਪਜ ਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਬਾਣੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ੩੧ ਰਾਗ ਹਨ। ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ’ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਜ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼

* # ੩੬-ਬੀ, ਰਤਨ ਨਗਰ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਰਹੇ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਰਾਗਣੀ 'ਆਸਾਵਰੀ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ 'ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਕੀ ਧੁਨੀ' ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਉਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਉਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਸੁਰ ਵਿਚ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੩ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਰਜ ਹੈ 'ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਿਮ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਉਣੀ'। ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੪ ਨੂੰ 'ਲਲਾਂ ਬਹਲੀਮਾ ਕੀ ਧੁਨਿ' 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੩ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਲਈ 'ਜੋਧੈ ਵੀਰੈ ਪੂਰਬਾਣੀ ਕੀ ਧੁਨੀ' ਦਰਜ ਹੈ। ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੪ ਨੂੰ 'ਰਾਇ ਮਹਮੇ ਹਸਨੇ ਕੀ ਧੁਨਿ' 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧ ਦੇ ਨਾਲ 'ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨਿ' ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੜੇ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੪ ਦੇ ਨਾਲ 'ਮੂਸੇ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ, ਸਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਹੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ, ਕੋਈ ਵਾਰ, ਕੋਈ ਪਉੜੀ, ਕੋਈ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਗਈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ-ਦੋ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬਸੰਤੁ ਹਿੰਡੋਲੁ' ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ 'ਪਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਗ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ ਜਾਂ ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਰਾਗਬਧ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ

ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਦੇਣ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ‘ਰਾਗੁ ਮਾਝ’ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ‘ਇਕ ਅਨੂਪਮ ਦੇਣ’ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਮਾਝੇ ਦੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਧੁਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਰਬਾਬ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਰਾਗ ਮਾਝ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰਾਗ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਤਾਰਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ‘ਪੜਤਾਲ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ: ਪਰਤਾਓ ਤਾਲ, ਗਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਤਾਲ ਪਰਤਾਈਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਘਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਟਪਲੇ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਲਈ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਗਈ। ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਾਗ-ਬਧ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਖ਼ੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਗ਼ਦਾਦ-ਗਮਨ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਕੁ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪੁ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ। (ਵਾਰ ੧:੩੫)

ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੇਲ ਹੀ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸੀ। ਹਰੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਸਤਾਈਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਅੰਦਰਿ ਧਰਮਸਾਲ ਹੋਵੈ ਕੀਰਤਨੁ ਸਦਾ ਵਿਸੋਆ। (ਵਾਰ ੧:੨੭)

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਬਾਣੀ ਮੁਖਹੁ ਉਚਾਰੀਐ ਹੁਇ ਰੁਸਨਾਈ ਮਿਟੈ ਅੰਧਾਰਾ।

ਗਿਆਨੁ ਗੋਸਟਿ ਚਰਚਾ ਸਦਾ ਅਨਹਦਿ ਸਬਦਿ ਉਠੇ ਧੁਨਕਾਰਾ।

ਸੋ ਦਰੁ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਪੁ ਉਚਾਰਾ। (ਵਾਰ ੧:੩੮)

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਗਾਉਣਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਿਆਨ-ਗੋਸਟ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ, ਕਥਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਨਿਤਨੇਮ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਰਤਨ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੁੰਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਕਮਾਦ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ:

ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ। (ਵਾਰ ੧੧:੧੩)

ਤੀਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਪਾਂਧਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੂਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵਜੋਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਪਾਂਧਾ ਬੂਲਾ ਜਾਣੀਐ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਣੁ ਲੇਖਾਰੀ। (ਵਾਰ ੧੧:੧੬)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ:

ਝਾਂਝੁ ਅਤੇ ਮੁਕੰਦੁ ਹੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰੈ ਹਜੂਰਿ ਕਿਦਾਰਾ। (ਵਾਰ ੧੧:੧੮)

ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸੁਹੰਢੈ ਮਾਈਆ ਲੰਮੁ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਗਾਵੈ ਗੁਰਬਾਣੀ। (ਵਾਰ ੧੧:੩੧)

ਭਾਵ ਸੁਹੰਢੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚ ਮਾਈਆ ਲੰਮ ਜੀ ਸਾਧਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਾਬਾ ਗਾਵੀਐ ਵਜਨਿ ਤਾਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗੁ ਰਬਾਬਾ। (ਵਾਰ ੨੪:੪)

ਤਾਲ ਭਾਵ ਖੜਤਾਲਾਂ ਜਾਂ ਤਾਲ ਕੈਂਸੀਆਂ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਭਾਵ ਜੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਰਬਾਬ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਖੁਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਭੰਡਾਰੁ ਭਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਥਾ ਰਹੈ ਰੰਗੁ ਰਤਾ।

ਪੁਨਿ ਅਨਹਦਿ ਨਿਝਰੁ ਝਰੈ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਅਮਿਓ ਰਸ ਮਤਾ। (ਵਾਰ ੨੪:੧੯)

ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਭਾਵ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖੁਦ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਵਰਗੇ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰੇ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ।

ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਕਿਵੇਂ ਭੁਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਗੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਸਵਣੀਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਸਵਣੀਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਸਰੰਦੇ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਰਬਾਬ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ‘ਸਰੰਦਾ’ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਵਜਾਉਣਾ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਰੰਦੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜੋ ਮੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ!

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਨਿਆਂ ’ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਧੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹਨ:

- ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੫੮)

- ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ॥

(ਪੰਨਾ ੮੨੧)

ਉਹ ਰਾਗ ਕਿੰਨੇ ਧੰਨ ਹਨ, ਸੁੰਦਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਪਣ ਨਾਲ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ! ਇਹ ਅਨਮੋਲ ਰਾਗ ਇਸ ਕਰਕੇ ਧੰਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹਰੀ ਦੇ ਜਨ ਪਰਮਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਅਲਾਪਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਰਾਗ ਅਲਾਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਰਾਗ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਪ੍ਰੇਮ’ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਛੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚਹਿਚਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੋਰ, ਪਪੀਹੇ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਝੂਮਦੇ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਇਲ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਬਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੂ-ਕੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਵੀ ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ’ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮੇਘ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਨੀ ਮੇਘ ਸਮਾਨਾ। ਬਰਖੈ ਚਹੁੰਦਿਸ਼ ਬਿਖੈ ਮਹਾਨਾ।

ਬਨ ਕੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਸੁਖ ਪਾਵਹਿ। ਕਰਹਿ ਪਾਨ ਅਰੁ ਤਪਤ ਮਿਟਾਵਹਿ।

(ਰਾਸਿ ੧:੪੬)

ਜਿਵੇਂ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਰਖਾ ਤੋਂ ਅਨੰਦਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਵਲਵਲੇ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਥੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ:

ਕਵਿਤਾ ਬਿਨ ਕੀਰਤਿ ਕਹਾਂ, ਜਸੁ ਬਿਨਾ ਨ ਦਾਨਾ।

ਮੁਕਤਿ ਕਹਾਂ ਬਿਨ ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ, ਸੁਰ ਬਿਨਾ ਨ ਗਾਨਾ।

(ਰਾਸਿ ੩:੩੮)

ਕਵਿਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕੀਰਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸੁਰ ਬਿਨਾਂ ਗੀਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਬੇਸੁਰਾ ਗੀਤ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗੀਤ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੁਰ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮੇਲ ਹੀ ਗੀਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ

ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕੀਰਤਨ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਸਕਦਾ? ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਵਿਤ ਅਤੇ ਪੁਨੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜੋ ਜੋ ਕਥੈ ਸੁਨੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਤਾ ਕੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸ॥

ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪਾਵੈ ਨਾਨਕ ਪੂਰਨ ਹੋਵੈ ਆਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੦੦)

ਹਰੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦੁਰਮਤਿ ਨੱਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਰਬ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੱਜ-ਨੱਠ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੭੫)

- ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ॥ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੯੩)

- ਜੋ ਜਨੁ ਕਰੈ ਕੀਰਤਨੁ ਗੋਪਾਲ॥

ਤਿਸ ਕਉ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਜਮਕਾਲੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੬੭)

- ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੀ ਦੀ ਕੀਰਤ ਭਾਵ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜੀਏ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰੀਏ। ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਰਾਗੀ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨ ਬੈਠੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਰੀਝ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿਤ ਨੰ: ੫੬੬ ਅਤੇ ੫੬੭ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਬਿਤਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵੇਖ

ਕੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੂੰ ਰੀਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਜੋੜ ਕੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਨੰਦ ਮੰਗਲ ਹੋ ਲਿਵ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਸੇਵਕ-ਰਾਜਾ, ਪੁੱਤਰ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਪਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਤੈਸੇ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸੁਨਤ ਸ੍ਰੋਤਾ ਸਾਵਧਾਨ

ਗਾਵੈ ਰੀਝਿ ਗਾਇਨ ਸਹਜਿ ਲਿਵਲਾਵਹੀ।

(ਕਬਿੱਤ ੫੬੬)

ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰਵਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰਵਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੱਸ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ/ਗਾਵੈ ਅਤੇ ਸੁਣਿਐ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਸੁਣਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਅਕਸਰ ਗਾਉਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਜਦੋਂ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਕੀਰਤਨ, ਅਨੰਦ ਹੀ ਅਨੰਦ, ਰਾਗ ਹੀ ਰਾਗ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਰਾਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਟਿਕਾਅ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਅ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਟਿਕਾਅ ਭਰੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਵਡਿਆਈ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਗੱਜਣਾ, ਮੇਘ ਦਾ ਵਰਸਣਾ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਦਾ ਚਮਕਣਾ, ਮੋਰ-ਪਪੀਹੇ ਦਾ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਰਿਮਝਿਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਬਾਬੀਹਾ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣਿ ਬੋਲਿਆ ਸਹਜੇ ਸਚਿ ਸੁਭਾਇ॥

ਇਹੁ ਜਲੁ ਮੇਰਾ ਜੀਉ ਹੈ ਜਲ ਬਿਨੁ ਰਹਣੁ ਨ ਜਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਮੌਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹਨ:

- ਮਾਹਾ ਰੁਤੀ ਮਹਿ ਸਦ ਬਸੰਤੁ॥

ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਜੀਅ ਜੰਤੁ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੭੨)

- ਬਸੰਤੁ ਚੜਿਆ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ॥

ਏਹਿ ਜੀਅ ਜੰਤੁ ਫੂਲਹਿ ਹਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੭੨)

ਜਲ, ਹਰਿਆਵਲ ਅਤੇ ਫੂਲਣਾ-ਫਲਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਰੀ ਰੂਪੀ ਜਲ 'ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬਨਸਪਤੀ ਹਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਗ ਅਤੇ ਰੁੱਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਜੀਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਸੀਤਲਤਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਮੌਰ ਰਾਗ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਦਰਜ ਹਨ:

- ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੮੩)

- ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ॥

ਸਤਸੰਗਤਿ ਸਿਉ ਮਿਲਦੇ ਰਹੈ ਸਚੇ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੮੭)

- ਮਲਾਰੁ ਸੀਤਲ ਰਾਗੁ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ॥

ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਪਣੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵਰਤੈ ਸਭ ਲੋਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)

- ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧੯)

- ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੯)

ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੱਚ ਨਾਲ, ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ, ਸਤਿਸੰਗਤ ਨਾਲ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਨੰਦ, ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਛੇ ਰਾਗਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੱਠ-ਅੱਠ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਛੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਭੈਰਉ, ਮਾਲ ਕਉਸਕ, ਹਿੰਡੋਲ, ਦੀਪਕ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਅਤੇ ਮੇਘ ਰਾਗ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਛੇ ਰਾਗ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ, ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ, ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ, ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ, ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ, ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸੋਮੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਰਾਗ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਸਦਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਾਤ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪਾਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਗਬਧ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਹਰੀ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਗਾਈਏ ਅਤੇ ਸੁਣੀਏ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲਾ ਹੋ ਸਕੇ। ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ... (ਸਫ਼ਾ ੨੬ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ)

ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਟਕਸਾਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ।

ਉਕਤ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕਲਨ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਰਾਗ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਵਿਧਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚੱਲਨ, ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਥਾਪਤੀ ਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਦਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਚੱਲਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਨ ਦੁਆਰਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਖੋਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ- ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ

- ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਰਤੀਬ ਰੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਿਮਕ ਜਗਤ ਦਾ ਢੁੰਡਾਉ ਜੀਵ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਨਵੀਨ ਰਾਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ, ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ ਇਹ ਜਾਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਕਿਉਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ ਰਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ? ਨਿਰੋਲ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ‘ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵੇ ਕਰਹੀ’ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਪਹਿਲ ‘ਸਿਰੀ’ ਨੂੰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਤਲਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

੧. ਰਾਗ ਸਿਰੀ-

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਸਤਰੀ ‘ਸੁ ਤ੍ਰਯ ਭੂਖਨ ਅੰਗ ਸੁਭ।’ ਫਿਰ ਸਿਰੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਤੇ ਅਤਿ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਏ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਅੱਗੋਂ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਸੁਝਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਨਾ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਾਹ ਦਾ ਚਾਨਣ ਟੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਬਾਲਿਆ। ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਬਲਦਾ ਬਗੈਰ ਤੇਲ ਦੇ ਅਤੇ ਲਾਟ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਬਗੈਰ ਵੱਟੀ ਤੋਂ। ਭਉ ਦੀ ਵੱਟੀ, ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਤੇਲ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤੀਲੀ ਬਾਲਿਆਂ ਰਾਹ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਰੂਪੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਜੋ-ਜੋ ਵੀ ਜਗਿਆਸੂ ਨਾਲ ਬੀਤਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਤਰਤੀਬ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਾਲਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਜਾਣ ’ਤੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹ ਹੈ, ਜੋ

ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰੰਗ ਦੇਵੇ। ਹੋਰ, ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਭਾਗ, ਰਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੰਗੀਤ-ਵੇਤਿਆਂ ਨੇ ਮਿਥਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਢੂੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ ਰਹੱਸ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

੨. ਰਾਗ ਮਾਝ-

ਮਾਝ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਆਤਮਾ ਹੂਕ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਹੇਕ ਲਗਾਉਂਦੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕਸਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਯਾਦ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਝ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਮਾਝਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਾਝਾਂ ਉੱਚੀ ਹੇਕ ਕੱਢ ਕੇ ਹੱਥ, ਕੰਨ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੀਂਹ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਜਗਿਆਸੂ ਉਸ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ:

ਮੀਂਹ ਪਇਆ ਪਰਮੇਸਰਿ ਪਾਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੫)

ਅਤੇ ਉਧਰ-

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ

ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੫)

ਇਸੇ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਰੱਤ-ਪੀਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਇਥੇ ਹੈ। ਗੰਨੇ ਪੀੜਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਫਸਲਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਥੇ ਹਨ। ਰਾਜ, ਮਾਲ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਲੋਕੀ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ, ਗੁਰੂ-ਰੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪਾਸ ਗਿਆਂ ਠੰਡ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

‘ਬਿਲਪ ਕਰੇ ਚਾਤ੍ਰਕ ਕੀ ਨਿਆਈ’ (ਪੰਨਾ ੯੬) ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਗ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਜਾਗਦੇ ਹਨ।

੩. ਰਾਗ ਗਉੜੀ-

ਵਿਲੁਕਦੀ ਆਤਮਾ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ, ਕਿ ‘ਭਾਗੁ ਹੋਆ ਗੁਰਿ ਸੰਤੁ ਮਿਲਾਇਆ’ (ਪੰਨਾ ੯੭)

‘ਗਉੜੀ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਾਏ ਬਗੈਰ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੰਭੀਰ ਹੋਇਆਂ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੇ। ਬ੍ਰਹਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਜੀਵਨ, ਮੌਤ, ਆਤਮਾ, ਮੁਕਤੀ ਵਰਗੇ ਸਭ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਭੈ ਤੇ ਭਉ ਵਿਚਲੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦਾ

ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਰਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਸੱਚੇ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸਣਾ ਹੈ:

ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੧)

੪. ਰਾਗ ਆਸਾ-

ਰਾਗ ਆਸਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ। ਇਹ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣੀਆਂ, ਕੱਟਣੀਆਂ ਹੀ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਗੰਢਾਂ ਪਾਖੰਡ, ਭਰਮ, ਭੇਖ, ਦਿਖਾਵੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹੀ ਤਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਂਝ ਇਹ ਗੰਢਾਂ ਬਿਖਮ ਹਨ, ਪਰ ‘ਉਦਮੁ ਕਰਤ ਹੋਵੈ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ॥’ (ਪੰਨਾ ੩੮੧) ਸ਼ਬਦ ਚੀਨੇ ਸੁਖ, ਮਿਲੇਗਾ। ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਮਨ ਸਦਾ ਵਧਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤਨੀ ਭਟਕਣਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਰੂਪ ਕੁਲਖਣੀ ਮਤਿ ਸੀ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ:- ‘ਅਬ ਕੀ ਸਰੂਪਿ ਸੁਜਾਨਿ ਸੁਲਖਣੀ’ (ਪੰਨਾ ੪੮੩) ਕਿਉਂਕਿ ‘ਸਹਜੇ ਉਦਰਿ ਧਰੀ’ ਹੈ। ਆਸਾ ਗਾਇਆ ਹੀ ਠੰਢ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ‘ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ’ ਦਾ ਭੋਗ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੋਦਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਆਸਾ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਦਿਹਾੜੀ ਦੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਟਿਕਾਅ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਦਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ‘ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਘਬਰਾਹਟ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਇਸ ਰਾਗ ਨੇ ਉਠਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਹਰਕਤ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਅਵੱਸ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਰੂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

੫. ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ-

ਇਸ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ‘ਗੂਜਰੀ ਜਾਤ ਗਵਾਰ ਹੈ’। ਜਿਵੇਂ ਗਵਾਲੇ ਗਾਵਾਂ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗਊ-ਧੂੜ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਬਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਹ ਵੀ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਵਾਚਣਾ ਹੈ, ਇੰਦਰੀ ਰਸ ਕਰਕੇ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪੈਣ ਕਰਕੇ, ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ। ਨਾਮ ਦਾ ਚੰਦਨ ਘਸਾ ਕੇ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਬਾਹਰਲਾ ਗਰਦ-ਗੁਬਾਰ ਹਟ ਜਾਏਗਾ। ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਹੀ ਭਾਵ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਵੇਰ ਦੇ ਗਏ ਪਸ਼ੂ ਸ਼ਾਮੀਂ ਘਰ ਮੁੜਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਝੱਖ ਮਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਘਰ ਆ ਟਿਕਣਗੀਆਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਹਣਾ-ਸੁਹਣਾ, ਚੰਗਾ-ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

੬. ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ-

ਤਨ ਮਨ ਅਰਪ ਖੁਸ਼ੀ ਜੋ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਹੈ। ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੁਸ਼ਬੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ

ਖੁਸ਼ੀ ਚਰਨ-ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਾਸ ਬੈਠਿਆਂ ਹੈ। ਝੂਠਾ ਪਿਆਰ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਭਟਕਣਾ ਜੋ ਗੂਜਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਸੀ। ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਥੰਮ੍ਹ ਗਈ ਹੈ। ਸਹਾਰਾ ਜਿਹਾ ਮਿਲਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

੭. ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ-

ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਡਰ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣੇ ਵਿੱਛੜੇ ਕਿ ਵਿੱਛੜੇ। ਸੋ ਬਿਹਾਗੜਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਯੋਗ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਣ ਕੇ, ਮਰਦਾਨਾ ਹੋ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਾ ਬਣਨਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰੱਤਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

੮. ਰਾਗ ਵਡਹੰਸੁ-

ਇਹ ਹੀ ਵਡ ਹੰਸੁ ਹੈ। ‘ਸਬਦ ਰਤੇ ਵਡਹੰਸੁ ਹੈ।’ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਰੱਤਿਆਂ ਲਈ, ਦੇਹ ਘੋੜੀ ‘ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਮ ਹੈ। ਜ਼ਬਾਨ ‘ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਰੀਰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਹਲ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਭੈ ਤੇ ਭਰਮ ਆ ਚਮੜਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ‘ਅਲਾਹਣੀਆਂ’ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ।

੯. ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ-

ਸੋਰਠਿ ਅਨੇਰੇ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੈ:

ਸੋਰਠਿ ਤਾਮਿ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਢੰਢੋਲੇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਰਸਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖ ਮਿਲੇਗਾ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਭਟਕਣ ਬਣੀ ਰਵੇਗੀ।

ਖਾਲਸਾ, ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਜਿਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਰਿੜਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਹਰਿ ਕਾ ਬਿਲੋਵਨਾ’ ਬਿਲੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੋਰਠਿ ਰਸ ਹੈ ਦੂਜਾ ਸਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜੇ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਫਿਰ ਨਾ ਦੰਦੀਂ ਮੈਲ ਹੈ, ਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਕਾਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਜੀਭ ਨੂੰ ਉੱਲੀ ਝੂਠ ਦੀ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਜੀਭ ਸੁੱਚੀ-ਸੱਚੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਭਰਮ-ਭਉ ਮਿਟ ਗਿਆ, ਸਹਿਜ ਆ ਗਿਆ।

੧੦. ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ-

ਸੋ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਲਗਾ ਹੁਣ ਆਤਮਾ ਸੋਰਠਿ ਤੋਂ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ।

ਅਗਲਾ ਰਾਗ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਅਨੇਰਾ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ

ਰੋਸ਼ਨੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਧ ਟੁਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਭਟਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਧਨਾਸਰੀ ਗਾਇਆਂ ਰਾਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤੁਰ ਹੋ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ। ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਆਰਤੀਆਂ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ।

ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੧੯)

੧੧. ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ-

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਕਾਰ ਕਮਾਉਂਦਿਆਂ, ਨਾਮ-ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ, ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਜੈਤਸਰੀ ਜਾ ਪੁੱਜੀਦਾ ਹੈ।

ਜੈਤਸਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਖ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗ਼ਮੀ-ਖੁਸ਼ੀ, ਹਰਖ-ਸੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੰਕੋਚ ਜਿਹਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਤਸਰੀ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਨਤੀ ਹੈ:

ਕੋਈ ਜਨੁ ਹਰਿ ਸਿਉ ਦੇਵੈ ਜੋਰਿ॥

(ਪੰਨਾ ੨੦੧)

੧੨. ਰਾਗ ਟੋਡੀ-

ਰਤਾ ਕੁ ਖੁਸ਼ੀ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਚਾ ਮਨੁੱਖ ਭਟਕ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਖ, ਖੁਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਟੋਡੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਾ ਕੇ ਗਵੱਯਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਝੋਲੀ ਅੱਡ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਟੋਡੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜੀਵ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਭਟਕਦਾ ਨਾ ਫਿਰੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰ ਜਾਂ ਲੜ ਪਕੜੇ ਉਹ ਦੁਖੀ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਪਕੜਿਆ ਉਹ:

ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਦਾ ਰੰਗਿ ਹਰਿ ਕੈ, ਜਾ ਕੋ ਪਾਖੁ ਸੁਆਮੀ॥

(ਪੰਨਾ ੨੧੧)

੧੩. ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ-

ਸੋ, ਜਦ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਬਰਕਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰੋਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬੈਰਾੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ: ਸਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ, ਬੜੀ ਮਿਠਾਸ ਹੈ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ।

ਕਾਇਆ ਨਗਰਿ ਬਸਤ ਹਰਿ ਸੁਆਮੀ

ਹਰਿ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਨਿਰੰਕਾਰ॥

(ਪੰਨਾ ੨੨੦)

੧੪. ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ-

ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਤਿੱਖਾ-ਤਿੱਖਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਦਿੱਸੇਗੀ। ਕੁਝ ਜਾਂਦਾ-ਆਂਦਾ, ਕੁਝ ਖੋਇਆ-

ਪਾਇਆ ਮਿਲਦਾ-ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇਗਾ।

ਤਿਲੰਗ ਦੀ ਸੂਰ ਹੈ:

ਸਾਨ ਪੈ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੇ ਘਸੇ ਤੇ ਸੂਰ, ਸੋ ਤਿਲੰਗੀ।

ਚਿੰਗਾਰੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਸਾਨ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ, ਤਲਵਾਰ ਤਿੱਖੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਤਿੱਖੀ ਹੈ ਤਿਲੰਗ ਦੀ। ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ ਕਟਾਵੱਢੀ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਿਆ ਮਿਲੇਗਾ। ਤਿਲੰਗ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ:

ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੁੱਖ, ਆਵਾਜ਼ ਕੋਕਲ ਵਾਂਗ।

ਜਿਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਿਵੇਂ ਹੁਕਮ ਹੈ-

ਬੰਦੇ ਖੋਜ ਦਿਲ ਹਰ ਰੋਜ ਨਾ ਫਿਰੁ ਪਰੇਸਾਨੀ ਮਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੭)

ਤਿੱਖੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ 'ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਵ' ਚੜ੍ਹੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੇਖੋ। ਜ਼ੋਰੀ ਮੰਗਦੇ ਦਾਨ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਤੱਕੋ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਅਗਦ, ਜਬਰਦਸਤੀ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖੋ। 'ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ' ਤੇ 'ਰਤ ਕਾ ਕੁੰਗੂ' ਪਾਏ ਹੋਏ ਮਜ਼ਲੂਮ ਤੱਕੋ। ਪਰ ਹੈ ਇਹ 'ਰਾਇਸਾ, ਪਿਆਰੇ ਕਾ ਰਾਇਸਾ'। ਉਸ ਦੀ ਲੀਲਾ, ਤਮਾਸ਼ਾ, ਖੇਡ, 'ਬਾਜੀ ਸੰਸਾਰ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਕਰਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਮੁਸਤਾਕੁ' ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕਈ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮੁਸਤਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੧੫. ਰਾਗ ਸੂਹੀ-

ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦੇ ਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਚਾਅ ਉੱਠ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਕਿ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲੇ ਰਤੜੇ' ਹਨ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਹਨ। ਸੂਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ-

ਲੋਕਾ ਵੇ ਹਉ ਸੁਹਵੀ ਸੁਹਾ ਵੇਸੁ ਕਰੀ॥

(ਪੰਨਾ ੭੮੫)

ਸੂਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਸੂਹੀ ਤੇ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਇਥੇ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਸੁਚਜੀ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਕੁਚਜੀ, ਕੁੜਮਾਈ ਤੇ ਲਾਵਾਂ, ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਹਾਗ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਸਨ, ਤਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਣ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ।

੧੬. ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲੁ-

ਮਿਲਾਪ ਉਪਰੰਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਾਲੀ ਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਬਿਲਾਵਲੁ ਹੈ। ਬਿਲਾਵਲੁ ਬਾਰੇ ਮੁਖ ਵਾਕ ਵੀ ਹੈ:

ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ॥

(ਪੰਨਾ ੮੪੯)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੈ:

ਬਿਲਾਵਲੁ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਬ ਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਨਾਮੁ॥

(ਪੰਨਾ ੮੪੯)

੧੭. ਰਾਗ ਗੋਂਡ-

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸਰਸਾਰ ਰਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਮੰਜ਼ਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੀ, ਚਾਨਣਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਪੂਰਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਰਵੇਗੀ। ਇਹ ਹੈ ਗੋਂਡ।

ਗੋਂਡ ਉੱਥ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਗਾਵੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗਾਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੧੮. ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ-

ਬੱਦਲ ਮਿਹਰਾਂ ਦਾ ਵੱਸੇਗਾ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਇਆਂ ਬੈਰਾਗ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਰੁਣਾ ਉੱਠੇਗੀ।

ਰਾਮਕਲੀ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਰਛਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਕਲੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਚਾੜ੍ਹਨੀ ਹੈ। ਸੋ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਗੇ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਝਾਕਣ ਨਾਲੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਝਾਤ ਲਿਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਸੋ ਹੁਕਮ ਹੈ:

ਏਹੁ ਸਰੀਰੁ ਸਰਵਰੁ ਹੈ ਸੰਤਹੁ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਲਿਵ ਲਾਈ॥੧੩॥

(ਪੰਨਾ ੯੦੯)

ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਸਾਉਣਾ ਹੀ ਜੋਗ, ਖਿੱਥਾ, ਫਾਹੁੜੀ, ਮੁੰਦਰਾ ਜਾਂ ਜੋਗ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ- ‘ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ’ (ਪੰਨਾ ੯੫੦) ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਬਾਹਰ ਦੇ ਭੇਖ, ਭਾਵੇਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੇ, ਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਵਰਜਿਆ ਹੈ, ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੀਗਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ।

੧੯. ਰਾਗ ਨਟ ਨਰਾਇਨ-

ਜਦ ਮਨ ਅੰਦਰ ਝਾਕੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇਖ ਕਾਹਲ ਪੈਂਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਨਟ ਨਰਾਇਨ ਦਾ ਸੂਖਮ। ੧੬ ਭੇਦ ਨਟ ਨਰਾਇਣ ਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਾਹਲ, ਕਦੇ ਠਹਿਰਾਅ:

ਮਨਿ ਪਿਆਸ ਬਹੁਤੁ ਦਰਸਾਵੈ॥

(ਪੰਨਾ ੯੭੮)

ਇਹ ਪਿਆਸ ਬੁਝਦੀ ਹੈ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਨਾਲ। ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਨ ਥਿਰ ਹੋ

ਜਾਵੇਗਾ, ਨਟਖਟ ਨਹੀਂ ਰਵੇਗਾ।

੨੦. ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ-

ਅੱਗ ਲੱਗੇ ਜੋ ਖੂਹ ਖੁਣਨ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਵਾਇ ਮਾਯੂਸੀ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਮੂਰਖ ਕਹਿਣਗੇ। ਸੋ ਨਾਮ ਦਾ ਖੂਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸੰਦਾਂ ਤੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਨਿੱਤ ਝਗੜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ:

ਦੁਹਸਾਸਨ ਕੀ ਸਭਾ ਦੋਪਤੀ, ਅੰਬਰ ਲੇਤ ਉਬਾਰੀਅਲੇ॥

(ਪੰਨਾ ੯੮੮)

ਇਵੇਂ ਨਾਮ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਮਾਦਿਕ ਛੁਹ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਅੰਦਰਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਪਜਾਉਣੀ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਿ ਜਸ, ਨੇਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਰਸਨਾ ਨੂੰ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਵੱਲ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ।

੨੧. ਰਾਗ ਮਾਰੂ-

ਟਿਕੀ ਆਤਮ ਜੁਰਅਤਿ ਵਾਲੇ ਹੋ ਮਸਤ ਫਿਰੇਗੀ। ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਵਿਚਰੇਗੀ। ਹੁਣ ਮਾਰੂ ਦੀ ਸੁਰ ਉਠੇਗੀ। ਸੁਰ ਹੈ:

ਹਰਿ ਰਥ, ਪੰਖ ਉਡਤ ਸੁਰ ਪਾਈ।

ਜਦ ਰੱਬ ਦੌੜੇ ਧੂੜ ਉੱਡਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦ ਪੰਖੀ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧੂੜ ਉਡਾਉਂਦੇ ਫੜਫੜਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਮਾਰੂ ਦੀ ਸੁਰ। ਮਾਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ-

ਬਦਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਥ ਮੈ ਨੇਜਾ, ਮਾਥੇ ਮੁਕਟ ਬਨਾਯੋ।

ਮਾਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲੜਾਈ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਮਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਹੈ:

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

੨੨. ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ-

ਤੁਖਾਰੀ ਪ੍ਰਾਤਹਕਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੈਰਉ, ਰਾਮਕਲੀ, ਟੋਡੀ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਖਮੋਸ਼ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਜੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕਸਕ ਹੈ। ਸੋ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਛੰਤ ਰਚ ਕੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸੁਖ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ

ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱਕਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਛੰਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਨ ਕਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸੁਆਦ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਬਿਆਨਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ।

੨੩. ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ :

ਪਾਪ ਢੱਕੇ ਜਾਣ, ਦੌੜ-ਭੱਜ ਮੁੱਕ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੜ੍ਹ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਝੰਡੇ ਝੂਲਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਹੁਲਾਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਕੇਦਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਕਮ ਹੈ:

ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੮੭)

੨੪. ਰਾਗ ਭੈਰਉ-

ਜੇ ਇਹ ਟੋਆ ਟੱਪ ਗਿਆ, ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਰਿਆ, ਟੇਢੇ-ਟੇਢ ਨਹੀਂ ਟੁਰਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਨੂਰ ਨਿਰਾਲਾ। ਉਸ ਦੀ ਦੱਖ-ਰੱਖ ਨਿਵੇਕਲੀ। ਉਸ ਦਾ ਰੁਹਬ ਹੀ ਹੋਰ, ਭੈਰਉ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ:

ਬਸਤ੍ਰ ਸ੍ਵੈਤ ਨੇਤ੍ਰ ਹੂ ਲਾਲਾ।

ਅਤੇ

ਸੂਰ ਹੈ:

ਜਿਵੇਂ :

ਕੋਹਲੁ ਫਿਰੈ ਬੈਲ ਬਿਨ ਮਾਨੋ।

ਸੋ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ:

ਧੰਨੁ ਸੁ ਵੰਸੁ ਧੰਨੁ ਸੁ ਪਿਤਾ

ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਤਾ ਜਿਨਿ ਜਨ ਜਣੇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੩੫)

੨੫. ਰਾਗ ਬਸੰਤ-

ਹੁਣ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਚਿਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਚੁਕੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਖੁਸ਼ੀ ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਹੈ। ‘ਸਦਾ ਸਦਾ ਮੁਬਾਰਕਾਂ’ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਧਰਮ ਦਾ ਫੁੱਲ ਖਿੜ ਪਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਫਲ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨ ਤਨ ਮੌਲ ਪਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਹਰ ਰੁੱਤੇ ਮਨ ਹਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਬਸੰਤ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ

ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਬਸੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਗਾ ਲਈ ਉਹ ਸਦਾ ਉਮਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

੨੬. ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ-

ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਹੁਣ ਸਾਰੰਗ ਹੈ।

ਸਾਰੰਗ ਗਾ ਰੂਪ ਹੈ:

ਜਲ ਪਹਾਰ ਤੇ ਗਿਰਤ ਉਠਤ ਸੁਰ ਤਿਹ ਸੁਰ ਸਾਰੰਗ ਜਾਨੈ।

ਸਾਰੰਗ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੀ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਸ ਵੀ ਪਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਿ ਸੰਗਤ' ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

੨੭. ਰਾਗ ਮਲਾਰ-

ਮਲਾਰ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ:

ਮਲਾਰੁ ਸੀਤਲ ਰਾਗੁ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)

ਇਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੀਮਤੀ ਮੋਤੀ ਨੱਕ ਵਿਚ, ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਠ ਤੇ ਚਮਕਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਚੰਦਨ ਮਲ-ਮਲ ਖੁਸ਼ਬੂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ, ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ।

ਸੋ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਦਿੱਸੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪੀ ਲਿਆ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ:

ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਮੀਠੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰ॥

ਜਿਨਿ ਪੀਤੀ ਤਿਸੁ ਮੋਖ ਦੁਆਰ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੭੫)

੨੮. ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ-

ਕਾਨੜਾ ਵਿਚ ਹੁਣ ਰੂਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ।

ਕਾਨੜਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੈ:

ਕਾਸੀ ਕੇ ਬਾਸਨ ਕਥ ਬਾਜੈ, ਤਾਂ ਸੁਧ ਸੌਧ ਕਾਨੜਾ ਬਾਜੈ।

ਪੜਛੱਤੀ 'ਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਬਰਤਨ ਜੇ ਅਚਾਨਕ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਣ ਤਾਂ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਗੂੰਜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਨੜਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਬਰਤਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੰਮੀ ਗੂੰਜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਕ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੇਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਤੈਨ, ਪਵੈਨ, ਪੈਨ, ਕੈਨ, ਤਾਕ, ਰਸਾਨ, ਬਛਰਾਕ,

ਮੁਸਕਾਕ, ਰੰਗੀਤ, ਕਟਤੀਤ, ਪ੍ਰੀਤ, ਜਪੀਸ ਅਤੇ ਕਰਸੀਸ।

ਫਿਰ ਇਸੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

ਕੁਹਕਤ ਕਪਟ ਖਪਟ ਖਲ ਗਰਜਤ,

ਮਰਜਤ ਮੀਚੁ ਅਨਿਕ ਬਰੀਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੦੩)

੨੯. ਰਾਗ ਕਲਿਆਨ-

ਕਾਨੜਾ ਬਾਅਦ ਕਲਿਆਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਗਉਰਾ ਅਉ ਕਾਨਰਾ ਕਲਯਾਨਾ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਕਲਿਆਨ ਖੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵੀ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਲੋਅ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਆਇਆ ਹੈ।

ਕਲਿਆਨ ਰਾਗ ਵਿਚ ‘ਸੋਭਾ ਮੇਰੇ ਲਾਲਨ ਕੀ’ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਇਹ ਸੋਝੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ‘ਅਨੰਦ ਮੂਲ ਰਾਮ ਹੈ’ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗੱਜਦਾ ਹੈ:

ਆਨਦ ਮੂਲੁ ਰਾਮੁ ਸਭੁ ਦੇਖਿਆ

ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਗੋਵਿੰਦੁ ਗਜਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੧੫)

੩੦. ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ-

ਹੁਣ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਬਿਭਾਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਬਿਭਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ: ਬਿਲਾਵਲ, ਆਸਾਵਰੀ ਤੇ ਗੁਜਰੀ ਨਾਲ। ਇਹ ਹੁਲਾਸ, ਖੇੜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਰਾਗ ਹਨ। ਉਹ ਤਲਖੀ ਜੋ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਕੋਰਾਪਨ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਜੋ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਮ ਜੋ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਜੋ ਸਾੜੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ:

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਸਿਉ ਠਾਟੁ ਨ ਬਨਿਆ॥

ਕਿਉਂਕਿ -

ਗੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਮੋਹਿ ਕਾਨੀ ਸੁਨਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੪੭)

ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਦਾ ਤੇਲ ਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਬੱਤੀ ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਜੋ ਅੰਦਰ ਜਗੀ ਹੈ, ਐਸਾ ਦੀਪਕ ਬਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਰਾਹ ਸੁਖਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ:

ਤਤੁ ਤੇਲੁ ਨਾਮੁ ਕੀਆ ਬਾਤੀ ਦੀਪਕੁ ਦੇਹ ਉਜਾਰਾ॥

ਜੋਤਿ ਲਾਇ ਜਗਦੀਸ ਜਗਾਇਆ ਬੂਝੈ ਬੂਝਨਹਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੦)

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ‘ਖੁਸ਼ਬੂ ਖਿਲਾਰੀ’ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਕਹੁ ਬੇਣੀ ਗੁਰਮਖਿ ਧਿਆਵੈ॥

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੫੧)

੩੧. ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ-

ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੀਵਾ ਜਗਾ, ਇਹ ਰਾਹ ਪਾ ਲਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਮਾਲਾ ਗਲੇ ਪਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਲਗੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰੱਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਹ-ਪਿਆਰ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁੱਟ ਜਾਏ:

ਅਸਥਿਰੁ ਜੋ ਮਾਨਿਓ ਦੇਹ ਸੋ ਤਉ ਤੇਰਉ ਹੋਇ ਹੈ ਖੇਹ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੫੩)

ਸੋ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਨਾਮ ਲਵੋ, ਨਾਮ ਜਪੋ, ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਰੱਖੋ। ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰਾਗ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਕੇ।

ਬਸ, ਇਹ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ, ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਤੇ ਨਵਾਂ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਵੱਡਾ ਪਸਾਰਾ ਪਾ ਕੇ, ਆਤਮਿਕ ਠੰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਇਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ‘ਤੁਜ਼ਕਿ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਰਾਨ, ਇਰਾਕ, ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਗਾਉਂਦੇ ਲੋਕੀਂ ਸੁਣੇ ਹਨ ਪਰ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਗ ਅਤਿ ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੈਦਪੁਰ ਡਿੱਠਾ ਸੀ।

ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੰਭਾਲਾਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਕਿ ਕੋਈ ਭੜਕੀਲਾ ਤੇ ਸੋਗਮਈ ਰਾਗ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ‘ਸਹਜ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਖ’ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਚਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਲਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗ ਐਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਰਾਗ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗਣੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਭਾਵੇਂ ਸੰਗੀਤ-ਅਚਾਰੀਯੇ ਟੋਡੀ ਨੂੰ ਰਾਗਣੀ ਹੀ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸੁਰ ਨੂੰ ਐਸ਼ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਹੀ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਨ: ਛੇੜ ਮਰਦਾਨਿਆ! ਰਬਾਬ, ਕਾਈ ਸਿਫਤ ਖੁਦਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਕਰੀਏ।

ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਪਾ ਕੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗਾਇਆਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ■

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ

- ਪ੍ਰਿੰ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਕਰੀਰ'

ਸੰਗੀਤ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕਲਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਿਰਫ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤ-ਆਚਾਰਯ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਲਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਡਾ. ਬੀ.ਵੀ. ਕੇਸਕਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਵਾਦਕ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਉਸੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰ-ਲਿੱਪੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਇਕ ਜਾਂ ਵਾਦਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਵਿਲੀਅਮ ਜੋਨਜ਼ ਵੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ' ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਮਿੱਥੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਈਸਾ ਤੋਂ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ 'ਸਾਮਵੇਦ' ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਤਰਾਵ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਚੜ੍ਹਾਵ ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਤ, ਅਨੁਦਾਤ ਅਤੇ ਸਵਰਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਵਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਏ. ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਸ਼ੰਕਰਾਨੰਦ ਨੇ 'ਚਿਕਤੰਤਰਮ' ਅਤੇ 'ਦੀ ਪ੍ਰੀ-ਹਿਸਟੋਰਿਕ

ਇੰਡਸਟਰੀ ਸਿਵਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ' ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਗਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸੱਤ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਰਣਨ 'ਪਾਨਣੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਅਤੇ 'ਨਾਰਦੀ ਸਿਖਸ਼ਾ' ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਨਣੀ (੩੫੦ ਬੀ. ਸੀ.) ਜਾਂ ੫੦੦ ਬੀ. ਸੀ. ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤ ਸੂਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਵਿਲਸਨ ਹੰਟਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਅੰਮਪਾਇਰ, ਇਟਸ ਪਿਊਪਿਲ, ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਪਰੋਡਕਟਸ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਗ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਨ, ਕੰਨੜ ਵੀਨਾ, ਦੁਨਦਬੀ, ਭੂਨੀ ਦੁੰਧੰਬੀ, ਅਗਾਤੀ, ਤੂਨਵ ਆਦਿ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਡਾਕਟਰ ਰਾਧਾ ਕੁਮਦ ਮੁਕਰਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹਿੰਦ ਸਿਵਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਸਤੂ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ੧੮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਰਾਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਤੰਗਮੁਨੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਬ੍ਰਹਮਦੇਸ਼ੀ' ਜੋ ਕਿ ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਪਰਜਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਡਿਵੈਲੋਪਮੈਂਟ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਜ਼ਿਕ' ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਤੋਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਗ ਰਾਗੀਨੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਵੀ ਇਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੰਗਦੇਵ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

‘ਰੰਜਕੋ ਜਨਚਿਤਾਨਾਂ ਸ ਰਾਗ ਕਥਿਤੋਬੁਧੈ’ (ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਾਰ) ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਉਹੀ ਦਸ ਲੱਛਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਜੋ ਭਰਤ ਨੇ ਜਾਤੀ ਲੱਛਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਰਤ ਦੇ ਜਾਤੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਤੰਗ ਮੁਨੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਸੂਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਆਰੋਹੀ ਅਵਰੋਹੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਰ ਅਤੇ ਰੂਪ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਲਾ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਦੇ ਰਸ ਅਤੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਰਾਗ ਦੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਸੂਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਕਿਹੜੇ ਨਹੀਂ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਉਪ-ਰਾਗ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁੱਲ ੬੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰੀਰਾਗੁ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਣ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਜੈਜਾਵੰਤੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ਗਉੜੀ ਭੀ ਸੋਰਠਿ ਭੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਆਸਾਵਰੀ ਸੁਧੰਗ, ਆਸਾ ਕਾਫੀ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰ, ਵਡਹੰਸ ਦੱਖਣੀ, ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ, ਸੂਹੀ ਕਾਫੀ, ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ, ਬਿਲਾਵਲ, ਦੱਖਣੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੱਖਣੀ, ਨਟ, ਮਾਰੂ ਕਾਫੀ, ਮਾਰੂ ਦੱਖਣੀ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਕਲਿਆਣ ਭੋਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ, ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੱਖਣੀ। ਇਹੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

੧. ਰਾਗ ਤਰੰਗਿਣੀ (੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਕਵੀਲੋਚਨ।
੨. ਰਾਗ ਚੰਦਰੋਦਯ, ਰਾਗ ਮਾਲਾ, ਰਾਗ ਮੰਜਰੀ (੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਪੁੰਡਰੀਕ ਬਿਠਲ।
੩. ਸੂਰ ਮੇਲ ਕਲਾਨਿਧੀ (੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਰਾਮਾਮਾਤਯ।
੪. ਹਿਰਦੈ ਕੋਤਕ ਹਿਰਦੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਹਿਰਦੈ ਨਰਾਇਣ।
੫. ਸੰਗੀਤ ਪਾਰੀਜਾਤ (੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਆਹੋਬਲ।
੬. ਅਨੂਪ ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ (੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਭਾਵ ਭੱਟ।
੭. ਰਾਗ ਵਿਬੋਧ (੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਪੰਡਤ ਸੋਮਨਾਥ।
੮. ਚਤੁਰਦੰਡੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾ (੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਪੰਡਤ ਵਿਅੰਕਟਮੁਖੀ।
੯. ਰਾਗ ਤੱਤਵ ਵਿਬੋਧ (੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ।
੧੦. ਸੰਗੀਤ ਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੁਲਾ ਜੀ ਰਾਓ।
੧੧. ਕ੍ਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਮਲਿਕਾ (੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ) ਲੇਖਕ ਭਾਤਖੰਡ।

੧੨. ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼- ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ।

੧੩. ਰਾਗ ਵਿਆਕਰਣ- ਲੇਖਕ ਬਿਮਲਕਾਂਤ ਰਾਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ੬੧ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵ ਆਰੋਹ, ਅਵਰੋਹ, ਪਕੜ, ਵਾਦੀ, ਸੰਵਾਦੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੬੧ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਾਈ ਜਾਣੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ੬੧ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ੧੯੯੧ ਵਿਚ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕ ਪੰਡਿਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਸਨ। ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਇਸ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ੧੯੯੧ ਤੋਂ ੨੦੦੨ ਤਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ੬੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੨੨ ਰਾਗ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਮਾਝ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਸੋਰਠਿ, ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਆਸਾ ਕਾਫ਼ੀ, ਆਸਾ, ਤਿਲੰਗ ਕਾਫ਼ੀ, ਸੂਹੀ ਕਾਫ਼ੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ, ਮਾਰੂ ਕਾਫ਼ੀ, ਮਾਰੂ, ਬਿਲਾਵਲ ਗੋਂਡ, ਤੁਖਾਰੀ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ, ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਗ ਲੋਕ-ਧੁਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਤੁਖਾਰੀ, ਆਸਾ, ਵਡਹੰਸ ਅਤੇ ਮਾਝ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਗ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ: ਵਡਹੰਸ ਦੱਖਣੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਦੱਖਣੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੱਖਣੀ, ਗਉੜੀ ਦੱਖਣੀ, ਮਾਰੂ ਦੱਖਣੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੱਖਣੀ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਰਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ੫੦੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੨੫੦ ਰਾਗ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ੧੦੦ ਰਾਗ ਹੀ ਗਾਏ ਅਤੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਯਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ■

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ

(ਸਫ਼ਾ ੮੩ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ)

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਲਾਮ, ਲਿਆਕਤ ਜਾਂ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਤੇ ਗਵੱਈਏ ਡਾ. ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਮੈਂ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੇਰੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਬੈਠਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਲੇਕਿਨ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਗਾਨ ਦੇ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਹਨ:

ਜਾਨਿਆਮਿ ਏਇ ਗਿਨੇਰ ਬਲੇ, ਬਸ ਗਇ ਤੋਮੁਰਿ ਸੰਮੁਖੇ।

ਪ੍ਰਾਣ ਦੀਏ ਜਾਹਗਲ ਨਾਇ ਪਾਇ। ਗਾਨ ਦੀਏ ਸੇਇ ਚਰਣ ਛੁਇ ਜਾਇ।

(ਗੀਤਾਂਜਲੀ)

ਅੱਜ ਵੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਸੀਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰੀਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਇਸੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਜੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਕੀਰਤਨੀਏ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੀਆ ਟਕਸਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ■

ਨੌਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੀ

- ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

‘ਧੁਨੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ‘ਧਵਨੀ’ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਾਦ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਕੇਤ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਗਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਵਿਧੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਾਰਾਂ ‘ਚੋਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਕੇਵਲ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ‘ਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪਾਠਕਾਂ ‘ਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ‘ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ‘ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

੧. ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਦੀ ਵਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੧’ ਨੂੰ ਇਸ ਧੁਨ ਉੱਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਮੁਰੀਦ’ ਤੇ ‘ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ’ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦੋ ਰਾਜਪੂਤ ਫੌਜੀ ਸਨ। ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਮਲਕ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਦੀ ਜੱਦ ਦਾ ਨਾਂ ਸੋਹੀਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਉੱਪਰੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਪਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਤੇ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ

*ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼/ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਕਰ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ। ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਕਿ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਮਾਮਲਾ (ਕਰ) ਵਸੂਲ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਭੇਜ ਸਕਿਆ। ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਨੇ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਝੂਠੀ ਖ਼ਬਰ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਨੂੰ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਦੀ ਚਾਲ ਦਾ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੂਹੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹੂ-ਵੀਟਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਨੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਆਪਣੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਆਪਾਂ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਥ ਕਰ ਲਈਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਇਕੱਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਨਿੱਤਰੇ। ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿੰਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾਏ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤਕ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਵਾਰ ਰਚੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਉੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਮੁਰੀਦ ਖਾਂ ਫੜਿਆ ਬਡ ਜੌਰ। ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਲੈ ਫੌਜ ਕੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਡ ਤੌਰ।
ਦੋਹਾਂ ਕੰਧਾਰਾਂ ਮੂੰਹ ਜੁੜੇ ਦੰਮਾਮੇ ਦੌਰ। ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਪਜੂਤੇ ਸੂਰਿਆਂ ਸਿਰ ਬੱਧੇ ਟੌਰ।
ਹੋਲੀ ਖੇਲੇ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਰੰਗ ਲਗੇ ਸੌਰ। ਦੋਵੇਂ ਤਰਫਾਂ ਜੁੱਟੀਆਂ ਸਰ ਵਗਨ ਕੌਰ।
ਮੈਂ ਭੀ ਰਾਇ ਸਦਾਇਸਾਂ ਵੜਿਆ ਲਾਹੌਰ। ਦੋਨੋਂ ਸੂਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੂਝੇ ਉਸ ਠੌਰ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅੱਠ-ਤੁਕੀ ਪਉੜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮਾਝ ਦਾ ਹੀ ਵਜ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਵਾਰ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਧੁਨੀ ਲਿਖ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਾਰ ਮਾਝ ਨੂੰ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਗਾਵਣਾ ਹੈ:

ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਅਗੰਮੁ ਹੈ ਆਪਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਤੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮)

੨. ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਮੌਜਦੀ ਦੀ ਵਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ 'ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ

ਮਹਲਾ ੫' ਨੂੰ ਇਸ ਧੁਨ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਤੇ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ (ਕਮਾਲਦੀਨ) ਦੇ ਸਕੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਜੋ ਬਾਰਾ ਦੇਸ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਨ। ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਜੋ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜਗੀਰ-ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਝੂਠੀ ਖ਼ਬਰ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤਿਆਂ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਨੇ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ ਬੜੇ ਆਦਰ-ਭਾਉ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਧਰ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਭਰਾ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾਈ। ਪਰ ਇਸ ਜਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੌਜਦੀ (ਮੁਅੱਜਦੀਨ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੌਜਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਮੌਜਦੀ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਚਾਚੇ ਭਤੀਜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਮੌਜਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਕਿ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣਾ ਪਿਆ।

ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਜੁੱਧ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਰਾਣਾ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਰਣ ਭਾਰਾ ਬਾਹੀ।

ਮੌਜਦੀ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਾਬਾਹੀ।

ਢਾਲੀ ਅੰਬਰ ਛਾਇਆ ਫੁਲੇ ਅੱਕ ਕਾਹੀ।

ਜੁੱਟੇ ਆਹਮੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੇਜੇ ਝੁਲਕਾਹੀ।

ਮੌਜੇ ਘਰ ਵਧਾਈਆਂ ਘਰ ਚਾਚੇ ਧਾਹੀ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ 'ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਸਚੁ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ॥

(ਪੰਨਾ ੩੧੮)

੩. ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੈ ਕੀ ਵਾਰ

ਲੋਕ-ਵਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਸਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਤਰੇਏ

ਭਰਾਵਾਂ ਸਰਦੂਲ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਨੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਹੱਥ ਕੱਟ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਫਵਾਹ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਖਾ ਗਿਆ। ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਉਸ ਖੂਹ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਕਾਫ਼ਲਾ ਜਿਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਉਸ ਨਗਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਸੰਜੋਗ ਵੱਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਅਸਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਰਾਜੇ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਚਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਭਬਕਿਆ ਸ਼ੇਰ ਸਰਦੂਲ ਰਾਇ ਰਣ ਮਾਰੂ ਬੱਜੇ।

ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਬਡ ਸੂਰਮੇ ਵਿਚ ਰਣ ਦੇ ਗੱਜੇ।

ਖਤ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ ਪਤਸ਼ਾਹੀ ਅੱਜੇ।

ਟਿੱਕਾ ਸਾਰੰਗ ਬਾਪ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਭਰ ਲੱਜੇ।

ਫਤੇ ਪਾਈ ਅਸਰਾਜ ਜੀ ਸਾਹੀ ਪਰ ਸੱਜੇ।

ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ‘ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ’ ਦੀ ਪਉੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ॥

(ਪੰਨਾ ੪੬੩)

੪. ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਿਮ ਕੀ ਵਾਰ

ਸਿਕੰਦਰ ਤੇ ਬਿਰਾਹਿਮ (ਇਬਰਾਹੀਮ) ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਾ ਸਨ। ਬਿਰਾਹਿਮ ਐਸ਼ਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਕਾਮੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਰੰਗਰਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਨਵ-ਵਿਆਹੀ ਇਸਤਰੀ 'ਤੇ ਪਈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਔਰਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਬਿਰਾਹਿਮ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਪਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸਿਕੰਦਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬਿਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਬਿਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਰਾਹੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਢਾਡੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਸਿਕੰਦਰ ਕਹੇ ਬਿਰਾਹਿਮ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ ਭਾਈ।

ਤੇਰੀ ਸਾਡੀ ਰਣ ਵਿਚ, ਅੱਜ ਪਈ ਲੜਾਈ।

ਤੂੰ ਨਾਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਹੀਂ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਆਈ।

ਰਾਜਪੂਤੀ ਜਾਤੀ ਨੱਸਿਆ, ਰਣ ਲਾਜ ਮਰਾਹੀ।

ਲੜੀਏ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ, ਜੋ ਕਰੇ ਸੋ ਸਾਈਂ।

ਇਸ ਪੰਜ-ਤੁਕੀ ਪਉੜੀ ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ 'ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਉੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਤਦਹੁ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ॥

(ਪੰਨਾ ੫੦੯)

੫. ਲਲਾ ਬਹਲੀਮਾ ਕੀ ਵਾਰ

ਲੋਕ-ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਲਾ ਅਤੇ ਬਹਲੀਮ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਲਲਾ ਖੁਸ਼ਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਬਰਸਾਤ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਬਹਲੀਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਵਗਣ ਵਾਲੀ ਕੂਲੂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਲਲਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਕੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਬਹਲੀਮ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉੱਪਰ ਕੂਲੂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਖੇਤੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਬਹਲੀਮ ਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਫ਼ਸਲ ਪੱਕ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਮੁੱਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਲਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹਲੀਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਢਾਡੀ ਨੇ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਵਾਅਦਾ-ਖ਼ਿਲਾਫ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਕਾਲ ਲਲਾ ਦੇ ਦੇਸ ਦਾ, ਖੋਇਆ ਬਹਿਲੀਮਾ।
 ਹਿੱਸਾ ਛੁੱਟਾ ਮਨਾਇਕੈ, ਜਲ ਨਹਿਰੋਂ ਦੀਮਾ।
 ਫਿਰਾਹੁਨ ਹੋਏ ਲਲਾ ਨੇ, ਰਣ ਮੰਡਿਆ ਧੀਮਾ।
 ਭੇੜ ਦੁਹੂੰ ਦਿਸ ਮੱਚਿਆ, ਸੱਟ ਪਈ ਅਜੀਮਾ।
 ਸਿਰ ਧੜ ਡਿੱਗੇ ਖੇਤ ਵਿਚ, ਜਿਉਂ ਵਾਹਣ ਢੀਮਾਂ।
 ਮਾਰ ਲਲਾ ਬਹਲੀਮ ਨੇ, ਰਣ ਮੈ ਧਰ ਸੀਮਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ‘ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ’ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧੁਨ ਉੱਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਤੂ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪਿ ਆਪਿ ਹੈ ਆਪਿ ਕਾਰਣੁ ਕੀਆ॥ (ਪੰਨਾ ੫੮੫)

੬. ਜੋਧੇ ਵੀਰੇ ਪੂਰਬਾਣੀ ਕੀ ਵਾਰ

ਲੋਕ-ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਬਾਣ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਬਹਾਦਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋਧਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣਖੀ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਨੋਂ ਭਰਾ ਅਦੁੱਤੀ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਢਾਡੀ ਨੇ ਬੜੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਵਾਰ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਗਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਜੋਧ ਵੀਰ ਪੂਰਬਾਣੀਏ, ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਕਰਾਰੀਆਂ।

ਫੌਜ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਅਕਬਰ ਰਣ ਭਾਰੀਆਂ।

ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਏ ਰਾਜਪੂਤ, ਸੁਤਰੀ ਰਣਕਾਰੀਆਂ।

ਧੂਹ ਮਿਆਨੋਂ ਕੱਢੀਆਂ, ਬਿਜੁੱਲ ਚਮਕਾਰੀਆਂ।...

ਏਹੀ ਕੀਤੀ ਜੋਧ ਵੀਰ, ਪਤਸ਼ਾਹੀ ਗੱਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ‘ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩’ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ‘ਚੋਂ ਇਕ ਪਾਵਨ ਪੰਕਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਸਚੈ ਤਖਤੁ ਰਚਾਇਆ ਬੈਸਣ ਕਉ ਜਾਂਈ॥

(ਪੰਨਾ ੯੪੭)

੭. ਵਾਰ ਰਾਇ ਮਹਿਮੇ ਹਸਨੇ ਕੀ

ਲੋਕ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਹਸਨਾ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨ ਜੋ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਕਾਂਗੜ ਅਤੇ ਧੌਲੇ ਦੇ ਰਜਵਾੜੇ ਸਨ। ਹਸਨੇ ਨੇ ਧੌਖੇ ਨਾਲ ਮਹਿਮੇ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਿਮੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬਾਗੀ ਹੋਏ ਹਸਨੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਰੀ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਸਨਾ ਹਾਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹਸਨਾ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਹਸਨੇ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਿਮੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਧੌਖਾ ਦੇ ਮਾਮਲਾ ਨਾ ਤਾਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਪਕੜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਮੇ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਹਸਨੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਸਨਾ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਮਹਿਮੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਢਾਡੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਲਿਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨਪਿਆਰੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਮਹਿਮਾ ਹਸਨਾ ਰਾਜਪੂਤ, ਰਾਇ ਭਾਰੇ ਭੱਟੀ।

ਹਸਨੇ ਬੇਈਮਾਨਗੀ ਨਾਲ ਮਹਿਮੇ ਖੱਟੀ।

ਭੇੜ ਦੁਹਾਂ ਦਾ ਮੱਚਿਆ, ਸਰ ਵਗੇ ਸਫੱਟੀ।

ਮਹਿਮੇ ਪਾਈ ਫਤੇ ਰਨ ਗਲ ਹਸਨੇ ਘੱਟੀ।

ਬੰਨ੍ਹ ਹਸਨੇ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ, ਜਸ ਮਹਿਮੇ ਖੱਟੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਪਾਵਨ ਪੰਕਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨਾ ਜਿਨਿ ਆਪੁ ਉਪਾਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੩੭)

੮. ਵਾਰ ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਲਾਸ ਦੇਵ ਅਤੇ ਮਾਲਦੇਵ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਪੂਤ ਭਰਾ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਵੈਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿੜ ਕੱਢਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ

ਦਿੱਤੀ। ਵੈਰ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕੈਲਾਸ਼ ਦੇਵ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਮਾਲਦੇਵ ਨੇ ਭਰਾ ਵੱਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਢਾਡੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਵਾਰ ਰਚੀ ਗਈ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨਪਿਆਰੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਧਰਤ ਘੋੜਾ ਪਰਬਤ ਪਲਾਣ, ਸਿਰ ਟੱਟਰ ਅੰਬਰ। ਨਉ ਸੈ ਨਦੀ ਨਤਿੰਨਵੇਂ, ਰਾਣਾ ਜਲ ਕੰਧਰ।
ਢੁੱਕਾ ਰਾਇ ਅਮੀਰ ਦੇ, ਕਰ ਮੇਘ ਅਡੰਬਰ। ਆਨਤ ਖੰਡਾ ਰਾਣਿਆ ਕੈਲਾਸੇ ਅੰਦਰ।

ਬਿੱਜੁਲ ਜਯੋਂ ਚਮਕਾਣੀਆਂ, ਤੇਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਬਰ। ਮਾਲਦੇਵ ਕੈਲਾਸ ਨੂੰ, ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕਰ ਸੰਘਰ।
ਫਿਰ ਅੱਧਾ ਧਨ ਮਾਲ ਦੇ, ਛੱਡਿਆ ਗੜ੍ਹ ਅੰਦਰ। ਮਾਲਦੇਉ ਜੱਸ ਖੱਟਿਆ, ਜਿਉਂ ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੭੯)

੯. ਵਾਰ ਮੂਸੇ ਕੀ

ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਸਾ ਬੜਾ ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਅਣਖ ਵਾਲਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਜਵਾੜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੂਸੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੰਗੇਤਰ ਸਮੇਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੰਗੇਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀ ਹੈ? ਤੂੰ ਕਿਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ? ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਮੈਂ ਉਸੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਰਹਾਂਗੀ। ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਣ ਕੇ ਮੂਸਾ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਮੂਸੇ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਢਾਡੀ ਨੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨਪਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਤੂੰ ਸੈ ਸਠ ਮਰਾਤਬਾ, ਇਕਿ ਘੁਰਿਐ ਡੱਗੇ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਮੂਸਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸਭ ਸੁਣਿਆ ਜੱਗੇ। ਦੰਦ ਚਿੱਟੇ ਬਡ ਹਾਥੀਆਂ ਕਹੁ ਕਿਤ ਵਰੱਗੇ?
ਰੁੱਤ ਪਛਾਤੀ ਬਗੁਲਿਆਂ, ਘਟ ਕਾਲੀ ਬੱਗੇ। ਏਹੀ ਕੀਤੀ ਮੂਸਿਆ ਕਿਨ ਕਰੀ ਨ ਅੱਗੇ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਕਾਨੜੇ ਕੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਤੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕੋ ਤੂ ਆਪੇ ਹੀ ਜੁਗ ਜੋਗੀਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੧੩)

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ

– ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ*

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਸਮ ਦਾ ਢਾਢੀ^੧ ਆਖਦਿਆਂ ਉਸ ਖਾਲਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼^੨ ਨੂੰ ਸਰਬ ਲੋਕਾਈ ਤਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਖਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ^੩ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਮਦ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ/ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਸੁਨਿਸਚਿਤ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਰਾਗ, ਰਹਾਉ, ਅੰਕ, ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਾਇਕ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਾਇਨ ਹਿੱਤ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਮਾਰਗੀ) ਅਤੇ ਲੋਕ (ਦੇਸੀ) ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਨਾਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿਕ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿਕ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗੀਤਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਬੰਧੋਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਧਿਆਤਮ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਬੋਧ ਦਾ ਲਕਸ਼

* ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੂਪਨਗਰ। ਮੋ: ੯੮੧੪੧-੯੧੬੧੦

ਨਿਰਧਾਰਣ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਕੱਟੜ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅੰਕੁਸ਼ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਸਨਾਤਨੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਰੂਪ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਨਾਤਨੀ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਕਲਾਸਕੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੋਕ-ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਿੱਤਿਆਂ, ਜਾਤਾਂ, ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੰਤ, ਅਲਾਹੁਣੀ, ਘੋੜੀਆਂ, ਵਾਰ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਛੰਤ : ਛੰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ 'ਤੇ ਛੰਤ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਛੰਤ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਹਰ ਭਾਗ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲਮਕਾ ਕੇ ਟਿਕਾਅ ਸਹਿਤ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਛੰਤ ਤੇ ਉਕਤ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਛੰਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਕੁਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰੇ ਤੋਂ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਧੁਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲਮਕਾਅ ਅਤੇ ਟਿਕਾਅ ਸਹਿਤ ਹੀ ਗਾਇਨ ਹਿਤ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਛੰਤਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਅਲਾਹੁਣੀ : ਅਲਾਹੁਣੀ ਸੋਗਮਈ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਇਕ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲਾਹੁਣੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਦਿਲੀ ਵੇਦਨਾ

ਅਤੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ।^੪ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ ਅਲਾਹੁਣੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ, ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ, ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਲਾਹੁਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਦੇਹ ਨੂੰ ਦਾਹ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਬੰਦ ਵਿਚ ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਅੰਤਰੇ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੀ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਲਾਹੁਣੀ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੇਕ ਅਤੇ ਲਮਕਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਲਾਹੁਣੀ ਦੀ ਖਾਸ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।

ਘੋੜੀਆਂ : ਘੋੜੀਆਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭੈਣਾਂ ਵੀਰ ਦੇ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਰ : ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ‘ਵਾਰ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ, ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਣਾ, ਪਰ੍ਹੇ ਹਟਣਾ ਆਦਿ। ‘ਵਾਰ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਾਉਣ, ਬਾਰ (ਦਰਵਾਜ਼ੇ) ਵਰਗੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗਾਉਣ, ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਕਰਨ, ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁਕਾਰ, ਜੱਸ ਕਰਨ, ਵਾਰੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।^੫ ਵਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਮਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ‘ਢਾਡੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਲਾਕਾਈ ਧੁਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਬੀਰ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੇ ਗਾਇਨ ਲਈ ਸਾਰੰਗੀ ਅਤੇ ਢੱਡ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢੱਡ ਉੱਪਰ ਚਾਰ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਬੋਲ ‘ਗੇ, ਤਿਟ, ਤਾ, ਗੇਤਾ’ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ‘ਤੇ ਚੱਲਣ ਵੇਲੇ ਉਤਪੰਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧੁਨਾਂ ‘ਤੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਰ ਮਾਝ ਦੀ ਤਥਾ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ

੧ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਦੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ; ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੫ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਮੋਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਉਪਰਿ ਗਾਵਣੀ; ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ ਸਲੋਕ ਭੀ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ; ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩ ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਿਮ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਉਣੀ; ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪ ਲਲਾਂ ਬਹਿਲੀਮਾ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ; ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩ ਜੋਧੈ ਵੀਰੈ ਪੁਰਬਾਣੀ ਕੀ ਧੁਨੀ; ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਤਥਾ ਸਤੈ ਡੂਮਿ ਆਖੀ; ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪ ਰਾਇ ਮਹਮੇ ਹਸਨੇ ਕੀ ਧੁਨਿ; ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧ ਰਾਏ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਇਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ, ਘਰੁ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤ ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੈ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛਕੇ ਛੰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਛੰਤ ਦਾ ਰਾਗ ਆਸਾ ਅੰਤਰਗਤ ਟਕਸਾਲੀ ਢੰਗ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਤਾਲ ਜਾਂ ਯੱਕੇ ਵਿਚ ਨਿਬੱਧ ਹੈ, ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਤ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਲੋਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਮੋਹਰੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਵਾਜੇ ਵਾਲਾ ਰਾਗੀ ਆਸਾ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਤਾਲ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਦੇ ਗਾਇਨ 'ਤੇ ਰਾਗੀ ਜਿੱਥੇ ਸ਼੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਲੋਕ ਫਿਰ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਰਾਗੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਪਉੜੀ ਦਾ ਤਿੰਨੇ ਰਾਗੀ ਮਿਲ ਕੇ ਮੱਧ ਲੈਅ ਵਿਚ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਲਈ ਖਾਸ ਤਾਲ ਜੋ ਪਉੜੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਠੇਕੇ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨ 'ਗੇ ਤਿਟ ਤਾ ਗੋਤਾ'। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ 'ਗੇ' 'ਤੇ ਸਮ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੋੜਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਇਕ ਮਾੜਾ ਵਧਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅੰਜੁਲੀ, ਕੁਚਜੀ ਸੁਚਜੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਥੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅੰਕੁਸ ਲਗਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਬੱਧਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਮਿਲਤ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਗੀਆਂ-ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਉਥੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵਿਹਾਰਕ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿਚ ਆਈ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕਤਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਰਿਆਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਢੋਲਕੀ, ਛੈਣਿਆਂ, ਚਿਮਟਿਆਂ, ਖੜਤਾਲਾਂ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਹਰੀ/ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਵਸ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਗਮਾਂ ਉੱਤੇ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੌਰਾਨ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚੌਕੀ ਸਾਹਿਬ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 'ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ' ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਇਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟਕਸਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗ਼ਮੀ ਦੀ ਰਸਮ, ਨਿਰਧਾਰਤ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਲੜਕੇ ਵਾਲੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਲੜਕੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ 'ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ॥ ਸਾਚੈ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਛੰਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ,

ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਕਰਮਾ ਲੈ ਕੇ ਰਸਮ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਤਾਂ ਨੂੰ ‘ਲਾਂਵ’ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਾਂਵ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਤਾਂ ਦਾ ਲਾਂਵ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰਹਰਾਸਿ ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੁਖ-ਆਸਨ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ‘ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ’ ਛੰਤ ਦਾ ਗਾਇਨ ਲੋਕ-ਅੰਗ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਘੀ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੈੱਡ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਾਹਿਬ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਭਰਿਆ, ਖੇੜਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗ਼ਮੀ, ਹਰ ਸਮਾਗਮ ’ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਅੰਗ ਤੋਂ ਪਉੜੀ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਾਵਣ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਵਿਚ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਅੰਗ ਤੋਂ ਪਉੜੀ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲੋਕ-ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਦੀਰਘ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਗਾਇਨ ਦੀ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧੀ ਬਾਣੀ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭਾਵ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਫੁੱਟ ਨੋਟ :

੧. ਖਾਲਕ ਕਉ ਆਦੇਸੁ ਢਾਢੀ ਗਾਵਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੮)
੨. ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੩)
੩. ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੨)
੪. ਬੇਦੀ, ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ ੨੫੮.
੫. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਕੋਹਲੀ), ਪੰਨਾ ੩੧੧)

ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ : ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ

- ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ*

ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀਵੜਿਆਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ, ਦੈਵੀ ਜੋਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਸ੍ਰੋਤ, ਸੱਚ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸਰਿਆ ਅਨਮੋਲ ਬਸੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ‘ਧਰਤਿ ਸੁਹਾਵੀ’ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ-ਕਾਰਜ, ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਗਰ ਨਿਰਮਾਣ-ਕਾਰਜ, ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਰਮਣੀਕ ਅਸਥਾਨ ‘ਤੇ ‘ਤਾਲ’ ਖੁਦਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ‘ਹਰਿਮੰਦਰ’ ਸਜਾਉਣ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਯੋਜਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਵਨ-ਕਲਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸ਼ਬਦ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਨਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਮੂਰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਹਿਤ ਸੰਗੀਤ, ਨਿੱਗਰ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ। ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰਵਣ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਰਸ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਮਾਦ ਰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੇ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਭੋਗਤਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ, ਮਾਨਵ-ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਸੁਰ ਕਰਨ ਦੇ

*ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕੋਰਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੮੮੪੬੦੧੮੦

ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਆਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ’ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ। ਅਨੂਪ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰੀ ਪੱਧਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਗੀਤ-ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨ ਕੇ ਗੌਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਮਾਰਗ ’ਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਥੇ ਸੰਗੀਤ ਕੇਵਲ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਜਾਂ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਕੀਰਤੀ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਗਮਈ, ਨਾਦਮਈ ਤੇ ਲੈਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਰੁੱਸਤ ਹੈ ਕਿ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗੀਤ’ ਦੱਖਣ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ। ਅੱਜ ਇਹੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਾਦ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਵਰਖਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

੧. ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ’ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ’ ਦੀ ਸੰਗਯਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ

ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਅਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਏ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਰਬਾਬੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਈ ਬਾਦੂ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਦਾਦੂ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ-ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਸਤਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

੨. ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਰਬਾਬੀ ਜਥਾ ਭਾਈ ਸਤਾ ਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਦਾ ਸੀ।

੩. ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ-ਰੂਪ, ਸੰਚਾਰ-ਸੁਭਾਅ, ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਮੰਤਵ ਬ੍ਰਹਮ-ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

੪. ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’, ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਹਜ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਨ।

੫. ਇਥੋਂ ਦਾ ਗਾਵਣਹਾਰਾ (ਰਾਗੀ) ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਭੇਟ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਟੇਜਾਂ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੬. ਇਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ, ਅਰਦਾਸ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

੭. ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਲਤ ਸੁਖ, ਪਲਤ ਸੁਖ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

੮. ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

੯. ਇਸ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਰਾਗ ਚੋਣ, ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਦਰਸ਼ਨਕਾਰ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਉਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ-ਕਾਰਜ-ਸਿਧੀ ਲਈ, ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਦਇਆ ਵਰਗੇ ਸੁਭ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

੧੦. ਇਸ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਸ਼ਬਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਹੈ।

੧੧. ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀਆਂ’ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਚੌਂਕੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਵਿਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤਬਲਾ ਜਾਂ ਮਿਰਦੰਗ ਵਜਾ ਕੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਮਾਹੌਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਵੱਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ‘ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨਾ’ ਜਾਂ ‘ਮੰਗਲਾਚਰਨ’ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦਿਆਂ ਚਾਰ ਤਾਲ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਧਰੁਪਦ, ਪੜਤਾਲ ਆਦਿ ਬਿਖੜੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕੋਈ ਸੁਗਮ ਰੀਤ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਸਲੋਕ ਜਾਂ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਰ ਚੌਂਕੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੧੨. ਇਥੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਜੋ ਮਨ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਭਾਰਨ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਮੂੰਹ ਕੇਵਲ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੩. ਇਥੇ ਰਬਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੰਦਾ, ਤਾਊਸ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਵਾਇਲਨ ਆਦਿ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਤਾਂ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੰਗੀ ਆਦਿ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਜ਼ ਭਾਵੇਂ ਸੁਰੀਲਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਭਰਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਵੀ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰੰਦਾ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਰ ਬਰੀਕ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਢਾਡੀ ਜਥਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਖਾੜਕੂ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਬੀਰ-ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

੧੪. ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਿਰਤ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

ਨਿਰਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਤੇ ਨਿਰਤਕਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਵਿਲੀਨਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਵਧੇਰੇ ਬਣਦੀ ਹੈ।

੧੫. ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੀਰਤਨੀਏ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਨ ਉਸਤਾਦਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਚਾ ਰਬਾਬੀਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਜ਼ਕਦੇ ਸਨ।

੧੬. ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਗਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਹੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ੯ ਵਜੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ-

‘ਮਾਹਾ ਮਾਹ ਮੁਮਾਰਖੀ ਚੜਿਆ ਸਦਾ ਬਸੰਤੁ॥’

(ਬਸੰਤੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੬੮)

ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਚੌਂਕੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਭੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਆਸਾ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸਮੇਂ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਮੇਟ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਕੀਰਤਨ-ਪਰੰਪਰਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਵਿੱਛੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਸੁਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ-ਮੰਡਲ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਜਮਦੂਤਾਂ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਅਤੇ ਖੇਟੀ ਮੱਤ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਤੇ ਵਾਦਕ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਚਾਰੂ ਤਰਮੀਮਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ’ ਦੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ, ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ

– ਡਾ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਜਉ ਗ੍ਰਿਹੁ ਕਰਹਿ ਤ ਧਰਮੁ ਕਰੁ ਨਾਹੀ ਤ ਕਰੁ ਬੈਰਾਗੁ॥

ਬੈਰਾਗੀ ਬੰਧਨੁ ਕਰੈ ਤਾ ਕੋ ਬਡੋ ਅਭਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੭)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ :

ਗਿਆਨਨ ਮੈ ਗਿਆਨੁ ਅਰੁ ਧਿਆਨਨ ਮੈ ਧਿਆਨ ਗੁਰ,

ਸਕਲ ਧਰਮ ਮੈ ਗ੍ਰਿਹਸਤੁ ਪ੍ਰਧਾਨੁ ਹੈ॥ (ਕਬਿੱਤ ਨੰ: ੩੭੬)

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚਮਿਚ ਜਾਣਾ ਇਕ ਕਰਤਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੰਵ ਓਤ-ਪੋਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਹੈ ਜੇ ਉਥੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਅੰਦਰਿ ਧਰਮਸਾਲ ਹੋਵੈ ਕੀਰਤਨੁ ਸਦਾ ਵਿਸੋਆ। (ਵਾਰ ੧:੨੭)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮਸਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ ਮਾਨਸਰੁ ਹੰਸ ਗੁਰਸਿਖ ਵਾਹੁ।

ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਖਾਹੁ। (ਵਾਰ ੯:੧੪)

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਇਕ ਅਹਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ

ਪਦਾਰਥ ਸਰੀਰ ਲਈ ਖੁਰਾਕ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਰੂਹ ਲਈ ਅਮੁੱਲੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਤਨੇਮ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥

ਉਦਮੁ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਪਰਭਾਤੀ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਰਿ ਨਾਵੈ॥

ਉਪਦੇਸਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪੈ ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਦੋਖ ਲਹਿ ਜਾਵੈ॥

ਫਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥

(ਪੰਨਾ ੩੦੫)

ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਈ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਮ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗਾਇਨ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਧਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਵਿਧੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਉਕਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਫੇਰ-ਬਦਲ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਗ੍ਰਿਹਿ ਤਾ ਕੇ ਬਸੰਤੁ ਗਨੀ॥ ਜਾ ਕੈ ਕੀਰਤਨੁ ਹਰਿ ਧੁਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੦)

ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹੋ ਵਿਧੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਸਦਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜੋਗੀ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਰਾਹ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਜੋਗ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਕਾਲਖ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ :

ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੭੩੦)

ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਨ-ਪਦ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਅਨਦਿਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਕੇਵਲ ਬਖਾਨੁ॥

ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਮਹਿ ਸੋਈ ਨਿਰਬਾਨੁ॥

(ਪੰਨਾ ੨੮੧)

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ—

“ਜੇ ਕਿਛੁ ਅਲੂਫਾ ਗੁਰੂ ਜੋਗ ਮਿਲੇ ਸੋ ਖਾਵੈ, ਹੋਰ ਪਰਮੇਸਰ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਤ ਕਉ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੈ।”

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ ੮)

ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ—

“ਆਪ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਰਾਤਿ ਕੈ ਸਮੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰੈ- ਕਰਾਇ ਅਰੁ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤਿ ਨਾਵਣਿ ਜਾਇ। ਨਾਇ ਕਰਿ ਕਰਿ ਆਇ ਉਪਰਿ ਸਿਮਰਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰੈ।”

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ ੮੧)

ਕੀਰਤਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

“ਤਬ ਰਸੋਈਏ ਕਹਿਆ ਜਿ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੁ ਜੀ। ਰਸੋਈ ਬਡੀ ਦੇਰ ਕੀ ਹੋਈ ਪੜੀ ਹੈ, ਤੂ ਉਠਿ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰਹੁ, ਪਰਸਾਦੁ ਲੇਹੁ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕਹਿਆ ਜੇ, ਸੁਆਮੀ ਜੀ! ਪਰਸਾਦੁ ਤਉ ਜੇਮੀਐਗਾ, ਪਣੁ ਕੀਰਤਨੁ ਨਾਹੀ ਕੀਤਾ। ਕਹੈ ਜੀ, ਸਵੇਰੇ ਆਈਦਾ ਤਾਂ ਜੇਵਿ ਕਰਿ, ਸਵੇਰੇ ਐਤੁ ਵਖਤਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿ ਸਵੀਦਾ, ਹੁਣੁ ਜੇਵਿ ਕਰਿ ਸੰਵਿ ਰਹੀਐ। ਤਬਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਜਿ, ਗੈਰ ਸਾਲ ਗਲ ਆਖੀਆ, ਸੰਵੀਐ ਕਿਉ ਕਰਿ? ਜੇਵਿ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰੀਐ।”

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ ੮੩)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਰੀਤ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਸਾਇਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ‘ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

“ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਤੀਕਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ, ਉਪਰੰਤ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਆਰਤੀ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰੀਏ, ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੀਏ ਅਤੇ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਸੋਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਫੇਰ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਜਪੁ ਪੜ੍ਹੀਏ ਅਰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਏ।”

(ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਪੰਨਾ ੬੪੧)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੂਝ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਦਿੱਸੇ ਤਾਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਕੋ ਤੁਕ ਅਜਿਹੇ ਸੌ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਦਵਾ ਹੈ:

ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ॥

ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ॥

(ਪੰਨਾ ੨)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੋ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ' ਵਿਚ 'ਮਾਲੋ ਅਤੇ ਮਾਂਗਾ' ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਫਲ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

‘ਤੁਸਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰਮ ਸੁਗਮ ਹੈ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ, ਤੇ ਫਲ ਵਡਾ ਹੈ, ਏਹ ਅਸਾਡੇ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੈਸੇ ਆਵੇ? ਬਚਨ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਲਕੜਹਾਰੇ ਲੱਕੜੀਆਂ ਲਿਆਂਦੇ ਹੈਨਿ ਤੇ ਪਾਂਡੀ ਪੰਡਾਂ ਲਿਆਂਵਦੇ ਹੈਨ, ਸੋ ਮਜ਼੍ਹਰੀ ਵੱਡੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ ਤੇ ਨਫਾ ਬੋਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਲੂਣ ਅੰਨ ਦੀ ਹੱਟੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ, ਮਜ਼੍ਹਰੀ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਫਾ ਵਧੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰਾਫ ਤੇ ਬਜਾਜ ਓਨ੍ਹਾਂ ਥੀਂ ਭੀ ਮਜ਼੍ਹਰੀ ਘਟ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ, ਭੂਖਣਾ ਤੇ ਰੁਪਯਾਂ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦੇ ਹੈਨ ਤੇ ਨਫਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਵਾਹਰੀ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦੇ ਹੈਨਿ ਤੇ ਸੁਖ ਨਾਲਿ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਫਾ ਬਹੁਤ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੋ ਭੀ ਮੋਤੀ ਹੀਰੇ ਦੀ ਪਰਖ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਤੈਸੇ ਹੋਰ ਜੋ ਤਪ ਹੈਨਿ, ਸੋ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਕਰ ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਤਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸਾਂਤਕੀ ਤਪ ਹੈ ਨਫਾ ਬਹੁਤ ਹੈ ਤਾਂ ਏਹੁ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਮਾਲੋ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰੇ ਤੇ ਭਾਈ ਮਾਂਗਾ ਸਨਮੁੱਖ ਬੈਠ ਕੇ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਕੈ ਸੁਣੇ, ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਿ, ਤਾਂ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਨਾ ਥੀਂ ਐਸਾ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਸ ਆਵੈ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਸੁਣੇ, ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੁ ਕਰਨਿ।’

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤਾਂ ਹੀਰੇ-ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ-ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਮਤਿ ਵਿਚਿ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਿਕ ਜੇ ਇਕ ਗੁਰ ਕੀ ਸਿਖ ਸੁਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੨)

ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤ ਕੀ ਹੈ?

ਗੁਣ ਗਾਵਾ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ ਨਾਨਕ ਚਾਉ ਏਹੁ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੨)

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦਾ ਚਾਅ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਚਾਅ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨੀਏ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਣੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੈ ਦੀਆ ਭੇਜਿ॥ ਚਿਰੁ ਜੀਵਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਜੋਗਿ॥ (ਪੰਨਾ ੩੯੬)
ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਪ੍ਰਤਾ ਮਾਤਾ ਕੀ ਆਸੀਸ॥

ਨਿਮਖ ਨ ਬਿਸਰਉ ਤੁਮ੍ਹ ਕਉ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਦਾ ਭਜਹੁ ਜਗਦੀਸ॥ (ਪੰਨਾ ੪੯੬)
ਬੱਚਾ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨੀਏ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਭਾਉ ਕੁੜਮੁ ਕੁੜਮਾਈ ਆਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ॥

(ਪੰਨਾ ੭੭੩)

ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਤਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਦਾ ਢੁਕਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਲਣੀ ਵੇਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਛੰਤ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ॥ ਸਾਚੈ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੪)

ਪੱਲਾ ਫੜਾਉਣ ਵੇਲੇ :

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮੈ ਹਭ ਵਵਾਈ ਛੋੜਿਆ ਹਭੁ ਕਿਝੁ ਤਿਆਗੀ॥

ਹਭੇ ਸਾਕ ਕੂੜਾਵੇ ਡਿਠੇ ਤਉ ਪਲੈ ਤੈਡੈ ਲਾਗੀ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੩)

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

‘ਤਬ ਉਨਹੁ ਇਸਤ੍ਰੀਅਹ ਜਿ ਭਲੇ ਘਰਿ ਮਹਿ ਮਿਲਿ ਕਰਿ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਏ। ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਉਹਨਾਂ ਕਾ ਰਾਗੁ ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਖੁਸੀ ਭੈਆ ਜਿ, ਭਾਈ ਏ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਖੁਸੀ ਹੋਇ ਹੋਇ ਮਾਨੁਖ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਕਿਉ ਗਾਵਦੀਆਂ ਹੈਨਿ, ਮੈ ਆਪਨੇ ਨਾਮ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਕਿਉ ਨਾਹੀ ਗਾਵਤਾ, ਜਿਸ

ਸਿਉ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ, ਤਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਮੇਸੁਰ ਕੇ ਸਾਥਿ ਬਾਨੀ
ਬੋਲਿ ਉਠਾ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਮਹਿ ਸਿਫਤੀ ਛੰਤ, ਜਿ:

ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ॥ ਸਾਚੈ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੨੬੪)

-ਤਬ ਇਸਤਰੀਅਹੁ ਤਣੀ ਛੁਹਾਈ। ਆਪਣਾ ਅਚਾਰ ਕੀਆ।
ਤਬ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਮਹਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਬਾਣੀ ਬੋਲਿ ਉਠਾ:

ਆਵਹੁ ਸਜਣਾ ਹਉ ਦੇਖਾ ਦਰਸਨੁ ਤੇਰਾ ਰਾਮ॥ (ਪੰਨਾ ੨੬੪)

ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਰਾਤਿ ਕੈ ਸਮਉ ਏਹੁ ਸਬਦੁ ਕੀਆ। ਅਰ ਇਸਨਾਨ
ਕਰਿ ਕਰਿ ਪ੍ਰਾਤ ਸਮਉ ਜਨੇਤ ਮਹਿ ਆਇ ਬੈਠਾ। ਅਲਾਪ ਕਰਿ ਰਾਗੁ
ਮੰਦਰੀ ਬਿਲਾਵਲੁ ਅਰੁ ਪੀਛੈ ਤੇ ਅਲਾਪਿ ਕਰਿ ਰਬਾਬੀ ਜਾਜਕ ਕੀਰਤਨੁ
ਗਾਵਹਿ ਅਰ ਆਵੈ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਗਾਵੈ। ਪਰ ਜਿਨਹੁ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ
ਨਾਨਕ ਜੀ ਗਾਵਤਾ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਸਦੇਹ ਪਰਮਗਤਿ ਗਏ। ਜਿਨੁ ਸੁਣਿਆ
ਦੇਖਿਆ, ਜਿਨੁ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਕਾ ਸਬਦੁ ਬਿਰਾਨੇ ਮੁਖਿ ਤੇ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਭੀ
ਮੁਕਤੇ ਭਏ।’

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਪੰਨਾ ੬੯)

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ
ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ
ਪੋਤਰੇ ਅਰਥਾਤ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ
ਨੇ ਅਨੰਦ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗਾਉਣ ਦੇ
ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖਿਆ
ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਦੇ ਮਾਤਾ ਕੋ ਬਲੁ ਆਇਆ। ਸਤਗੁਰ ਤਿਸ ਯਹ ਬਚਨ ਸੁਨਾਇਆ।

ਯਹ ਅਨੰਦ ਬਾਣੀ ਮੈ ਕੀਆ। ਮੰਗਲ ਮੂਲ ਵਾਕ ਪ੍ਰਗਟੀਆ। ੧੯।

ਤੁਮ ਕੋਠੇ ਪਰ ਚੜ ਗਾਵੋ ਤਾਹਿ। ਅਰੁ ਲੇ ਢੋਲਕ ਸੰਗ ਬਜਾਇ।

ਜੇ ਕੋਈ ਅਬ ਯਹ ਧੁਨ ਸੁਨੇ। ਹੋਇ ਪਾਰਗੰਦ ਕਿਲਬਿਖ ਹਨੇ। ੨੦।

ਦੋਹਰਾ- ਸਭ ਕਾਰਜ ਯਾ ਤੇ ਸਿਧ ਹੋਇ ਜੋ ਪੜੇ ਕਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਤੀਤ।

ਮੰਗਲ- ਮੂਲ ਬਾਣੀ ਬਨੀ ਸੁਖਦਾਇਕ ਭਗਤ ਬਿਨੀਤ।

ਚੌਪਈ- ਬਲੁ ਚੜ ਕੋਠੇ ਪਰ ਗਾਇਆ।

ਢੋਲਕ ਬਜਾਇ ਸੰਗ ਸਬਦ ਸੁਹਾਇਆ।

ਤਿਸ ਸਮੇ ਸੁਨਾ ਜਿਨ ਆਨੰਦ ਬਾਣੀ।

ਪਾਇ ਭਗਤਿ ਤਿਨ ਪਦ ਨਿਰਬਾਣੀ। ੨੨।

ਇਸੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ

ਵੀਆਹੁ ਹੋਆ ਮੇਰੇ ਬਾਬੁਲਾ ਗੁਰਮੁਖੇ ਹਰਿ ਪਾਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੭੮)

ਅਤੇ

ਪੂਰੀ ਆਸਾ ਜੀ ਮਨਸਾ ਮੇਰੇ ਰਾਮ॥

(ਪੰਨਾ ੫੭੭)

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦੋਂ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਕਲੀ ਸਦੁ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ:

ਅੰਤੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਅਹੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਜੀਉ॥

(ਪੰਨਾ ੯੨੩)

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

‘ਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਨਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਕੇ ਤਖ਼ਤੇ, ਸੰਦੂਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੰਧਿਆਂ ਜਾਂ ਗੱਡੀ ਆਦਿ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਥਾਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਰਾਗੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਮਿਲ ਕੇ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ....।’

(ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਪੰਨਾ ੪੬੭)

ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅੰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਵੇ...।

(ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਪੰਨਾ ੪੭੮)

‘ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦’ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ੨੯ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਸ੍ਵਾਂਗ ਸਵਾਰੀ ਕਾ ਪ੍ਰਭ ਧਾਰੋ। ਸਭ ਖਾਲਿਸ ਕੋ ਵਚਨ ਉਚਾਰੋ।

ਜਯੋਂ ਥਾ ਹੁਕਮ ਤਿਵੇਂ ਸਾ ਹੋਨਾ। ਹਮ ਕੋ ਸ਼ਾਦੀ ਕਿਸੂ ਨ ਰੋਨਾ।

ਜੇ ਹਮ ਕੋ ਰੇਵੇਗਾ ਕੋਈ। ਇਤ ਉਤ ਤਾਂ ਕੋ ਦੁਖ ਹੋਈ।

ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਸੁ ਗਾਵਹੁ ਬਾਨੀ। ਇਹੈ ਮੋਰ ਸਿਖਯਾ ਸੁਨ ਕਾਨੀ।

(ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਪੰਨਾ ੪੭੯)

‘ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ’ ਰੁਤ ੩, ਅਧਿਆਇ ੪੦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਮਰੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਕਰੇ ਕੜਾਹ। ਤਿਸੁ ਕੁਟੰਬ ਰੁਦਨਹਿ ਬਹੁ ਨਾਂਹ।

ਤਜਹਿ ਸ਼ੋਕ ਸਭਿ ਅਨਦ ਬਢਾਇ। ਨਹਿ ਪੀਟਹਿ ਤ੍ਰਿਯ ਮਿਲਿ ਸਮੁਦਾਇ।

ਪਢਹਿ ਸ਼ਬਦ ਕਿਰਤਨ ਕੋ ਕਰੈਂ। ਸੁਨਹਿ ਬੈਠ ਬੈਰਾਗ ਸੁ ਧਰੈਂ।

(ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਪੰਨਾ ੪੭੯)

ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ:

ਹਮਰੇ ਕਾਜ ਕਛੂ ਨਹੀ ਕਰਨਾ।

ਨਹੀ ਕਰਨਾ ਕੋਊ ਜਗ ਆਚਰਨਾ। ੨੩...

ਦੇਹ ਸਿਸਕਾਰ ਅਗਨ ਮੋ ਕਰਨਾ।

ਕੀਰਤਨ ਭਜਨ ਤੋਖ ਚਿਤ ਧਰਨਾ। ੨੪...

ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨ ਸਭ ਮਿਲ ਕੀਓ।

ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਜਗਤ ਮੈਂ ਭਇਓ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ:

ਅਤਿਲ- ਨਿਸ਼ਾ ਨਾਸ ਰਵਿ ਆਯੋ ਹਰਖ ਬਢਾਇ ਕੈ।

ਕੀਰਤਨ ਭਯੋ ਅਪਾਰ ਦੇਵ ਕਰ ਆਇ ਕੈ।...੭੭੫। (ਪੰਨਾ ੧੯੪)

ਦੇਹਰਾ- ਵਡਹੰਸ ਵਾਰ ਪ੍ਰਥਮੇ ਪੜ੍ਹੇ, ਪੁਨ ਮਾਰੂ ਪੜ੍ਹ ਵਾਰ।

ਰਾਗ ਰਬਾਬੀ ਅਧਕ ਰਹਿੰ, ਕਰੈ ਸਰੁ ਬਿਸਤਾਰ। ੭੭੮। (ਪੰਨਾ ੧੯੪)

ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਲਾਇ ਦੀਵਾਨ।

ਸੁਨਤ ਸ਼ਬਦ ਮਾਰੂ ਧਰ ਧਿਆਨ। ੭੮੦।

ਦੋਹਿਰਾ- ਸਾਹਿਬ ਬੁੱਢੇ ਸੌਂ ਕਹਾ, ਅਲਾਹਿਣੀ ਪੜ੍ਹੋ ਸੁਹਾਇ।

ਰਬਾਬੀ ਰਾਗ ਮਿਲਾਇ ਕੈ, ਪੜ੍ਹੀ ਅਧਿਕ ਚਿਤ ਲਾਇ। ੭੮੧।

ਦੀਵਾਨ ਮਧ ਬੈਠੇ ਗੁਰ ਆਇ। ਰਬਾਬੀ ਭੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਪਾਇ। ੭੮੨।

ਰਬਾਬੀ ਕੌਂ ਧਨ ਦੀਨ ਅਪਾਰਾ। ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਬਹੁਰ ਉਚਾਰਾ।...੭੮੩।

ਸੁਨ ਪੈੜਾ ਕੀਰਤਨ ਬਹੁ ਹੋਵੈ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਚੌਕੀ ਦੁਖ ਖੋਵੈ।...੭੮੫।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਰਸਮਾਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ :

ਹਰਿਗੁਬਿੰਦ ਗੁਰੁ ਤਬ ਇਹ ਕੀਨੋ। ਰਾਗੀ ਬੋਲ ਨਿਕਟ ਤਬ ਲੀਨੋ। ੫੧।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਕਹਾ ਸਬਦ ਤੁਮ ਗਾਵੋ। ਪ੍ਰਿਥਮ ਵਾਰ ਆਸਾ ਕੀ ਲਾਵੋ।

ਗਾਵਤ ਮਾਰੂ ਸਬਦ ਅਪਾਰਾ।...

ਰਾਗੀ ਭੋਗ ਸਬਦ ਕਾ ਪਾਯੋ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਤਿਨ ਕੌਂ ਐਸ ਅਲਾਯੋ। ੫੪।

ਦੋਹਿਰਾ- ਮਾਰੂ ਡਖਣੇ ਵਾਰ ਕੋ, ਅਬ ਗਾਵੋ ਸੁਰ ਉਚ।

ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਿ ਆਈ ਘਨੀ, ਭਈ ਭੀਰ ਅਤਿ ਮੂਚ। ੫੫। (ਪੰਨਾ ੩੫੧)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

– ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ*

ਅਨਹਦ ਨਾਦ, ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ, ਕੀਰਤਨ-ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਿਰਭਉ-ਨਿਰਵੈਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕਾਰਜ ਲੱਗਭਗ ੧੬ ਸਾਲ ਦੀ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਪਿਛਲੇ ੫੦੦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਸਚਾਤਵਰਤੀ ਗੁਰੂ-ਜਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ‘ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਨਿਆਦ’ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ’ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ‘ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ’ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਸਚਾਤਵਰਤੀ ਗੁਰੂ-ਜਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ’ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ‘ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕਾਰ : ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਵਾਰ, ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਯਾਪਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਤਾਂ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਸੱਭਿਅਕ-ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ-ਪਹਿਚਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ-ਅਵੇਚੇਤਨ (Moral Principle) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਚਤਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜ਼ਾਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਾਗ-ਪ੍ਰਗਾਸ, ਸਿੱਖ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ,

* ਨਰੂਲਾ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਹਾਊਸ, ਮਲੋਟ (ਪੰਜਾਬ)-੧੫੨੧੦੭

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ-ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਮੂਲ-ਧੁਰਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕ-ਤਰਕ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵੱਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੱਚਾ-ਨੀਸਾਨ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਰੋਦੀ-ਸੰਗੀਤ/ਹੋਂਦ ਹੈ।

ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਸਰੋਦੀ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾ, ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਕਵੀ ਚੂੜਾਮਣਿ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ, ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਨਾਮ ਤੀਕ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ‘ਚੌਕੀਆਂ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਨ’ ਵੀ ਉਸੇ ਸਰੋਦੀ-ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੱਚੀ ਪਰਵਾਜ਼, ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇਲਾਹੀ-ਅਵਚੇਤਨ (Metaphysical Presence) ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨੂਰੀ-ਆਰੋਹਣ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ, ਸਿੱਖ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਵੀ-ਨਿਧੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਮਨ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ, ‘ਏਸ ਸੁੱਚਮ’ ਨੇ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਆਡੀਓ-ਵੀਡੀਓ ਅਤੇ ਸੀ-ਡੀਜ਼ ਦੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਗ-ਰਸ ਤੇ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਗਾਇਬ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਅਸੀਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ-ਪਤਨ ਵੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਰਹੇ? ਕੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਿਲਾਵਟ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੀਂ ਚੇਤਨ ਹਾਂ?

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੇ ਪਦ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸੂਫੀ-ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ-ਦੋਹੜੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ‘ਹਮਦਾਂ ਤੇ ਨਾਤਾਂ’ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਵਿਧਮੁਖੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਗਾਇਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗਬੱਧ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ-ਰੀਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਜ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।^੪

ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਹੈ।

ਲਲਿਤ ਕਲਾ : ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਘਰ-ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਨਮਜਾਤ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਪਦਮ ਸ੍ਰੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਸ੍ਰੀ ਓਂਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲਾਕਾਰ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਹੈ।

ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸੰਸਕਾਰ, ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ

ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੦)

ਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਇਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹੁਕਮ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਬਾਬ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮ-ਨਾਦ, ਆਤਮ-ਨਾਦ, ਧਰਮ-ਨਾਦ ਅਤੇ ਜੁਗਤ-ਨਾਦ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।^੫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ :

ਘਰਿ ਘਰਿ ਅੰਦਰਿ ਧਰਮਸਾਲ ਹੋਵੈ ਕੀਰਤਨੁ ਸਦਾ ਵਿਸੋਆ।

(ਵਾਰ ੧:੨੨)

ਅਰਥਾਤ : ਹਰੇਕ ਘਰ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ (ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਲ) ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ 'ਕੀਰਤਨ' ਵੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਬੇ ਨੇ ਹੀ ਚਾਰੇ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਅਨਹਦ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਬਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

'ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ' ਸਥਾਪਨਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਬਾਬ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਭਾਈ ਫਿਰੰਦਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ 'ਰਬਾਬ' ਬਣਵਾ ਕੇ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਬਾਬ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਸਾਜ਼ ਸੀ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵਾਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਵਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਵਾਜਾ ਮਤਿ ਪਖਾਵਜੁ ਭਾਉ॥

ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ॥

(ਪੰਨਾ ੩੫੦)

- ਬਿਨੁ ਬਾਜੇ ਕੈਸੇ ਨਿਰਤਿਕਾਰੀ॥

ਬਿਨੁ ਕੰਠੈ ਕੈਸੇ ਗਾਵਨਹਾਰੀ॥

ਜੀਲ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਬਜੈ ਰਬਾਬ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੪੦)

- ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਾਜੈ ਕਿੰਗਰੀ ਅਨਦਿਨੁ ਸਬਦਿ ਸੁਭਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੬੨)

- ਕਿੰਕਰੀ ਅਨੂਪ ਵਾਜੈ॥ ਜੋਗੀਆ ਮਤਵਾਰੋ ਰੇ॥

(ਪੰਨਾ ੮੮੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

- ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ ਏਕੈ ਰਾਗੁ ਅਲਾਪੈ॥

ਏਕਾ ਦੇਸੀ ਏਕੁ ਦਿਖਾਵੈ ਏਕੋ ਰਹਿਆ ਬਿਆਪੈ॥

ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਏਕਾ ਹੀ ਸੇਵਾ ਏਕੋ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਪੈ॥

(ਪੰਨਾ ੮੮੫)

- ਭਲੇ ਭਲੇ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ॥

ਰਾਮ ਰਾਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਉ॥

ਛੋਡਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਧੰਧ ਸੁਆਉ॥

(ਉਹੀ)

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਕੇ (ਸੰਨ ੧੬੦੪ ਈ.) ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ-ਵਾਦਯ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼-ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕਾਂ, ਰਬਾਬ-ਵਾਦਕਾਂ ਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ-ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਤਬਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਵਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਰੰਭ, ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀਣਾ, ਰਬਾਬ, ਬੀਨ, ਕਿੰਗਰੀ, ਮੁਰਲੀ (ਬੰਸੀ), ਪਖਾਵਜ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਢੋਲਕ, ਮਜੀਰਾ, ਸਿੰਗੀ, ਘੁੰਗਰੂ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰਬਾਬ, ਸਾਰੰਦਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਤਾਉਸ, ਇਸਰਾਜ (ਦਿਲਰੁਬਾ) ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜਾਂ ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ (ਤਾਰ-ਸਾਜ਼) ਦੀ 'ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾ' ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਘਟ ਗਈ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸਿਤਾਰ ਜਾਂ ਦਿਲਰੁਬਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀਆਂ, ਇਸਤਰੀ ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲਕੀ, ਚਿਮਟਾ ਅਤੇ ਕੈਂਸੀਆਂ-ਖੜਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ

ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਨਪੂਰੇ (ਤੰਬੂਰੇ), ਰਬਾਬ, ਸੁਰਮੰਡਲ ਤੇ ਤਬਲੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁਦਈ ਹਨ।

ਭਾਈ ਬਾਤਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਿਲਰੁਬਾ-ਵਾਦਕ ਸਨ। ਤਾਊਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਲੋਕ-ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ੨੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਰੰਭੀ।

ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਰੀਤਾਂ, ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵਿਗਸੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੈਟਰਨ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਵੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਹੈ; ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ, ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ, ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਛੰਦ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਮੇ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਥਾਨ

ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੈਅ ਤੇ ਸੁਰ (ਆਵਾਜ਼) ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ 'ਪ੍ਰਤੀਕ' ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉੱਚ ਕਲਾਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨੂੰ ਗੂੰਜਾਇਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਰਾਗ-ਰਸ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਸੰਗੀਤਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਸੋਂਦਰਯ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਲਲਿਤ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਇਹ ਹਨ:

੧. ਸੋਂਦਰਯ (ਸੁਹਜ)	੨. ਭਾਵ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ	੩. ਸਾਧਨਾ
੪. ਲਲਿਤ-ਕਲਾ	੫. ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ	੬. ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ
੭. ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ	੮. ਮਾਨਵ ਹਿਰਦਾ	੯. ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ
੧੦. ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ	੧੧. ਵਿਗਿਆਨ	੧੨. ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਾਸਤਰੀ
੧੩. ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ		

ਉਪਰੋਕਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਵ-ਰਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ

ਛੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ‘ਰਾਗ’ (ਸੰਗੀਤ) ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕਾਵਿ ਤੇ ਰਾਗ ਗੋਯਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਅਮਰ (ਅਮਿਟ) ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹਨ। ਭਗਤੀ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅੱਜ ਵੀ ਸਰਬਉੱਚ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗਾ।

ਭਗਤੀ ਕਾਲੀਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰੁੱਤ-ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਤੇ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੇ ਰਾਗ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਅਘੋਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਕੁੰਡਲੀ, ਉਪੰਗ, ਕਠਤਾਲ, ਕਾਤਰ, ਕਿੰਨਰੀ, ਘੰਟਾ, ਝਾਂਝ, ਡਫ, ਢੋਲ, ਤਾਰ, ਤੂਰ, ਦਮਾਮਾ, ਦੁੰਦਭੀ, ਪੌਂਸਾ, ਨਿਸ਼ਾਨ, ਪਖਾਵਜ, ਬਾਂਸੁਰੀ, ਬੇਨਾ, ਬੇਲਾ, ਵੇਲਾ, ਬੇਨ, ਬੀਨ, ਭੇਰੀ, ਤੰਬੂਰਾ, ਵੀਣਾ, ਮੁਹਵਰੀ, ਮੁਰਜ, ਮੁਰਲੀ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਰਬਾਬ, ਰੂਜ, ਸ਼ੀਰੰਗੀ, ਸ਼ਹਿਨਾਈ, ਸੰਖ, ਇਕ-ਤਾਰਾ, ਦੋ-ਤਾਰਾ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨ੍ਰਿਤ, ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ, ਨ੍ਰਿਤਕਾਰੀ, ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੋਲ ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਪਖਾਵਜ (ਮ੍ਰਿਦੰਗ) ਦੇ ਬੋਲ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ-ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ‘ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ-ਸਿਖਿਅਕ’ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਭਗਤੀ ਸੀ।^੬

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ-ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਗੌਰਵਸ਼ੀਲ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਸਮਾਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗੀਤ ਪਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਹੱਸਮਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਵਚਿਤਰਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਵੇ।^੭

‘ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ’ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ॥

ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ॥

ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ॥

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤ॥

(ਪੰਨਾ ੪੬੩)

ਡਾ. ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਅੱਜ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸਰਬਸਾਂਝੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ‘ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ’ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ (Production Consume) ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਖਪਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪਰਿਪੇਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸੰਗੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਵੀਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਇਕ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਜਿਸ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਮੂਲਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮਨ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਭਾਵ: ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਮਹਾਤਮ ਤੇ ਯਸ਼ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨਾ। ਨਵਧਾ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਨੂੰ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ

ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ:

ਹਰਿ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ॥

ਬਹੁਤਿ ਨ ਜੋਨੀ ਪਾਈਐ॥

(ਪੰਨਾ ੬੨੩)

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ‘ਸ੍ਰਵਣ ਤੇ ਮਨਨ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।^੮

ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਦਾ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਪੇਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੰਸਾਰ ਅੱਗੇ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਧਰਮ-ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌੜਾ ਸਿੰਘਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ‘ਸੱਭਿਆਚਾਰ’ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ‘ਸੱਭਿਆਚਾਰ’ ਬਹੁਅਰਥਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਪੂਰਨਤਾ, ਮਨੋਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਤੇ ਸਭ ਲਈ ਉੱਤਮ-ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ‘ਲੋਚਨਾ’ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ‘ਇਕ ਨੂਰ ਤੋਂ ਸਭ ਜਗ ਉਪਜੇ’ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ।

ਆਰਤੀ :

ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ॥

ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

(ਪੰਨਾ ੬੬੩)

ਅਰਥਾਤ : ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ! ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ਤਾਂ ਅਨਹਤ-ਨਾਦ (ਸੰਗੀਤ-ਉਤਪਤੀ) ਦਾ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਜ਼ (ਭੇਰੀ) ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੂਫ਼ (ਅਗਰਬੱਤੀਆਂ) ਤੇ ਥਾਲੀ-ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤੇ ਘਿਉ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿਗੁਰਿ ਨਾਨਕੁ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਦ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ।

(ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ ੨੭)

ਇਸ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਪੰਗਤੀਆਂ ਹਨ

ਘਰਿ ਘਰਿ ਅੰਦਰਿ ਧਰਮਸਾਲ ਹੋਵੈ ਕੀਰਤਨੁ ਸਦਾ ਵਿਸੋਆ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਲਿ ਵਿਚਿ ਪਰਗਟ ਹੋਆ॥

ਅਰਥਾਤ : ਹਰੇਕ ਘਰ-ਪਰਵਾਰ ਧਰਮਸ਼ਾਲ (ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਲ) ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ ਕਰੇ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਆਏ-ਗਏ ਨੂੰ ਜਲ-ਪਾਣੀ, ਲੰਗਰ-ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਵੀ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਦੇ ‘ਘਰ’ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗਾ ਨਿੱਤਨੇਮ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੇ, ਇਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਸਿਖਰ ’ਤੇ ਹੈ। ਟਕਸਾਲਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।^੯

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ :

੧. ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ-I, ਅਕਤੂਬਰ-੧੯੯੨.
੨. ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਕੀਰਤਨ ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਸਰੂਪ।
੩. ਡਾ. ਨਵਜੋਤ ਕੌਰ ਕਸੇਲ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਗੀਤ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰ।
੪. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਰਬਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੬੯,
੫. ਸਾਗਰ ਸਿੰਘੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
੬. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਾਗ ਔਰ ਰਸ (ਹਿੰਦੀ), ਲਖਨਊ-੧੯੭੦.
੭. ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
੮. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨੦੦੪.
੯. ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਅਤੇ ਢਾਡੀ

– ਸ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ*

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਾਕ-ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਫਤ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਥਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਚੋਣਵੇਂ ‘ਹੀਰੇ’ ‘ਲਾਲਾਂ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਸੀਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ‘ਹੀਰੇ’ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ‘ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਵਾਂਗੇ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਗੋਧਾ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਝੰਗ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ‘ਫਰੂਕਾ’ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਫਰੂਕਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇੰਝ ਨਾਮਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੱਜਣ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ (੧੮੪੪-੧੯੪੭) ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਤਕੜੇ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਸਨ। ਤਾਊਸ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਛੇੜਦੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦਿੰਦੇ।

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ੧੮੭੯ ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਲ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਨਮ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਤਾਲੀਮ ਤਾਂ ਲੈਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹਸਨੇ ਨਾਮੀ ਇਕ ਰਬਾਬੀ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਮਹੰਤ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ‘ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਪਰਵਾਰਕ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ੧੮੯੭ ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਪ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਲ ਕੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਆਪ ਚੌਂਕ ਕਰੋੜੀ ਮੱਲ ਵਿਖੇ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਆਪ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ

* International Punjab Heritage Museum, 2- Albert Road, Ilford, Essex, IGI 1HN, U.K. Tel. & Fax : 020-85531655

ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਆਪ ਅਜੇ ਕੁਮਾਰ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤਤਕਰੇ ਲਈ ਸੇਵਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਕੰਪੋਜ਼ੀਟਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ।

ਆਪ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਉਸਤਾਦਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਉਰਦੂ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਰੱਜਵਾਂ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਅਧਿਐਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ, ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ— ਭਾਵ ਕਿ ਇਕ ਤੁਕ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਤੁਕ ਸਰੋਤਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਗਵਾਉਂਦੇ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਰਾਗੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਐਬਟਾਬਾਦ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੋਇਟੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਉਮਰੇ ਸੁਣਿਆ, ਦੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਰਸ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਮ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਓਡਾ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਖ਼ਬਰੇ ਅਜੇ ਤਕ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੀਰਤਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ੧੯੧੩ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਤਾਸਰਾਤ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, “ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਲੱਟੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਕਾਂਗ ਚਲ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਮਿਠਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਬਸ ਕਮਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਿੱਲ ਸਕਦਾ।

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ੧੯੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੨੬ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸਤਾਰਵੀਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤਕ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾਂ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨੇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਜਦ ਹੀ ਉਹ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ, ਸੰਗਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਠਵੀਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਮੇਂ, ਜਿਹੜੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੋਈ ਸੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਪੀਲ 'ਤੇ ਕੁਝ ਰਕਮ ਦਾ ਅਟਾ-ਸਟਾ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਨਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਮਾਲਕ ਖਾਲਸਾ ਸੇਵਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਹਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ੯ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੫ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਕਿਹੜਾ ਕੱਢੁ ਮਾਯਾ ਡੂੰਘੇ ਖੂਹ ਰੂਪੀ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ,
ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਜੁੜੇਗਾ ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਜੀ?
ਇਕ ਗੱਲੇ ਨਹੀਂ ਗੱਲ ਗੱਲ ਵਿਚ ਲੋੜ ਥੋਡੀ,
ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਤਾਈਂ ਰਾਗੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀਰ ਜੀ।
ਗੱਫਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪਿਆਰੀ ਕੌਮ ਅੱਗੇ ਝੋਲੀ ਅੱਡ,
ਕੂਕੂ ਕੌਣ ਤੁਸਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰ ਕੇ?
ਆਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਸੀ ਖਿੱਚ ਰਾਣੀ ਮਾਯਾ ਤਾਈਂ,
ਛਣ ਛਣ ਆਂਵਦੀ ਸੀ ਚਾਂਦੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ।

ਵਿਸਮਾਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰੋਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਆਖਣ ਤਕ ਜਾਂਦੇ। ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲੱਟੂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼੍ਰੋਤੇ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਮੁਤਾਸਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਅਜਿਹੀ ਘਟੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਇੰਝ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, “ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ੈਲਦਾਰ, ਜੋ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ‘ਸੁਬਹਾਨ ਅੱਲਾ! ਸੁਬਹਾਨ ਅੱਲਾ, ਵਾਹ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ!’ ਆਖਦਾ ਤੇ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘਾ! ਅੱਜ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਗਲ ਖਫਨੀ ਪਾਵਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਕਈ ਫਾਨੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਫਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ, ਉਏ ਰੱਬ ਦਿਆ ਬੰਦਿਆ! ਤੂੰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ

ਫਿਰੂਕਿਆਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈਂ। ਤੋਬਾ ਤੋਬਾ, ਨਹੀਂ, ਅੱਲਾ ਨੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੋਈ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਘੱਲਿਆ ਹੈਂ।”

ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਸਾਨੀ ਸਨ ਹੀ, ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ? ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਈ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ ਜੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਵੇ ਭਰਵਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਵਾ ਸਕੇ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਦੇ ਕਿਧਰੇ ਭਰੀ ਵੀ ਗਈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਵੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ 'ਚ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਪਰ ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਠੇਕੇਦਾਰ ਭਾਈ ਰਾਇ ਬਹਾਦਰ ਬਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਜਦ ਉਹ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਪਿੰਡ ਛੱਜਲਵੱਢੀ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦਾ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਅਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਉਹ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖਿੱਚੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਗੀ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਵੀ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਖ਼ਬਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ! ਮੇਜਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, “...ਗਲਾ ਬਾਪੂ (ਭਾਗ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਰਸੀਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਡਾਢਾ ਮਿੱਠਾ ਸ਼ੀਰੀਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ ਅਨੰਤ ਨਾਗ, ਵੈਰੀ ਨਾਗ, ਕੁੱਕੜ ਨਾਗ ਐਦਾਂ ਅਗੰਮ ਦਾ ਉਮਾਹ ਸੀ।”

ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਦੇਣ ਬੜੀ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਓੜਕ ਪੰਥ ਦਾ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ੨ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ, ਓਥੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਗਿਆਨੀ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦਿੱਤੀ, “ਪੰਥ ਦਾ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ!” ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਲੰਮੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ:

ਪੱਥਰ ਮੋਮ ਕਰਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ,
 ਦਿਲ ਛਪਾਣਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦਿਲ ਹਿਲਾਣਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ,
 ਕੀਰਤਨ ਤੇਰਾ ਚੀਰਦੀ ਦਿਲ ਦੀ ਅਕਲ,
 ਵਸਾਂਦੀ ਬੀਆਬਾਨ ਨੂੰ, ਜਾਂਦੀ ਅਨੰਤ ਨੂੰ,
 ਗਾਉਂਦੀ ਨਾਉਂ ਅਰਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ।
 ਸਤਾਰ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਟੁੱਟੀ ਢਾਡੀ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਦੀ
 ਪਰ ਗੀਤ ਫੈਲੇ ਅੱਜ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ....।

ਇਹੋ ਹੀ ਹਾਲ ਪੰਥ-ਰਤਨ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਸੱਤ ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਾਹਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮੋਤੀ ਵਰਗੇ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਮੋਤੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਨ, “**ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਤੇਰੇ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਫਿੱਕਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਗੀ ਮੈਥੋਂ ਕੰਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧੰਨ ਤੂੰ ਹੈਂ ਤੇ ਧੰਨ ਤੇਰਾ ਉਸਤਾਦ!**”

ਅਗਾਂਹ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੇਟਿਆਂ ਮਹਾਨ ਰਾਗੀਆਂ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ-ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਧੰਨ-ਧੰਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨਾਯਾਬ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਰੀਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜੀਵਤ ਰਹੇਗਾ।

ਪੁਰ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਦੇਣ ਵੀ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਭਾਈ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਸਬੰਧੀ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਲਾਸਾਨੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇਗਾ।

ਕਸਬੀ ਕੀਨਾਪਰਵਰੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਡੇ ਰਬਾਬੀ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਲਕੀਆਂ-ਫੁਲਕੀਆਂ ਟਿੱਚਰਾਂ-ਟਕੋਰਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਭਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨੋਂ ਸਦਾ ਝਿਜਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲੀ ਉਰਫ਼ ਬੂਬਾ ਰਬਾਬੀ (੧੮੫੪-੧੯੪੬) ਸਿਤਾਰ ਨਵਾਜ਼ ਦਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ

ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਡਾ. ਰਾਜਾ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਇਕ ਦੁਰਲੱਭ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਗਾਇਕਾਂ ਵਜਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਹੋ ਹੀ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਲਾਲ (੧੮੮੭-੧੯੬੨) ਦਾ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖ ਅਜੇ ਖੋਲ੍ਹੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਅਤਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭਾਵ ੧੯੦੩ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲਣੀ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਚੌਂਕ ਪਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੀਡਰ ਡਾ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੇਂਟਲ ਇਕ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਟਪਲੇ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਇੰਝ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਪੰਡਿਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਬਖਲੇ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ੩੦ ਮਾਰਚ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਭਾਸਕਰ ਜੀ ਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ੩੪ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਜਿਹੜਾ ਭਾਈ ਲਾਲ ਦੇ ਬੇਟੇ ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ ‘ਸ਼ਗਨ’ ਸਿਤਾਰਾ-ਇ-ਇਮਤਿਆਜ਼ ਪ੍ਰਾਈਡ ਔਫ ਪ੍ਰਫਾਰਮੈਂਸ (੧੯੮੭) ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਕਸਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਸਾਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰੇ ਮਾਰਫੂ ਭਾਈ ਲਾਲ ਰਬਾਬੀ ਕੋ ੧੯੨੧ ਮੇਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਕੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਕਾ ਸ਼ਰਫ ਹਾਸਲ ਹੂਆ।”

ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭ ਸੰਗੀਤ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗਾਇਆ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਇਨਾਮਾਂ ਇਕਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ’ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਸਿੰਧ ਵਿਖੇ ‘ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ’ ਦਾ। ਮਾਰਚ ੧੯੨੬ ਵਿਚ ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਓਂਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ, ਉਸਤਾਦ ਮੁਬਾਰਕ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਕੁਦਰਤ ਉੱਲਾ ਖਾਂ, ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਾਓ ਗਵਾਲੀਅਰ, ਪੰਡਿਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਬੇਦੀ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਇੰਨਾ ਵੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਫਖਰਿ ਪੰਜਾਬ” ਦੇ ਮਾਣਮੱਤੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੯੩੩ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੰਗੀਤ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਗਵੱਈਏ ਭਾਗ

ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਨੂੰ ‘ਕਾਨੂਨਿ-ਮੌਸੀਕੀ’ ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੯੩੭ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਟੇਸ਼ਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜੈਡ.ਏ. ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਬੂਆ ਬਖਲੇ ਦੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਕੱਠ ਬੰਬਈ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਫਤਾਬਿ ਮੌਸੀਕੀ, ਉਸਤਾਦ ਫਿਆਜ਼ ਖਾਂ, ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਰਾਓ, ਉਸਤਾਦ ਰਮਜ਼ਾਨ ਖਾਂ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਝੰਡੇ ਖਾਂ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਰਥੀ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਆਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਬਖਲੇ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਚੇਚਾ ਨਿਮੰਤਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਥਾਂ ਆਪ ਇੰਨਾ ਅੱਛਾ ਗਾਏ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ “ਖੁਰਸ਼ੀਦਿ-ਮੌਸੀਕੀ” ਅਰਥਾਤ “ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੂਰਜ” ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਪ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬੇਹੱਦ ਪੁਰ-ਤਾਸੀਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪ ਦੇ ਬੇਟੇ ਉਸਤਾਦ ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ ‘ਸ਼ਗਨ’ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇੰਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, “ਬਿਜਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ (ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣ ਸਦਕਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ) ਕੋ ਮੀਆਂ ਕੀ ਮਲ੍ਹਾਰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਥਾ। ਵਾਲਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਤਾਲਾ ਮੇਂ ‘ਮੀਆਂ ਕੀ ਮਲ੍ਹਾਰ’ ਜੋ ਬੰਦਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀ- ਉਸਕੇ ਬੋਲ ਥੇ, ‘ਉਮਡ ਘਨ ਘੁਮੰਡ ਬਰਸਤ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਆਈ’। ਇਸ ਰਾਗ ਕੋ ਵਾਲਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਛ ਇਸ ਤਰਹ ਰਚਾਓ ਔਰ ਸੁਭਾਓ ਸੇ ਗਾਇਆ ਕਿ ਗਾਨੇ ਕੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਆਸਮਾਨ ਪਰ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਛਾ ਗਈ ਔਰ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।”

ਆਪ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, “ਭਾਈ ਲਾਲ... ਉਨਕੀ ਤਾਨ ਕਾ ਹਰ ਸੁਰ ਐਸੇ ਜੈਸੇ ਟਕਸਾਲ ਸੇ ਖਰੀ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਢਲ ਢਲ ਕਰ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੋਂ। ਨਹਾਇਤ ਬਾਕਾਇਦਾ ਔਰ ਮਰਤਬ ਗਾਨਾ ਇਅਤਮਾਦ ਔਰ ਕਾਬੂ ਕੇ ਸਾਥ ਗਾਤੇ ਥੇ। ਉਨਕਾ ਜ਼ਿਹਨ ਸ਼ਸਤਾ ਬੰਦਸ਼ੋਂ ਕੀ ਭਾਰੀ ਬਿਆਜ਼ ਥਾ ਔਰ ਉਨਕੇ ਤਾਨ ਪਲਟੋਂ ਕੇ ਪੀਛੇ ਪੂਰੇ ਅਹਿਦਿ ਸਬਾਬ ਕਾ ਰਿਆਜ਼ ਥਾ। ਅਪਨੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਵਨਾਇਕ ਰਾਓ ਪਟਵਰਧਨ ਕੀ ਤਰਹ ਧੂਮ ਧਾਮ ਸੇ ਗਾਤੇ ਥੇ ਔਰ ਲਯ ਕੋ ਬੜ੍ਹਾਤੇ ਬੜ੍ਹਾਤੇ ਦਿਰ ਦਿਰ ਦਿਰ ਐਸੀ ਰਫਤਾਰ ਸੇ ਕਰਤੇ ਥੇ ਕਿ।”

ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਚਾਂਦ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਫੱਕਰ, ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ

ਜਿਹਲਮ, ਭਾਈ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਵੇਰਕਾ, ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਆਗਾ ਫੈਜ਼, ਭਾਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰਾ ਖਾਂ ਧੁਲੇਤਾ ਆਦਿ। ਉਹ ਇਕ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਬੰਦਸ਼ਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।

੧੯੪੭ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਚੌਕ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ ਡੇਝੂ ਮਰਲੇ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਧਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਕਈ ਅਨੇਕ ਸ਼੍ਰੋਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਬੜੇ ਮੁਦਾਹ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਆਲਮ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਲਾਲਾ ਤਰਲੋਕ ਚੰਦ ਨਾਗਪਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੪ ਜੁਲਾਈ ੧੯੪੭ ਦੇ ਕਾਰਡ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। ੨੮-੬-੧੯੬੦ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਤ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, “ਮੇਰੇ ਮੁਹਤਰਮ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਮਿਸਟਰ ਤਰਲੋਕ ਚੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਆਲਮਗੀਰ ਖਾਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੂਏ, ਦੁਨੀਆਂ ਫਾਨੀ ਸੇ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਕੇ ਮਰ ਜਾਨੇ ਕਾ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ। ਐਸਾ ਆਦਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਦੀਗਰ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੀਨ ਸਾਲ ਸੇ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਭਲੇ ਲੋਗ ਨੇ ਕੁਛ ਖਲਾ ਦੀਆ ਥਾ। ਅਬ ਮੇਰੇ ਸੇ ਗਾਯਾ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ਔਰ ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਾ।”

ਦੂਜੇ ਪਾਰੋਂ ਵੱਡੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਖ਼ਬਰਨਾਮਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਧਰੁੱਪਦ ਅੰਗ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ‘ਫੋਕ’ ’ਤੇ ਵੀ ਓਨਾ ਕੁ ਅਬੂਰ ਹੀ ਹਾਸਲ ਸੀ, ਆਖਰ ੨੭ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੬੨ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਮਨਹੂਸ ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਇੰਨੇ-ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ ਹਲੀਮੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਤਰਲੋਕ ਚੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਗੋ ਫਖਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਲਕਬ ਥਾ, ਤਾਹਮ ਤਬਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹਲੀਮ ਥੇ,

ਥੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੇਂ ਸਾਦਗੀ, ਇਖਲਾਕ ਮੇਂ ਹੁਸੀਨ ਥੇ।”

ਭਾਈ ਲਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪੱਗਵੱਟ ਭਰਾ ਉਸਤਾਦ ਨਬੀ ਬਖਸ਼ ਕਾਲਰੀਆ (ਗੁਜਰਾਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ੧੯੬੦-੧੯੮੮) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦੇ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਿਕ ਦੌਰ ’ਚ ਕਈ ਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹੇ ਸਨ ਵੀ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਬਾਬੀਆਂ-ਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ’ਚ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਖ਼ਬਰੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਉਸ ਅਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ’ਚ ਹੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਿਣ ਚੁਕਾਉਣ ਮਾਤਰ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹੇ ਸਨ:

‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ, ਓ ਸੁਣ ਤੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ।

ਜਾਤਾ ਜਿਸਨੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ, ਕੀਤਾ ਗੁਰਾਂ ਨਿਹਾਲ...।

ਓ ਸੁਣ ਤੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ।

ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਸਖੀ ਰੰਗੀਲੇ, ਆਜਿਜ਼ ਮੰਗਤੇ-ਪਾਲ।

ਓ ਸੁਣ ਤੂੰ... ..

ਦੁੱਖ ਪੁੱਤ ਤੇ ਅੰਨ ਧਨ ਲੱਛਮੀ, ਕਿਰਪਾ ਗੁਰ ਦੀ ਨਾਲ।

ਵਧੇ ਫੁਲੇ ਸੁਖ ਪਾਓ ਜੱਗ ’ਤੇ, ਜੀਵੇ ਸੁਹਣਾ ਬਾਲ!

ਲੱਖ ਮੁਬਾਰਕ ਮੰਗਤਾ ਦੇਂਦਾ, ਮਿਲੇ ਵਧਾਈ ਥਾਲ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮਦਤ ਨਾਲੇ, ਹੋਵੇ ਮਾਲਾ ਮਾਲ।

ਕੜਾ ਕੇਸ ਕਿਰਪਾਨ ਤੇ ਕੱਛਾ, ਕੰਘਾ ਰਹੇ ਅਟਾਲ।

ਓ ਸੁਣ ਤੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ, ਓ ਸੁਣ ਤੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ!!

ਲੱਗਦੇ ਹੱਥ ਕੀਰਤਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ (ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ) ਤਸਲੀਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਰਾਜੇ, ਸਾਧ, ਫਕੀਰ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ, ਹਰ ਮਨ ਰਾਗ ਸੁਹਾਵੇ,

ਰਾਗ ਸੁਰੀਲਾ, ਰਸ ਦੇ ਪੱਥਰ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੋਮ ਬਣਾਵੇ।

ਜਿੱਥੇ ਰਾਗ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੋਵੇ, ਗਮ ਚਿੰਤਾ ਨੱਸ ਜਾਵੇ।

ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ, ਇਸ਼ਕ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰੀ ਆਵੇ।

ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਨੇ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਨੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਧਰਮਕੋਟ ਵਾਲੇ (੧੮੪੪-੧੯੨੯), ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਆਦਿ। ਕਿਸ-ਕਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਈਏ? ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਹ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਅਤਿਅੰਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਥਾਂ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹਾਂਰਬੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਸਮੂਹ ਕਾਇਨਾਤ, ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੀਰਤੀ-ਕੀਰਤਨ, ਸੱਭੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜਦ ਤਕ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ, ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੀਆਂ! ਰੱਬ ਰਾਖਾ!!

ਢਾਡੀ

ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜੇਕਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ’ਚ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਰਣਨ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਕਿਰਤ ‘ਆਈਨੇ-ਅਕਬਰੀ’ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, “ਢਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਵੱਈਆਂ ਨੂੰ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਢੱਡ ਅਤੇ ਕਿੰਗਰਾ ਵਜਾ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ”

ਇਤਫ਼ਾਕਵੱਸ, ਇਸੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਛੱਤੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਢਾਡੀ ਵੀ ਹਨ: ਛਾਪੀ ਗਈ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸਤਵਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਢਾਡੀ, ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਦਾਊਦ ਢਾਡੀ, ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਮੁੱਲਾ ਇਸਹਾਕ ਢਾਡੀ ਅਤੇ ਬਾਈਵਾਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਦਾਵਨ ਢਾਡੀ। ਯਾਦ ਰਹੇ, ਇਹ ਲਿਸਟ ਮੀਆਂ ਤਾਨ ਸੈਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (੧੫੪੨-੧੬੦੫) ਦਾ ਨੌਂ-ਰਤਨ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਰਾਣੇ ‘ਕਸੂਰ’ ਦਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ (ਜਿਹੜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ) ਸਨ, ਜੇਕਰ ਡੂੰਘੇਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਕ-ਦੋ ਬੇਹੱਦ ਦਿਲਕਸ਼ ਤੱਥ ਜਿਹੜੇ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰੋਦੀਏ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਕੀਬ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੱਵਾਲ ਉਸਤਾਦ ਨੁਸਰਤ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕ ਭਾਈ ਰਹੀਮਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸਰੋਦੀਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ”

ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ, ਸਰੋਦ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਰੋਦੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਥਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਥਾਂ ਮੁਰਾਦ ਉਸ ਸਰੋਦੀ ਮਹਿਫਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਪਠਾਣ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਸਮੇਂ ਸੱਜਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਜਸ਼ਨ ਫਿਰ ਉਸ ਦਿਨ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕ ਵੀ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵਿਚ ‘ਸਿਹਰੇ ਸ਼ਾਹਾਨੇ’ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰਾਗਾਂ ’ਚ ਸੂਰਵਧ ਕਰ ਕੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਜੇ ਬੰਨੇ ਨੇ, ਲਾੜੇ ਨੇ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਸੱਜਦਾ ਹੈ, ਪੱਗ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਪੇਚਦਾਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਲਾਈ ਹੋਈ ਮਹਿੰਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ ਆਦਿ— ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਜ਼ਮੂਨ (ਵਿਸ਼ੇ) ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਹਰੇ, ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਗਾਇਕ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਅੰਤਰਾ ਮਿਲ ਕੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਮਾਂ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸਿਹਰਾ ਸ਼ਾਹਾਨਾ’ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ‘ਸਰੋਦੀ’ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਉਸ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਸਰੋਦੀਏ, ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਆਦਿ ਸਭ ਕਲਾਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੌਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚਹੇਤੀਆਂ ਬਾਈਆਂ, ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦਾ

ਜਲੂਸ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬੰਨੇ ਦਾ ‘ਸਿਹਰਾ ਸ਼ਾਹਾਨਾ’ ਵੀ ਚਹਿਕ-ਚਹਿਕ ਕੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ:

“ਨੀ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ, ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਬੰਨਾ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸੂਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਨਕੀਬ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਕੀਬ ਦੇ ਲਫਜ਼ੀ ਮਾਅਨੇ ਹਨ, “ਐਲਾਨਚੀ, ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਭਾਵ ਦਰਬਾਰੀ ਲੋਕ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਨਸਲ-ਦਰ-ਨਸਲ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ, ਅਤੇ ਵਲੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ-ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਫਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਸਲਤਨਤਾਂ ਬਰਾਬਰ-ਬਰਾਬਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ- ਇਕ ਸੀ ਬਾਬਰਕਿਆਂ ਦੀ, ਦੂਜੀ ਸੀ ਬਾਬੇਕਿਆਂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ, ਤਾਕਤ ਹਥਿਆਉਣਾ, ਮਾਰ-ਧਾੜ, ਕੂੜ ਕੁਫਰ, ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦੁਆਰਾ - ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੀ ਦਾ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ- ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਚੱਲਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ। ਆਪਣੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ-ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ’ਚ ਜੇਕਰ ਕਈ ਕਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਬਿੱਤ-ਕਸੀਦੇ ਲਿਖਦੇ, ਖੁਸ਼ਨੂਦੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਬਾਬੇਕਿਆਂ ਵੱਲ ਰਬਾਬੀ ਆਕ੍ਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਬਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਰੱਬ’ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਕੀਬ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਧਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ, ‘ਕੜਕੇ’ ਜਾਂ ‘ਕੜਖੇ’ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ‘ਕੜਕੀਬ’। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਰਾਗੀ-ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਢਾਡੀ ਦੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਟ ਗਏ ਸਨ। ‘ਕੜਕੇ’ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਥੱਲੜੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਬਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਢਾਢੀ ਤਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਿ ਖਸਮੈ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥

ਦਰਿ ਖੜਾ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਵੀਚਾਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੫੧੬)

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਢਾਢੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਢੱਡ ਵਜਾ ਕੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੱਸ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁਸੀਨ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਰਬਾਬ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਢਾਡੀ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, “ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਆਇ ਕਰ

ਕੋਈ ਢਾਡੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਟੋਲਣਾ ਜਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਇਕ ਡੁਮੇਟਾ ਪਠਾਣ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠਾ ਗਾਂਵਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਇਕਰ ਦੁਆਇ ਸਲਾਮ ਆਖੀ ਤਾਂ ਤਿਚਰਾਂ ਨੂੰ ਪਠਾਣ ਭੀ ਉਠ ਖੜੋਤਾ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਉਸ ਡੂਮ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜੋ ਭਾਈ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਸੰਤ ਬੁਲਾਂਵਦਾ ਹੈ। ”

ਰਬਾਬ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਤੋਂ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰਬਾਬ ਹੁਣ ਸਿੰਵਨਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਉਰਫ਼ ਫੇਰੂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਖੁਦ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਕੋਲ ਹੁਣ ਰਬਾਬਾ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿ ਇਲਾਹੀ ਧੁਨਾਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਆਪਣਾ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚਾਲੇ ਕਦਮ-ਬਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਕੌਮ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਰਬਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਝਰ-ਝਰ ਪੈਂਦੇ ਕਰੁਣਾ-ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਕੱਢੇ, ਚੰਗਿਆੜੇ ਉਗਲੇ। ਰਬਾਬ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਸਨ, ਲਹਿਕਾਂ ਸਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਲੇਲੂਤੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਗੱਲ- ਪਰ ਹੁਣ ਦੁਸ਼ਟਾਂ-ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨਾ ਹੁਣ ਉਹ ਕੇਵਲ ਢੰਡ ਵਰਗੇ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਪਾਠਕ-ਜਨ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਢੰਡ ਸਾਨਗੀ/ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਸੌ ਰੰਗ’ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੌਆਂ ਰਸਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ! ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਈਜ਼ਾਦ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਜੰਗੋਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੰਗੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਾਲਾਹ ਅਲਾਪਦੇ, ਉਥੇ ਮੁਜਾਹਿਦਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਉਂਦੇ। ਹੁਣ ਇਧਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਸੀ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਢਾਡੀ ਬੰਸ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਸ਼ਾ ਪੋਸਲੇ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ ੭੨ ਵਾਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ

ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨੌਂ ਧੁਨਾਂ ਹੀ ਪਸੰਦ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਢੇਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਧੁਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਰ ਆਸਾ - ਟੁੰਡੇ ਸਰਜੇ ਜਾਂ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਤੇ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ - ਰਾਣਾ ਪੂਰਬ ਦੇ ਬੇਟੇ ਜੋਧਿਵੀਰ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ, ਰਾਇ ਮਹਿਮਾ/ਰਾਇ ਹਸਨਾ ਜਾਂ ਹੁਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ, ਰਾਣਾ ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਰਾਣਾ ਪੂਰਬ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧੁਨਾਂ ਸਨ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ 'ਜੋਹਰ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾਈ ਜੁਬਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਢੋਲੀ' ਜਾਂ 'ਡੋਲੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਢੋਲੀ, ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜਜਮਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜੱਸ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਬੜੇ ਢੋਲ-ਢਮੱਕੇ ਨਾਲ ਗਾਉਣ। ਇਹ ਢਡਾਰ, ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਡੋਲੀ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬੜਾ ਮੱਚ-ਮੱਚ ਕੇ ਗਾਇਨ ਬਜਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤ ਇਲਾਕਾਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਡੋਲੀ' ਵੀ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਭਾਈ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਬਾਈ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ), ਭਰਾ, ਭਰਾਤਾ ਜਾਂ ਭਾਊ ਆਖ ਲਓ - ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਨਾ!

ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਾਦਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, “ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਭੇਟਾ ਚੰਗਾ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਜਵਾਨੀ ਹੈ”.... ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਪਾਠਕ-ਜਨਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆ ਜਾਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਚ ਇੰਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਇੰਨੀ ਤਬਦੀਲੀ ਇਕ ਦਮ ਕਿਉਂ? - ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ ਤੋਂ ਮਾਰਨ ਮਰਾਣ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ, ਆਖ਼ਰ ਕਿਉਂ? ਕੋਈ ਗਭਲਾ ਜਿਹਾ, ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਰਾਹ ਆਖ਼ਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਤਾੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਕੱਲੀ ਮਾਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁਣ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ - ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਣਖ-ਆਬਰੂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵੀ, ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਲੋੜ ਹੀ ਤਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, 'ਵੇਦਾਂਤ' ਹਾਵੀ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ 'ਵੇਦਾਂਤ' ਵੇਦ-ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵੇਦ (ਗਿਆਨ) ਅਤੇ ਅੰਤ (ਓੜਕ, ਸਿਖਰ)। ਜਹਾਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜੇਕਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ

ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਜੱਡ, ਧਾੜਵੀ, ਅਸਭਿਅਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੁਣ ਸਾਧੂ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਟਿਕ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਲੁਟੇਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ?

ਹੇ ਮੇਰੇ ਕਰਤਾਰ! ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ੀ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼-ਖ਼ਰੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧਰਤ-ਕੰਬਾਊ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਦੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਸੱਦ ਲਾਈ ਹੋਵੇਗੀ:

ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਬੱਧੀਆਂ, ਇਕ ਮੀਰੀ ਦੀ ਇਕ ਪੀਰ ਦੀ।

ਇਕ ਅਜ਼ਮਤ ਦੀ, ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ, ਇਕ ਰਾਖੀ ਕਰੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ।

ਹਿੰਮਤ ਬਾਹਾਂ ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਲਖ ਬਖੀਰ ਦੀ।

ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀ ਨੀਲ ਨਲ, ਮਾਰ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਕਰੇ ਤਗੀਰ ਦੀ।

ਪੱਗ ਤੇਰੀ! ਕੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ?

ਭਾਈ ਬਾਬਕ ਜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਵੀ ਹੁਣ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ:

“ਨੱਥਾ ਢੱਡ ਬਜਾਇ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਹੱਥ ਰਬਾਬ ਲੈ।”

ਹੁਣ ਇਹ ਢਾਡੀ “ਖਸਮੈ ਕੈ ਦਰਬਾਰਿ ਢਾਡੀ ਵਸਿਆ” ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਹੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਸਿਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਦਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਉਥੇ ਵੀ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬਾਘਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਢਾਡੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸੇ ਗੌਰਵਮਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਅਰਥਾਤ ਲੱਖ ਦਰਿਆ, ਜਸ ਦਰਿਆ, ਮੌਜ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮਾਣਮੱਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ, ਜੱਸ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਅਬਦਲ ਜਸਦਰਿਆ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ। ਇਹ ਢਾਡੀ ਮਿਲ ਗਾਵਹਿ ਵਾਰਾ।

ਕੌਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਸੁਨ ਕੈ ਵਾਰ। ਸੂਰਬੀਰ ਨ ਹੋਇ ਉਦਾਰ।

ਐਸੇ ਚਵੈ ਬੀਰ ਰਸ ਤਹੈ। ਹੱਥ ਤੇਗ ਮੁਛ ਪਰ ਖੁਦ ਅਹੈ।

ਵਕਤ ਦੋਇ ਗੁਰ ਲਾਇ ਦੀਵਾਨ, ਵਾਰਾਂ ਰਾਗ ਸੁਨਤ ਮੁੰਦ ਠਾਨ।

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੧੮੧ 'ਤੇ)

ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤਕਾਰ

– ਭਾਈ ਅਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆ*

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵੇਲੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਥੰਮ੍ਹ ਚਿਣੇ ਸੀ— ਇਕ ਬਾਣੀ, ਦੂਜਾ ਸੰਗੀਤ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ, ਸਿਵਾਏ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ‘ਜਪੁ’ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਵੱਯਾਂ, ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਸਭ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਹੀ ਇਲਹਾਮ ਆਉਂਦਾ, ਬਾਣੀ ਨਾਜ਼ਲ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ— ਮਰਦਾਨਿਆ! ਛੇੜ ਰਬਾਬ, ਬਾਣੀ ਆਈ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਜੋ ਫੇਰ ਲਿਖ ਕੇ ਉਤਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ। ਪ੍ਰਚਾਰ-ਫੇਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ‘ਆਸਾ’ (ਲੰਬਾ ਸੋਟਾ) ਤੇ ਕੱਛ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਚ ਰੱਬੀ-ਨੂਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਥੀ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਵਾਰ ‘ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਮਿਰਾਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਧੀਆ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਰਬਾਬ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ੫੪ ਸਾਲ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਹੀ ਪਰਸਦੇ ਰਹੇ। ਚੁਰੰਜਾ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਤੁੱਟ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਗ ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਬਣਾ ਲਏ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਸਤ-ਕੰਵਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਫੇਰ, ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਕੋਰਾਂ ਰੁੱਸ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਜਾ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਲੱਧਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਨਾਲ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਕੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ‘ਤੇ ਸੇਵਾ ‘ਤੇ ਆ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ

ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਈ।

ਜਦ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਰੁੱਸ ਗਏ ਤਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ, ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਢਿੱਡ ਜ਼ਰਾ ਵੱਡਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿਰੰਦਾ ਸਾਜ਼ ਈਜਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਕੇ ਤਬਲਾ ਜੋੜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਤਦੋਂ ਤੋਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਚੱਲ ਪਈ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ, ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ੧੯੪੭ ਤਕ ਬਰਾਬਰ ਕੀਰਤਨ-ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਰਬਾਬੀ ਵੈਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਸਿੱਖ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ੧੯੪੭ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਬਾਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਥੋਂ ਯੋਗ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਅਥਵਾ ਵਸੀਲੇ, ਆਸਰੇ, ਇਧਰ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਰਬਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮਿਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਵੀ ਕੁਝ ਰਬਾਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ, ਜਦ ਤੋਂ ਸੁਰਤ ਸੰਭਲੀ ਹੈ, ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਦਾ ਚਾਉ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਪੂਜਯ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰ, ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ, ਤਬਲਾ, ਦਿਲਰੁਬਾ ਤੇ ਬਾਂਸੁਰੀ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਫਾਊਂਡਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸੇਵਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਥੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਫਰੰਟੀਅਰ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸ ਭਾਈ ਵਜੀਰੂ ਤੇ ਭਾਈ ਵਲਾਇਤੀ ਰਬਾਬੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸੁਬਾ-ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬੜੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ। ਭਾਈ

ਵਜੀਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਵਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਲੀਡ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਭਾਈ ਵਲਾਇਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੰਗੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਜਾਂ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੋਢੀ ਗਾਇਕ ਬੜੇ ਹੀ ਘੱਟ ਦੇਖੀਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵਜੀਰੂ ਕਾਫੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਤਾਨ ਪਲਟਾ ਐਸਾ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਤਾਊਸ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਹਰ ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇੰਸਟਰੂਮੈਂਟਲਿਸਟ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਸੁਰ-ਅਭਿਆਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਇੰਨਾ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੀ ਗੂੰਜ ਉੱਠਦਾ ਸੀ। ਗਲੇ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਉਹ ਨਿਤਨੇਮ ਵਾਂਙੂ ਸਵੇਰੇ ਢਾਈ ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ ਘੰਟਾ ਭਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਬੈਠਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਿਲਰੁਬਾ ਵਜਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤੀਆਂ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਗੋਂਡ, ਸਾਰੰਗ, ਸਿੰਧੜਾ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਲਕੱਤੇ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕਾ ਗੌਹਰਜਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦਿਲ ਆਇਆ ਕਿ ਚਲੋ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਈਏ। ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਗੁਰਮੁਖ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਡੀਕ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਆਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਤਾਊਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਕੇ ਵਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਸ ਤੇ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ, ਰਾਗ ਦੀ ਖਿੱਚੀ ਗੌਹਰਜਾਨ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਤਾਊਸ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪ ਗਾਣਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਤਾਨ ਪਲਟਾ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਉੱਪਰਲਾ ਸੁਰ ਸਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਜਦ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਚੀ! ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ। ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕਾਰੀ ਹੋਊ ਜਾਂ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ।

ਅੱਗੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਗੁਣੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ

ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੈਸੇ ਕਿ ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਰਕਤੂਲਾ ਖਾਂ ਵਰਗੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਬਖਸ਼ ਖਾਂ ਵਰਗੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਗਵੱਈਏ। ਤਾਹੀਉਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਉੱਘੇ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਜੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਠਹਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੈਸੇ ਕਈ ਸਾਜ਼-ਤਬਲਾ, ਵਾਜਾ, ਤਾਊਸ ਵਗੈਰਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਗਵੱਈਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਭਰਵਾਂ ਤਰਬਾਂ ਤੇ ਵਾਲਯੂਮ ਵਾਲਾ ਗਲਾ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗਵੱਈਏ ਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ-ਸੁਣਿਆ। ਤਿੰਨ ਸਪਤਕਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਉਸੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਂਦੇ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਅਮੁੱਕ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਗਾਉਣਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ, ਭਾਵ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਵਜਾਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਾਜੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੋਡ ਮਲਾਰ ਦੇ ਸੁਰਾਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਰਖਾਈਆਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਹੁਣ ਤਕ ਯਾਦ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭੁਝੰਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਗੀਤ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣੀ ਭਾਈ ਘਸੀਟਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਲੜਕਾ ਨਿਸਾਰ ਹੁਸੈਨ ਬੰਬਈ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ-ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਗੜੀਏ ਹੀ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਹੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਕਸਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਸਾਖੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਰਸ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਸਨਾ ਵਿਚ ਸੀ ਵੈਸਾ ਅੱਜ ਤਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀਂ ਹੋਰ ਕਿਤਿਓਂ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਊਸ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ-ਗਾਉਂਦੇ ਤਾਊਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਾਂਦਰਬਲ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਦੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਹੋਏ ਸਨ।

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਸਰੂਪ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਙੂੰ ਹੀ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਾਲਾ ਕੀਰਤਨ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਦਿਲਖਿਚਵਾਂ ਕਰਨ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਵਾਂਙੂੰ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਮੈਟ੍ਰਿਕੁਲੇਸ਼ਨ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ੧੯੧੫ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਐਮ.ਏ. ਵਿਚ ਲਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਜੋ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਿਤਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਕਸਰ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵੇਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉੱਥੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਲਾਲ ਜੀ, ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੋਤੀ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਸਰੰਦੇ ਨਾਲ ਅਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਪੂਰ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਮੋਤੀ ਜੀ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹਮਜਮਾਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਅਕਸਰ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਤੁਅੱਸਬੀ ਖਿਆਲ ਦੇ ਲੋਕ ਰਬਾਬੀ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ‘ਮੁਸਲਮਾਨ-ਮੁਸਲਮਾਨ’ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਜੋ ਜ਼ਾਤੀ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਜੋ ਆਇਆ ਹੈ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ ਹੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਵਿਚ ਵੀ ਪੱਕੇ ਸਨ।

ਰਬਾਬੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉੱਘੇ ਨਾਮਵਰ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਵਕਤ ਪਰ ਭਾਈ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਤੇ ਭਾਈ ਸੁਧ ਸਿੰਘ ਸਰਗੋਧੇ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਲੇਖ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟਕਸਾਲੀ ਧੁਨੀਆਂ, ਰੀਤੀਆਂ, ਪੰਜਤਾਲਾ ਤੇ ਧਰੁਪਦ ਧਮਾਰਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਭਾਈ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸੀ ਉਹ ਅਦੁੱਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਜੋ ਗਲੇ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਮੁਰਕੀ ਤੇ ਤਾਨ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸੀ ਉਹ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਰਸੀਲਾ ਅਤੇ ਦਿਲਖਿਚਵਾਂ ਕੀਰਤਨ ਭਾਈ ਸੁਧ ਸਿੰਘ

ਜੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਮਿਹਰ ਦਾ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਸੀ।

ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰਸਿੱਖ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ, ਸਿਵਾਏ ਭਾਈ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਭ ਕਲਾ ਤੇ ਕਰਤਵ ਆਪਣੇ ਸੁਯੋਗ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਐਨ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੰਦਸ਼ਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪੜਤਾਲਾਂ, ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਮੁੱਕ ਭੰਡਾਰ ਜੋ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ-ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਆਪਣੇ ਪੂਜਯ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਪੱਕੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਦੁੱਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਟੇਪ ਰੀਕਾਰਡ ਅਤੇ ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਜਿੱਥੋਂ-ਕਿਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਟਕਸਾਲੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਾਉ ਤੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਕੇ ਇਕ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਟੀਸੀ ਉੱਪਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਦਬਾ-ਦਬਾ ਅਲੋਪ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਹੈ ਉਹ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲਾਭ ਉਹ ਕਲਾਕਾਰ ਉਠਾ ਸਕੇਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪੁਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿਦਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਰਸੀਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਹਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ, ਪਰਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਚਮਕਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਆਂ ਘਾਲਣਾਂ ਘਾਲੀਆਂ ਅਜਾਈਂ ਨਾ ਜਾਣ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਤ ਬਖਸ਼ੇ ਅਰ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ!

ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

- ਪ੍ਰਿੰ. ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਮੋਲ

ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ ਜੀ

ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੱਜਣ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਬਾਬੀ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲਦੀ ਆਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਬਹੁਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਈ ਰਬਾਬੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤਕ ਭਾਈ ਸਾਈਂ ਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ:

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਕੀਰਤਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਵਾਦਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ : ਠੀਕ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਗੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਆਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜਿੰਨੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਫੈਲਾਅ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਲੋੜ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੈਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਨਾਲ ਖਿਆਲ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ ਅਮੋਲ ਸਾਹਿਬ, ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਔਖੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਾਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਇਕ-ਦੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ

ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇੱਕੋ ਤੁਕ ਉੱਤੇ ਘੰਟਾ-ਘੰਟਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਈ ਜਾਣੇ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।

ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ

ਇਹ ਗੱਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਯਾਦ ਹੈ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾਈ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਝੜੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਰਸ ਵੀ ਬੜਾ ਆਇਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਲਾਗੇ-ਲਾਗੇ ਹੀ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਉਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਸਵੱਖਤੇ ਹੀ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਗੱਲ ਛੇੜੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਓ, ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ ਓ? ਕੀ ਲਿਖ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਓ?

ਉੱਤਰ : ਯਾਦ ਤਾਂ ਮਸ਼ਕ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਖਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ੮-੧੦ ਘੰਟੇ ਤਾਂ ਲੱਗਣਗੇ ਈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪਰ ਇੰਨੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦੇ ਓ? ਹੋਇਆ ਦੋ-ਚਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਲੋੜ ਹੋਈ?

ਉੱਤਰ : ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਸੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਢੰਗ ਸਭਨਾਂ ਰਾਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ?

ਉੱਤਰ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਬੈਠੇ ਅਡੋਲ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਗੱਫੇ ਬਖਸ਼ਣੇ। ਹੋਰ ਵੀ ਖਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਉੱਤੇ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ। ਮੈਂ ਬਤੌਰ ਰਬਾਬੀ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨੀਆ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਮਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ (ਹੱਸ ਕੇ) ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ, ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਫਰੂਕੇ ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ

ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਇਆ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਖਰਚਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਅਪੀਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਕਰਦੇ ਓ ਕਿ ਸੁੱਧ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਘਾਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਮਸਾਂ ਅੱਧਾ ਕੁ ਘੰਟਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਮਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਖਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਜੇ ਉਹ ਵਿਖਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਉਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਿਸ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਮਾਇਆ ਵਾਸਤੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕਰਾਂ, ਸੰਗਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਅਪੀਲ ਵੀ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਏ ਕਿ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਮੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਵੇਲੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਰਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਾ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਰਹੇਗੀ?

ਉੱਤਰ : ਇਹ ਡਰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦਿਆਲ ਹਨ, ਉਹ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾ ਦੇ ਸਕਾਂ, ਪਰ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨੀਆਂ, ਪਰ ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਂ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਖਿਆਨ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਅਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਤੇ ਉਹ ਭੀ ਨਿਰੋਲ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਥਾਂ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਮੈਂ ਵੀ ਮੰਨਿਆ, ਪਰ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ

ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਰਾਗੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਹ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ ਜੋ ਸੰਨ ੧੯੩੬ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਉੱਤੇ ਗਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਉਥੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਖਿਚਾਉ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਹੈਂਡ ਰਾਗੀ ਭੀ ਬਣੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਰਾਗੀ ਭੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੰਬੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਭੀ ਪੁੱਛੇ ਤੇ ਉੱਤਰ ਲਏ:

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਤੁਸੀਂ ਏਡੇ ਗਵੱਈਏ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੀ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਨਾ ਗਲਾ ਫੇਰਦੇ ਹੋ, ਨਾ ਤਾਨ ਅਲਾਪ ਜਾਂ ਪਲਟੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਉੱਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਨੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਨੇ?

ਉੱਤਰ : ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਏ। ਇਥੇ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੇ ਮੈਂ ਅਲਾਪ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਤ ਹੱਸਣਗੇ ਹੀ। ਫੇਰ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਕ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ, ਨਾ ਕਿ ਕਲਾ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ। ਇਥੇ ਆਪ ਭਿੱਜ ਜਾਈਦਾ ਹੈ, ਆਪਾ ਭੁੱਲ ਜਾਈਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ੁਕੀਨੀਆਂ ਤੇ ਨਖਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਭਦੇ। ਪਰ ਸੂਰ, ਤਾਲ, ਲੈਅ ਦਾ, ਸਮੇਂ ਤੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਢੁੱਕਦੀ ਤਰਜ਼ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ; ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਕੀਰਤਨ, ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪੜ੍ਹਨੀ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਕੀਰਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂ ਧੰਦਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ’ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਅਸਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਗੱਲ ਤੁਹਾਡੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਰੰਗ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਤੇ ਕੇਵਲ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਰਤ ਇਸ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ

ਆਦਮੀ ਪੂਰਾ ਵਕਤ ਤੇ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ, ਉਹ ਪੂਰਾ (perfect) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਰੋਜ਼ੀ ਭੀ ਉਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਭੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਰਾ ਕੀਰਤਨੀਆ ਬਣ ਕੇ ਜਿੰਨਾ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੱਖ ਸਕਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਹੈ, ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਤੇ ਲਗਨ ਵਾਲੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਜਿੱਥੇ ਮਿਹਨਤ ਥੱਕ ਜਾਏ, ਓਥੇ ਹੁਨਰ (ਕਲਾ) ਦਾ ਆਗਾਜ਼ (ਅਰੰਭ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਿਰੇ ਸਾਜ਼ ਭੰਨਣੇ ਤੇ ਚਿਮਟੇ ਹੀ ਕੁੱਟਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਫੇਰ ਕਲਾ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ?

ਉੱਤਰ : ਬਹੁਤ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ, ਰਿਆਜ਼ (ਅਭਿਆਸ) ਅਜੇ ਤਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਹੋਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਕਲਾ ਨਾ ਵਰਤਣ ਦਾ ਇਕ ਜਵਾਬ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੇ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਦੂਜਾ ਜਵਾਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਸੀ— ਹੁਨਰ, ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿਚ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਕਹਿ ਲਓ।

ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਰਾਗੀ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹਰ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨੀਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਨੇ ਕੁ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰੱਖਦੇ ਸਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ੩੦੦ ਸਾਲਾ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮਹਿਮਾਨ ਸਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਇਹ ਕੀ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਰੇਡੀਓ ਵਾਲੇ, ਰਾਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵਾਰੀ ਸੱਦਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ : ‘ਕਰਤੇ ਹਥਿ ਵਡਿਆਈਆ...॥’ ਪਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ!

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਬੜੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਆਮ ਰਾਗੀ

ਇੰਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਬਾਕੀ ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਢੁੱਕਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : (ਹੱਸ ਕੇ) ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪਰ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਤੇ ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੱਕੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਸਰਲ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ!

ਉੱਤਰ : ਅਮੋਲ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ। ਜੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੋਟੀਆਂ ਤੇ ਹੱਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਿੱਥੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਗੀ ਦਾ ਗਲਾ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਗੀ ਕਠੋਰ ਤੋਂ ਕਠੋਰ ਮਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੂਣਾ-ਤੀਣਾ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪਰ ਗਵੱਈਆਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕੇ ਰਾਗੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿੰਤੂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ! ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਬੜੇ ਸਰਲ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜੋ ਬਾਣੀ ਕੀ ਆਖ ਰਹੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਰਸ ਦੀ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਗੁਹਜ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਅਸਰ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵੀ ਲੰਮਾ ਅਭਿਆਸ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਹੁਣ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਨਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਧੀਰਜ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ?

ਉੱਤਰ : ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਵਾਂਗ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਵੀ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਤਾਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਕਿ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਿਆ ਕਰਨ? ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ?

ਉੱਤਰ : ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਿੱਦਿਆ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਦੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਹੇਠੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੀਰਤਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਨਾ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸ ਅਸਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਭਾਸ਼ਨਕਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲੈ ਲਏ? ਹਾਂ, ਕੋਈ ਕਠਿਨ ਗੱਲ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਥਾਨਕਾ ਜਾਂ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਕ-ਦੋ ਵਾਕ ਬੋਲ ਦੇਣੇ ਜਾਂ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਕਿ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਕਿਸ ਰਾਗ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਗ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ, ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਢੰਗ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ, ਪਰ ਕੀਰਤਨ ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪਰ ਪੱਕੇ ਰਾਗ ਦੀ ਜੋ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਕੀ ਉੱਤਰ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਕੁਝ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸ ਚੁਕਾ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਮੰਨੋ ਹੋ ਕਿ ਰੇਡੀਓ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਸੱਦਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਉਹੋ ਮੈਂ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਭੇਤ ਹੈ, ਇਹੋ ਮੈਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ?

ਉੱਤਰ : ਭੇਤ 'ਅਤਿ' ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਗਲਾ ਫੇਰਨ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਜਾਂ ਅਲਾਪ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਬਲੇ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਰੁਅਬ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਦਿਖਾਵਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਈ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਲਾ ਮੈਂ ਵੀ ਫੇਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਨ ਪੜਤਾਲ, ਧਰੁਪਦ, ਖਿਆਲ ਸਭ ਕੁਝ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਗਲਾ ਫੇਰਨਾ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਵਰਤਣੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੁਨਰ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੱਠਾ-ਮੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਤਾਨ ਜਾਂ ਚੁਤਾਲਾ ਆਦਿਕ ਰੜਕਦਾ ਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲਾਪ ਵੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਗਲਾ

ਵੀ ਫੇਰ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਲੱਗਭਗ ਉਸੇ ਹੀ ਢੰਗ ਉੱਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ, ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੱਟ ਗਏ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨੀ-ਇੱਕੀ ਦਾ ਫਰਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ ਕਿ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ੧੯੪੨ ਤਕ ਭਾਈ ਲਾਲ ਜੀ ਕੋਲ ਰਾਗ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਵੇਲੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਜੋ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸ. ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਸਨ (ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਈ) ਤਾਂ ਜਦ ਬਿਬਾਨ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗਿਆਂ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਟੇਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ ਗਿਆ, “ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨ ਚਾਖਿਆ” ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੱਖ ਅੱਥਰੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ, ਮੈਂ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, “ਬਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਅੱਜ ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸੋ, (ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ) ਇਹ ਕੀਲਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਥੋਂ ਲਈ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਈ?”

ਉੱਤਰ : ਸੱਚ ਦੱਸਾਂ? ਮੈਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਬੜਿਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ, ਲੋਕ ਵੀ ਚੰਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਬੜੀ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ (ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ) ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਤੈਥੋਂ ਹੁਣ ਲੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਜੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅੰਤ ਮੈਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ’ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, “ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਮੈਥੋਂ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਓ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਅਸਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ, ਬੜੇ ਆਲੋਚਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਦੀ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਹੀ ਸਮਝ ਤੇ ਮੰਨ ਗਏ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : (ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਪਿੱਛੋਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਣ ਵੀ ਅੱਥਰੂ ਵਹਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਿਘਿਆਉਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ!) ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਦਿੱਤਾ?

(ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਿੰਘਣੀ, ਜੋ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੈ ਸਨ, ਬੋਲ ਪਈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਲੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਅਲਾਪਦੀ ਹੈ।)

ਉੱਤਰ : ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੀ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਉੱਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਕੀ ਹੋਇਆ!

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਫੇਰ ਭੀ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਦੱਸੋ?

ਉੱਤਰ : ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਸੁਣਾਓ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਮਿੱਥੇ ਕਿ ਅੱਜ ਫਲਾਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਬਾਣੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪ ਅਰਥ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰੋ। ਰਾਗ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖੋ। ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੈਂ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੰਨਾ ੧੧੦ ਤਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ? ਉਹ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁਆਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਐਵੇਂ ਦਿਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੁਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਵੱਡੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਜੋਂ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਹੁਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਘਟ ਜਾਏ!

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼

– ਭਾਈ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ *

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਬਾਬ, ਸਾਰੰਦਾ, ਤਾਉਸ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ/ਪਖਾਵਜ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸਾਜ਼ ਰਬਾਬ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰੰਦਾ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਤਬਲਾ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਤ-ਫੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਧਾਰਨਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਢੋਲਕ/ਢੋਲਕੀ, ਚਿਮਟਾ, ਕੈਂਸੀਆਂ ਅਤੇ ਖੜਤਾਲਾਂ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ-ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਢੱਡ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਹਤ ਨਾਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਫਰਮਾਨ ਹੈ:

ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੮੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਜ਼ ਲਈ ‘ਵਾਜਾ/ਬਾਜਾ’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ‘ਉਹ ਯੰਤਰ ਜੋ ਸਵਰ ਅਥਵਾ ਤਾਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰੇ। ਜਿਵੇਂ :

ਬਾਜੇ ਬਜਹਿ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਨਾਹਦ ਕੋਕਿਲ ਰੀ

ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਬੋਲੈ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਅਤਿ ਸੁਹੀਆ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੧੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰਬਾਬ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਬਾਬ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਛੇ ਵਾਰੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ:

* ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਾਰੰਦਾਵਾਦਕ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਫੋਨ : ੯੯੧੪੪-੨੩੬੧੩

- ਕਬ ਕੋ ਭਾਲੈ ਘੁੰਘਰੂ ਤਾਲਾ ਕਬ ਕੋ ਬਜਾਵੈ ਰਬਾਬੁ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੮)
- ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੮੧)
- ਟੂਟੀ ਤੰਤੁ ਨ ਬਜੈ ਰਬਾਬੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੯)
- ਕਰ ਕਰਿ ਤਾਲ ਪਖਾਵਜੁ ਨੈਨਹੁ ਮਾਥੈ ਵਜਹਿ ਰਬਾਬਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੪)
- ਤੂਟੀ ਤੰਤੁ ਰਬਾਬ ਕੀ ਵਾਜੈ ਨਹੀ ਵਿਜੋਗਿ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੪)
- ਜੀਲ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਬਜੈ ਰਬਾਬ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੪੦)

ਰਬਾਬ ਤੰਤ੍ਰੀ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ— ਨਿਬੱਧ ਅਤੇ ਅਨਿਬੱਧ। ਨਿਬੱਧ ਰਬਾਬ ਵਿਚ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨਿਬੱਧ ਰਬਾਬ ਵਿਚ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਬੱਝੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਰਬਾਬ ਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦਾ ਤਿਕੋਣਾ ਟੁਕੜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਜਵਾ' ਜਾਂ 'ਜ਼ਰਬ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਪਕੜ ਕੇ ਤਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁਣਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਰ ਨੂੰ ਡਾਂਡ ਉੱਤੇ ਦਬਾ ਕੇ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੀਣਾ :

ਵੀਣਾ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਬੀਣਾ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ:

- ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਮੇਲਾ ਤਾਂ ਸੁਹੇਲਾ ਬਾਜੰਤ ਅਨਹਦ ਬੀਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੭)
- ਬੀਣਾ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ ਜੋਗੀ ਦਰਸਨਿ ਰੂਪਿ ਅਪਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੧)

ਵੀਣਾ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਜ਼ ਹੈ। 'ਵੀਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਵੀਣਾ' ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਸੰਗੀਤਮਈ ਆਵਾਜ਼'। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੀਣਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ— (ੳ) ਨਾਰਦੀ ਵੀਣਾ, (ਅ) ਸਰਸਵਤੀ ਵੀਣਾ, (ੲ) ਵਨੀਤ ਵੀਣਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੀਣਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਿਤਾਰ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ 'ਵਚਿੱਤਰ ਵੀਣਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਪਿਆ ਹੈ।

ਵੀਣਾ ਸਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ 'ਮਿਜ਼ਰਾਬ' ਨਾਲ ਤਾਰ 'ਤੇ ਟੁਣਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਕੜੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਨਾਲ ਤਾਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਧੁਨੀ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਤੇ ਮੀਂਡ, ਗਮਕ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿੰਗੁਰੀ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਿੰਗੁਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿੰਗੁਰੀ, ਕਿੰਕਰੀ ਅਤੇ

ਕਿੰਕਨੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ੧੪ ਵਾਰ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਅਨਹਦ ਕਿੰਗੁਰੀ ਬਾਜੈ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨)

- ਦੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ ਮੋਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ
ਕਿੰਕਨੀ ਸਬਦ ਝਨਤਕਾਰ ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੦੨)

ਇਹ ਦੋ ਤੁੰਬਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤੰਤ੍ਰੀ ਵੀਣਾ ਜਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਇਕਤਾਰੀ ਵੀਣਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਨਾਈ :

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ ਕਹਾ ਭੇਰੀ ਸਹਨਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੭)

ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਹ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਾਹ ਛੱਡਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੀਡਸ (Reeds) ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਹਵਾ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧੁਨੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਝੀ :

ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਤੁਰੀ ਜੋ ਵਲਦਾਰ ਸਿੰਝ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੰਝ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਜ਼ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹਵਾ ਭਰ ਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ੧੩ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ਜਾ ਤੁਧੁ ਭਾਵਹਿ ਤਾ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਾ ਸਿੰਝੀ ਨਾਦੁ ਵਜਾਵਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੫)

- ਜਹ ਭਉ ਨਾਹੀ ਤਹਾ ਆਸਨੁ ਬਾਧਿਓ ਸਿੰਝੀ ਅਨਹਤ ਬਾਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੨੦੮)

- ਵਾਜੇ ਬਾਝਹੁ ਸਿੰਝੀ ਵਾਜੈ ਤਉ ਨਿਰਭਉ ਪਦੁ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੭੩੦)

ਬਾਂਸਰੀ :

ਇਸ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਂਸੁਰੀ, ਮੁਰਲੀ ਜਾਂ ਵੰਸੁ ਆਦਿਕ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

- ਆਪੇ ਸਾਵਲ ਸੁੰਦਰਾ ਪਿਆਰਾ ਆਪੇ ਵੰਸੁ ਵਜਾਹਾ॥ (ਪੰਨਾ ੬੦੬)

- ਬਾਸ ਬਾਸਰੀ ਏਕੈ ਸੁਆਮੀ ਉਦਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸਟਾਗਿਓ॥ (ਪੰਨਾ ੨੧੫)

- ਕਰਨਹੁ ਮਧੁ ਬਾਸੁਰੀ ਬਾਜੈ ਜਿਹਵਾ ਧੁਨਿ ਆਗਾਜਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੫)

- ਰਿਖੀਕੇਸ ਗੋਵਰਧਨਧਾਰੀ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਰੰਗਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੨)

ਇਹ ਬਾਂਸ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਹੇ, ਕਾਂਸੇ, ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਾਂਸੁਰੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਲੰਬਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਂਸੁਰੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੇ (੬) ਛੇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਕਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ

ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਹਵਾ ਭਰੀਏ ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਪੰਚਮ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ-ਇਕ ਉਂਗਲੀ ਉਠਾ ਕੇ ਹਵਾ ਭਰਦੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾ, ਨੀ, ਸਾ, ਰੇ, ਗਾ ਅਤੇ ਮਾ ਧੁਨੀਵਤ ਹੋਣਗੇ। ਕੋਮਲ ਸਵਰ ਲਈ ਛੇਕ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਬੰਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸਵਰ ਗਾਉਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੁੱਗਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੂਕ ਮਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖ :

ਇਹ ਦੋਸ਼ਰਹਿਤ ਸੰਖ ਦੀ ਨਾਭੀ ਨੂੰ ਖੋਦ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਕੜ ਕੇ, ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਨ ਬਲ ਨਾਲ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਧੁਨੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੂ, ਧੂੰ, ਤੋ, ਡਿਗਦ, ਡੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਿਗਲ (Bugle) ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਖ ਦਾ ਚਾਰ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- ਢੁਲਕੇ ਚਵਰ ਸੰਖ ਘਨ ਗਾਜੇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭੪)
- ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ ਮਹਾ ਸਾਰਥੀ ਸਤਸੰਗਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੨)
- ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਬਿਰਾਜਿਤ ਦੇਖਿ ਪ੍ਰਤਾਪੁ ਜਮੁ ਡਰਿਓ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)
- ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਪਦਮ ਆਪਿ ਆਪੁ ਕੀਓ ਛਦਮ
ਅਪਰੰਪਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਲਖੈ ਕਉਨੁ ਤਾਹਿ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੦੨)

ਮ੍ਰਿਦੰਗ/ਪਖਾਵਜ :

ਢੋਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸਾਜ਼ ਜਿਸ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਧ ਭਾਗ ਤੋਂ ਮੋਟਾ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚਮੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਵਧਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪੁੜਾ ਸਿਆਹੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਆਟਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ/ਪਖਾਵਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

- ਬਾਜੇ ਬਜਹਿ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਨਾਹਦ ਕੋਕਿਲ ਰੀ
ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਬੋਲੈ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਅਤਿ ਸੁਹੀਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੭੨)
- ਕਬੀਰ ਸਭੁ ਜਗੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਮਾਂਦਲੁ ਕੰਧ ਚਵਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੦)
- ਮੰਦਲੁ ਨ ਬਾਜੈ ਨਟੁ ਪੈ ਸੂਤਾ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੮)
- ਵਾਜਾ ਮਤਿ ਪਖਾਵਜੁ ਭਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੦)

ਨਗਾਰਾ :

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਗਾਰੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭੇਰੀ, ਦਮਾਮਾ, ਡੰਕ, ਨੀਸਾਣ ਜਾਂ ਟੰਮਕ ਆਦਿਕ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

- ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩)
- ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਧੁਨਿ ਉਪਜੈ ਸਬਦੁ ਨੀਸਾਣੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੨)
- ਵਾਤ ਵਜਨਿ ਟੰਮਕ ਭੇਰੀਆ॥ (ਪੰਨਾ ੨੩)
- ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)
- ਬਲਿਹਿ ਛਲਨ ਸਬਲ ਮਲਨ ਭਗਿਉ ਫਲਨ ਕਾਨ੍ ਕੁਅਰ
ਨਿਹਕਲੰਕ ਬਜੀ ਡੰਕ ਚੜ੍ਹੁ ਦਲ ਰਵਿੰਦ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੦੩)

ਨਗਾਰਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਧਾਤ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਟੀ ਖੱਲ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਵਧਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਟੀ ਜਾਂ ਡੰਗੇ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਗਾਰਾ ਜਾਂ ਦਮਾਮਾ ਤਾਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਜ਼ ਹੈ।

ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ, ਯੁੱਧ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਜ਼ ਅਕਸਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਢੋਲਕ :

ਢੋਲਕ ਦੁਨੀਆ ਵਾਜਹਿ ਵਾਜ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੯)

ਢੋਲਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਖੱਲ ਮੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੱਲ ਨੂੰ ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਕੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢੋਲਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਖੱਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਲੇਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਧਾਮਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਵਰ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਮੰਦਰ ਸਵਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਸਤਿਸੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤ-ਫੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਢੋਲਕ/ਢੋਲਕੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਘੁੰਘਰੂ :

ਇਹ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਗੋਲ ਘੰਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੋਹੇ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਗੋਲ ਟੁਕੜੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਲਾਕਾਰ ਅਸ਼ਟਧਾਤੂ ਦੇ ਘੁੰਘਰੂ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਘੁੰਘਰੂ ਚਮੜੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਖ਼ਤ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਟੰਗੇ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਡੋਰੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਘੁੰਘਰੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੁੰਘਰੂਆਂ ਦੀ ਬਣਕਾਰ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰ ਦੀ ਲੈਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ-ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਲੋਕ ਸਾਰੰਗੀ ਦੇ ਗਜ਼ ਨਾਲ ਘੁੰਘਰੂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਰ ਦੀ ਲੈਅ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਘੁੰਘਰੂ ਦਾ ਅੱਠ ਵਾਰ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ਘੁੰਘਰੂ ਵਾਜੈ ਜੇ ਮਨੁ ਲਾਗੈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੬)
- ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਕਰਿ ਮਨੁਆ ਨਾਚੈ ਆਣੇ ਘੁੰਘਰ ਸਾਜਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੪)
- ਕਿਨਹੀ ਘੁੰਘਰ ਨਿਰਤਿ ਕਰਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੯੧੩)

...ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਅਤੇ ਢਾਡੀ (ਸਫਾ ੧੬੦ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ)

ਸਿੱਖ-ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਔੜ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਤਕ ਨਾ ਲਏ। ਕਾਲ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਦਿਨ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਉਹ ੧੮੧੩ ਈ. ਵਾਲਾ ਸੱਤ-ਸੇਰਾ (ਉਸ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੱਤ ਸੇਰ ਕਣਕ ਵਿਕ ਗਈ ਸੀ) ਕਾਲ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿ ੧੮੩੩ ਵਾਲਾ ਮਰਕਾਂਵਾਲਾ ਕਾਲ! ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਾਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਢਾਡੀ ਬਾਬਾ ਬਾਘਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਵਰ੍ਹ ਜਾਣ। ਬਾਬਾ ਬਾਘਾ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਖੜ੍ਹੀ ਟੰਗੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਵਿਰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਅਰਜ਼ੋਈ ਲਈ ਉਹ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਜੋਦੜੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ:

‘ਪੰਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ, ਭੇਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਬੂੰਦ।’

ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਨਾਂ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣੀ ਗਈ, ਚੜ੍ਹਲ-ਚੜ੍ਹਲ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬਾਘਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਜਦ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਣੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ, ਇਕਦਮ ਹਾਥੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਲੈ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਬਾਘਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਆਏ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਪਰ ਲਾਹੇ ਗਏ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ

- ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੌਂਗਰ*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਸੂਲ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸਬਕ ਹੈ ਜਬਰ, ਜੁਲਮ, ਧੱਕੇ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ‘ਅਵਰ ਵਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਕੈ ਚਾਇ’ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ, ਇਹ ਯੁੱਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲਤਾੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹਿੰਦਵਾਇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ, ਧੱਕੇ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਹੇਗਾ ਇਹ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗਾ।

ਜਦ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੁੱਟਦਾ, ਕੁੱਟਦਾ, ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਦਾ, ਜਬਰ ਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲਾਉਂਦਾ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਅੱਪੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮਾਲ-ਧਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਠਾਂ ਤੇ ਗੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਖਾਲਸਾ ਦਲਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਤੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਧਨ-ਮਾਲ ਖੋਹ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਮੁਲਕਗੀਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਨੇ ਨਾਦਰ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ-ਘਾਟ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਪਰਗਣਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪੂਹਲੇ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮਿਤਸਰ।

ਸਿਦਕੀ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਅਜੇ ਅਣਵਿਆਹਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਹੈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਔਰ ਮਾਈ। ਪੀਸ ਕੂਟ ਵੇ ਕਰੈ ਕਮਾਈ।

ਸਬਦ ਚੌਕੀ ਗੁਰ ਆਪਨੇ ਕੀ ਰਹੇਂ। ਸੋ ਮਰਨੇ ਤੇ ਨੈਕ ਨ ਡਰੈਂ।

੧੭੩੮ ਈ. ਵਿਚ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੇ ਹਰਭਗਤ ਨਿਰੰਜਨੀਏ ਨੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਕੋਲ ਚੁਗਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਠੱਗੀ, ਯਾਰੀ, ਚੋਰੀ, ਧੋਖਾਧੜੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਣ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡਰਾਇਆ, ਧਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ‘ਮਨ ਨ ਡਿਗੈ ਤਨਿ ਕਾਹਿ ਕਉ ਡਰਾਇ’ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਅਡਿੱਗ ਰਹੇ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਗੀ ਸਿੱਖੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਕਿਉਂ ਛਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਠਰੁੰਮੇ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਸੂਬੇਦਾਰ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

— ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੩੦)

— ਮਰਣੁ ਲਿਖਾਇ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਆਏ ਜੀਵਣੁ ਸਾਜਹਿ ਮਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੮੭੬)

ਇਹ ਜੁਆਬ ਸੁਣ ਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਸੱਤੀ ਕੱਪੜੀਂ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਰਾਜ-ਮਦ ਵਿਚ ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਕੜਕਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਖਾਸ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਪੁੱਠੀਆਂ ਮਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਨੂੜ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿਉ। ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਮੋਚੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਹੀ ਲਾਹ ਦਿਉ। ਮੋਚੀ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਰੰਬੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖੋਪਰ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਧੰਨ ਗੁਰਸਿੱਖੀ! ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੀਅਤ ਤਕ ਨਾਂਹ ਉਚਾਰੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ

ਦੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਖਾਈ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਕਾਂ ਕੁੱਤੇ ਖਾ ਜਾਣ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ:

ਕਬੀਰ ਮੇਰਾ ਮੁਝ ਮਹਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਹੈ ਸੋ ਤੇਰਾ॥

ਤੇਰਾ ਤੁਝ ਕਉ ਸਉਪਤੇ ਕਿਆ ਲਾਗੈ ਮੇਰਾ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੭੫)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ।। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸੂਬੇਦਾਰ ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਲੰਘਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਜੇ ਜੀਵਤ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਓਏ! ਤੂੰ ਅਜੇ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ?” ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾ ਕੇ ਦੋਜਖ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ।

ਲਾਗੇ ਹੀ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਲੂਮ-ਪੱਟੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਧਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਲੜਕਾ ਅਹੀਏ ਖਾਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਪੈਰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਰਕਾਬ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਘੋੜਾ ਡਰ ਕੇ ਦੌੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੂਰ ਤੀਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਹੀਏ ਖਾਨ ਨੂੰ ਘੜੀਸ-ਘੜੀਸ ਕੇ ਤੁੰਬਾ-ਤੁੰਬਾ ਕਰ ਕੇ ਦੋਜਖ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਹਾਲੋਂ-ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਪੈ ਗਿਆ। ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੇ। ਹਾਏ ਪੁਕਾਰ ਕਰੇ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਸੰਤਾ ਨਾਲਿ ਵੈਰੁ ਕਮਾਵਦੇ ਦੁਸਟਾ ਨਾਲਿ ਮੋਹੁ ਪਿਆਰੁ॥

ਅਗੈ ਪਿਛੈ ਸੁਖੁ ਨਹੀ ਮਰਿ ਜੰਮਹਿ ਵਾਰੇ ਵਾਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੬੪੯)

ਸਾਰੇ ਇਲਾਜ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੋਤਵਾਲ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਫੀ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਤੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰ ਕੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾ ਦੇਣ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਤੜਫਦਾ ਵੇਖ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਈ ਪਿਰਤ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ‘ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ’ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਸੰਤ ਕੀ ਨਿੰਦਾ ਦੋਖ ਮਹਿ ਦੋਖੁ॥

ਨਾਨਕ ਸੰਤ ਭਾਵੈ ਤਾ ਉਸ ਕਾ ਭੀ ਹੋਇ ਮੋਖੁ॥

(ਪੰਨਾ ੨੮੦)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਤਾਂ ਤੀਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਹੀ ਬਖਸ਼ਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੂਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਜਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਈ ਖਿਮਾ-ਯਾਚਨਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸੂਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ‘ਜੋ ਸਰਣਿ ਆਵੈ ਤਿਸੁ ਕੰਠਿ ਲਾਵੈ ਇਹੁ ਬਿਰਦੁ ਸੁਆਮੀ ਸੰਦਾ’ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ। ਅਰਦਾਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਮਤਾ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰੋ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟ ਸਕੇਗਾ। ਭਾਈ ਸੂਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਲੈ ਕੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ‘ਗੋਂ ਭੁੰਨਾਵੇ ਜੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕੱਚੇ ਹੀ ਹੋਣ’ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੋ ਕਿ ਦਰਦ ਨਾਲ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਤ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨ ਭਾਵਈ ਵੇਦ ਕੂਕਿ ਸੁਣਾਵਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੯)

ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਤ ੨੪ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੱਦ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਧਰ ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਲਾਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ-ਸੁਆਸਾਂ ਸੰਗ ਨਿਭਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਸੇਵਕ ਕੀ ਓੜਕਿ ਨਿਬਹੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥

ਜੀਵਤ ਸਾਹਿਬੁ ਸੇਵਿਓ ਅਪਨਾ ਚਲਤੇ ਰਾਖਿਓ ਚੀਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੦੧)

ਉਪਰੰਤ ਗੁਰ-ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੋੜ-ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਯਾਤਰੀ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਸਿਜਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕੇ-ਜਥੇ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੮ ਜੁਲਾਈ-ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ 'ਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ, ਕਥਾ ਸਮਾਗਮ, ਰਾਗ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਦਿ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੧੩ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 'ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ' ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਮਵਰ ਪੰਥਕ ਕਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨਗੇ, ੨੭ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ 'ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਗਮ' ਹੋਣਗੇ। ੮ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 'ਰਾਗ ਦਰਬਾਰ' ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ੧੯ ਤੇ ੨੦ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੁੱਖ ਸਮਾਗਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ

ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੰਬਈ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਖੇ ਵੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪਰਚੇ ਪੜਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਖ਼ਤ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਗਮ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਚੱਲਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ, ਦੂਜੀ ੧੭ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ੨੧ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੮ ਤੋਂ ੪ ਵਜੇ ਤੀਕ ਮੁੱਖ ਪੰਡਾਲ 'ਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਖੇਡਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

੧੯੮੪ 'ਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ 'ਚ ਲੱਗੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਂਭੇ ਜਾਣਗੇ-ਪ੍ਰੋ: ਬਡੂੰਗਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੨੬ ਜੂਨ- ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 'ਚ ਹੋਰ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਦਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਕਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ 'ਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੀ ਜ਼ੁਲਮੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਂਭੇ ਜਾਣਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੋ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ ਨੇ ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਚੱਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਲਈ ਗਠਤ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਰਲੀਜ਼ 'ਚ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੂਨ ੧੯੮੪ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਚੱਲੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਕੱਤਰਤਾ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੋ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ ਤੇ ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੱਤਰਤਾ 'ਚ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਸਾਂਭੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਆਸਪਾਸ ੨੦-੨੫ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ/ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਹਰਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ,

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰੋ: ਬਡੂੰਗਰ ਤੇ ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਸਰਵੇ ਦੌਰਾਨ ਜੰਗਲਾਂ ਪਿੱਤਲ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊੜੀ ਪੁਲ ਉੱਪਰ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊੜੀ ਪੱਥਰ 'ਤੇ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊੜੀ ਬਾਹਰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ ਬੁਕਿੰਗ ਕਮਰਾ ਦੇ ਸੱਜੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਿੱਲਰਾਂ 'ਤੇ, ਘੰਟਾ ਘਰ ਮੇਨ ਗੇਟ ਪੌੜੀਆਂ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਉੱਪਰ ਪਿੱਲਰਾਂ 'ਤੇ, ਦੁੱਖਭੰਜਨੀ ਬੇਰੀ ਦੀਵਾਰ ਉੱਪਰ, ਲੰਗਰ ਡਿਊੜੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗਾ ਦੇ ਪਿੱਲਰਾਂ, ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਡਿਊੜੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਾਚੀ ਬੇਰੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ, ਆਟਾ ਮੰਡੀ ਸਾਈਡ, ਹਰਿ ਕੀ ਪਉੜੀ ਉੱਪਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ, ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਮੇਨ ਦੀਵਾਰ ਉੱਪਰ, ਘੰਟਾ ਘਰ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ, ਘੰਟਾ ਘਰ ਬਾਹੀ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਝੰਡੇ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਿਊੜੀ 'ਚ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੀਤੀ।

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੁੱਗੋ-ਜੁੱਗ ਅਟੱਲ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ੩੦੦ ਸਾਲਾ ਗੁਰਤਾ ਗੱਦੀ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ ਮਿਤੀ ੮ ਜੂਨ ੨੦੦੮ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਸਟੇਡੀਅਮ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਪਾਣੀਪਤ ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸ. ਰਘੂਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਨੀ: ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਲਈ ਯੋਗ ਅਗੁਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਅਕੈਡਮੀ ਇਸਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ, ਬੀਬੀ ਅਸੀਸ ਕੌਰ, ਦੀਦਾਰ ਕੌਰ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਗੁ: ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਪਾਣੀਪਤ, ਬੀਬੀ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਣੀਪਤ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸੀਨੀ: ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਘੂਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵੱਲੋਂ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਸਟਾਲ ਲਗਾਏ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਗੁ: ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਮੇਰਾਂ ਰੋਡ ਏਲਨਾਬਾਦ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਿੰਡ ਮੌਜੂਖੇੜਾ, ਪੱਟੀ ਕਰਪਾਲ, ਸ਼ੇਖੂਖੇੜਾ, ਹਮਾਜੂ ਖੇੜਾ, ਰੱਤਾ ਖੇੜਾ, ਕੁੱਤੇ ਵਢ, ਗਿੱਦੜਾਂਵਾਲੀ, ਮੌਜਦੀਨ, ਗੁਰੂਸਰ, ਨਾਨਕਸਰ ਢਾਣੀ, ਐਟੂ, ਹੰਭੋਲੀ, ਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ, ਰਾਣੀਆ, ਬਾਲਾਸਰ, ਭੜੋਲਿਆਂਵਾਲੀ, ਰਾਮਪੁਰਾ, ਜੀਵਨ ਨਗਰ, ਹਿੰਮਤਪੁਰਾ, ਬੁਢੀਮਾੜੀ ਚੌਂਕ, ਅਮਰਸਰ ਕਲਾਂ, ਅਮਰਸਰ ਖੁਰਦ, ਮਿਰਜਾਪੁਰ, ਥੋਬਰੀਆਂ, ਤਲਵਾੜਾ ਖੁਰਦ, ਮੌਜੂਵਾਲ ਢਾਣੀ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਏਲਨਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਤ ੯ ਵਜੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਰਘੂਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ.

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੰਮੇਰਾਂਕਲਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਘਰ-ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪਤਿਤਪੁਣੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂਡੰਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਲਹਿਰ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ ਨਸ਼ਾਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਭਵਿੱਖ (ਜਵਾਨੀ) ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਨਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀਂਦ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਰਨਾਲ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਲੰਗਰ ਹਾਲ, ਪਾਰਕਿੰਗ, ਜੋੜੇ ਘਰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਦੀ ਕਾਰਸੇਵਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਏ ਗਏ। ਦੀਵਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਨੀਅਰ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਰਘੂਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਅੱਜ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਰੰਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਅੱਜ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸਬ-ਆਫਿਸ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਲੋਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਮੈਂਬਰ ਸ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਬਲਿਹਾਰ ਸਿੰਘ, ਲੋਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਪਿਹੋਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਿਹੋਵਾ, ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਨਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮੈਂਬਰ ਲੋਕਲ ਕਮੇਟੀ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਐੱਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਸੰਧ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਮਿਤੀ ੧੭-੦੬-੨੦੦੮ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਾੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੬ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਕਾਰ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਫ੍ਰੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ ੧੮-੬-੨੦੦੮ ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਤਾਲਪੁਰੀ ਪਿੰਡ (ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ) ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੫ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਯਾਦਗਾਰ ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ ਨਿਸ਼ਿੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਰਨਾਲ ਵਿਖੇ ਮਿਤੀ ੨੯-੦੬-੨੦੦੮ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੫੦ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੀਂਦ

ਵਿਖੇ ੨੭-੦੬-੨੦੦੮ ਤੋਂ ੨੯-੦੬-੨੦੦੮ ਤੱਕ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ੧੦ ਵਜੇ ਤੋਂ ੪ ਵਜੇ ਤਕ ਗ੍ਰੰਥੀ/ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਭਾਗ ਸਿੰਘ ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਮੰਦੂਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਰਨਾਲ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਕਲਾਸ ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਲਗਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਰਮਣੀਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਭਾਈ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਭਾਈ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੱਗਾ, ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਭਾਈ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ ਨੇ ਇਸ ਕੈਂਪ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਅਪਰੇਟਰ ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗ੍ਰੰਥੀ/ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ/ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਢਾਡੀ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਾਪਾਓਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਧਮਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੀਂਦ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਭਾਈ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਮੁਹਿੰਮ

ਸ. ਤਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੀਡੀਆ ਕਲਰਕ ਦੀ ਪੁੱਜੀ ਰੀਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਮੁਹਿੰਮ ਤਹਿਤ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਥੇਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ, ਭਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕੂੜ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਅਤੇ ਦਹੇਜ ਵਰਗੇ ਕੋਹੜ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ੧੩੫੧ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਸ਼ਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ੧੪੨੫ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ, ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਇਕਤਰ ਹੋਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ 'ਚ ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਹਿਤ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਢਿੱਲ ਨਾ ਰਹੇ।

ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ (ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ) ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਮੈਨੇਜਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤੀ ੫-੦੫-੦੮ ਨੂੰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ ੭੫ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਤੀ ੩-੦੬-੦੮ ਨੂੰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ

੮੧ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਗੁ: ਟਾਹਲੀਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾ: ੧੦ਵੀਂ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਾਹਲੀਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ਵੀਂ ਰਾਏਕੋਟ ਤੋਂ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤੀ ੨੦-੪-੨੦੦੮ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ੫੮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਮਿਤੀ ੨੦-੫-੨੦੦੮ ਨੂੰ ੩੮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਗੁ:ਸ੍ਰੀ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਿ:੯ਵੀਂ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੈਨੇਜਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੯ਵੀਂ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਪ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ:

ਮਿਤੀ	ਸਥਾਨ	ਪ੍ਰਾਣੀ
੨੧-੩-੦੮	ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ	੮੭
੦੬-੪-੦੮	” ” ” ”	੧੫
੧੪-੪-੦੮	” ” ” ”	੨੧੪
੧੫-੪-੦੮	ਪਿੰਡ ਬਸੰਤਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ	੭੨
੨੦-੪-੦੮	ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ	੯੮
੦੧-੫-੦੮	ਪਿੰਡ ਪਿਲਖਣੀ ਰਾਜਪੁਰਾ	੧੧੦
੦੫-੫-੦੮	ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ	੧੩
੨੦-੫-੦੮	ਪਿੰਡ ਪਿਲਖਣੀ ਰਾਜਪੁਰਾ	੮੭
੨੬-੫-੦੮	ਗੁ: ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਰਾਘੋਮਾਜਰਾ ਪਟਿਆਲਾ	੨੪
੦੩-੬-੦੮	ਗੁ: ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ	੨੬
੧੩-੬-੦੮	ਪਿੰਡ ਸੂਹਰੇ ਤਹਿ: ਰਾਜਪੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ	੧੧੧

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਜੰਮੂ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਇੰਚਾਰਜ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਢਾਡੀ ਜਥਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਲੋਕਲ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ੩੫੦ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੰਮੂ ਪਹੁੰਚੇ ਸ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ

ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਲਈ ੧੫ ਕਮਰੇ ਬੁੱਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਭਜਨਪੁਰਾ (ਦਿੱਲੀ) ਵਿਖੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛਕਾ ਕੇ ੩੮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣਾਏ।

੧੦-੫-੦੮ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਇਸਤਰੀ ਸਤਿਸੰਗ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਗੁੜਗਾਂਵ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੰਗੀਆਣਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਖੇ ਸ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭੋਗਲ), ਸ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ. ਹਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਥੇਦਾਰ ਮਨਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੂਥ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਿੱਲੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਡੋਕ, ਚਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ।

ਭੂਰਾ ਕੋਹਨਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਪਿੰਡ ਭੂਰਾ ਕੋਹਨਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਖੇ ੧੯੮੪ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ੬ ਜੂਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਰਵਨ ਸਿੰਘ ਉਦੇਕੇ, ਭਾਈ ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਾੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮਨਿਹਾਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰਲ, ਭਾਈ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਮਲ ਤੇ ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਵਲਹੋਰਾ ਢਾਡੀ ਜਥਾ, ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਵਿੰਡ ਤੇ ਗੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੈਂਕਾ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਥਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਕੀਰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਹੋਈ। ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਮਦਮੀ ਟਕਸਾਲ, ਕਾਕਾ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਸਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਭੂਰਾ ਕੋਹਨਾ, ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਮਨਾਵਾਂ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ. ਸਰਵਨ ਸਿੰਘ ਧੁੰਨ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਸ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋਕੇ, ਸ. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਮੈਨੇਜਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੀੜ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ, ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਡਿਪਟੀ, ਬਾਬਾ ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਗਿ. ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ। ੧੧੨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈੱਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਸ. ਹਰਬੋਅੰਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਮਿਤੀ ੫-੮-੨੦੦੮